HRVATSKO

KOLO

XVII

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I B. JURIŠIĆ

UMJETNIČKI OPREMIO

VL. KIRIN

KNJIGA XVII

ZAGREB MCMXXXVI

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina u Zagrebu

Stjepan Vesel

DR. VINKO KRIŠKOVIĆ, ZAGREB

ZAR SUTON DEMOKRACIJE?

Unutrašnje ustavne borbe svih, a naročito arijskih naroda, njihovih i republika i monarhija, ponajviše pokreće opreka aristokracije i demokracije. U naše doba ova je potonja iznijela pobjedu. Ona je u suštini ljudska pravna jednakost, a odatle ona izvodi jednaka politička prava za sve. To je njezin prvi zakon. Svima građanima pripada jednaki dio u vladanju države. Posebna prava pojedinih staleža i klasa neosnovane su povlastice. Svačija volja jednako vrijedi, »vota numerantur non ponderantur«, glasovi se broje, ali se ne važu. Dakle čista aritmetička selekcija, u narodu su »ljudi naslagani u jednu hrpu kao pšenično zrnje, da među njima nema razlike u cijeni ni bilo po čemu, već odlučuje tek broj.«

Javne službe i časti pristupne su svakomu i ne smiju da budu povlastice pojedinih klasa, obitelji, lica. Ona hoće opću, prosječnu i jednoličnu slobodu i čast naroda, a zazor joj je svaka sloboda i čast pojedinih klasa i pojedinaca, koja se odvaja od velika mnoštva. Njezin se pravni poredak osniva na narodnoj volji, a zato joj je zakon, izražaj te volje, ponajglavnije i najodlučnije vrelo prava, a starim običajima i predajama, iako su posvećene vjekovnom starinom, valja bezobzirce dati nove pravne oblike, kad to uzište potreba. Mila joj je jednolična priprosta građanska nošnja, ona podržava narodnu svijest čestim velikim pučkim zabavama, da bi se na njima sjatilo što više naroda, a preče su joj opće korisne radnje, ceste, željeznice, pučke škole, od umjetnosti, njezina nakita i gizde.

No toj statici demokracije valja dati i njezinu dinamiku, da može raditi i polučiti sve te svrhe. Zato stavlja svoj drugi zakon: Volja većine je volja naroda, a manjina svagda treba da se pod-

vrgne većini. Svaki zbor ljudi, što nastaje udruženjem od više jednakih lica, savjet, oblast, komora, općinsko vijeće, izborni kotar, zadruga, redovno očituje svoju skupnu volju voljom većine sakupljenih članova, a manjina je dužna da se pokori odluci ili izboru većine. To je očito poricanje onoga prvoga zakona njezina, da svačija volja jednako vrijedi, ali demokracija je prinuđena, da učini ovaj logički skok, jer u svojim izvodima nema drugoga izlaska. Treba da upotrijebi fikciju, te je volja većine i skupna volja naroda, da nešto, što ne postoji, svijesno uzme kao da postoji, pa na toj fikciji izgradi dalje svoje novovjeke fikcije o jedinstvu konstitutivnih elemenata države, o jedinstvu naroda, teritorija i državne vlasti. Pa tako je načelo većine, toliko izvikano kao načelo demokratsko »de pur sang«, čistokrvno, uistinu sve prije nego demokratsko. A ta skupna volja naroda treba da se očituje i izvrši, treba neko fizičko lice, neki građanin, neki organ, koji će dobiti vlast, da ju i protiv volje drugih građana oživotvori. Organ traži poslušnost, koja se kosi s načelom jednakosti svih građana, a da bi ublažila tu nejednakost, hoće demokracija češću mijenu činovnika, ište kratko vrijeme službovanja i češće izbore, da bi bili što slobodniji. Eto i drugoga krupnoga poricanja prvoga zakona demokracije, da svi imadu jednaka politička prava, — ali kako ono reče J. J. Rousseau, njezin najveći učitelj? »Nigda nije bilo niti će igda biti savršene demokracije. Ona se kosi s prirodnim redom, da veliko mnoštvo vlada, a da je malo vladano. — Kad bi bilo naroda od bogova, vladao bi sam sobom demokratski. Ljudima ne pristaje tako savršena vladavina«. (»Contrat social«, III, 4).

Demokracija staroga vijeka daleko se je odvojila od one, što se je u naše doba izgradila i dotjerala. Prva je osnovana na socijalnom načelu, druga na individualnoj slobodi pojedinca; stara je svagda neposredna, gdje vlast vrši čitavi narod u skupu, a nova redovno reprezentativna, gdje vlada neka aritmetička selekcija građana, pa je zato prirodno, da prva može da bude jedino u malim državicama, a samo druga pristaje većemu narodu i prostranoj zemlji.

Naročito se je starim Grcima, koji su se bili raspršali u nebrojene malene državice, nadao ovaj državni oblik. Tu demokracija potječe od države, politika je čest etike, pojedinačnih slobodnjačkih prava još nema, država je koinonia, zajednica, slobodu sviju treba da oživotvori politički izjednačena vlast sviju. Najvećim grčkim misliocima, i Platonu i Aristotelu, iako odbacuju apsolutne demokratske ustanove atenske, umjerena je demokracija ideal države, pa baš taj državni oblik zovu »politeia«. A opet se u ustavu atenskom najjasnije ogleda priroda potpune demokracije. Gotovo svi znatniji državni poslovi raspravljaju se u narodnoj skupštini (ekklesii), javno na trgu, ponajviše svake nedjelje, a građani imadu i kada da se bave javnim poslovima, jer sve zvanične poslove i radnje opravljaju mnogobrojni robovi i metoikoi, stranci radnici. Glavno obilježje demokratske vladavine, da većina vlada i da svaki građanin ima dio u javnoj vlasti, ovdje je do kraja oživotvoreno. Svakomu je slobodno da prihvati riječ i govori narodu. Daru govora otvoreno je polje, a živa riječ, sjaj očiju i kretnje govornika presvaja mnoštvo i vodi ga kamo govornik hoće, kud i kamo snažnije nego što se današnja štampa prima nepažljivih čitalaca. Prava narodne skupštine obuhvataju čitav državni život, tek zakone izdaje poseban iz njezine sredine odabrani odbor (nomotheti). Ona saslušava poslanike drugih država i postavlja ih, objavljuje rat i čini mir, odabira vojvode, određuje plaću vojnicima i način ratovanja, odlučuje o sudbini osvojenih gradova i zemalja, o primanju i priznavanju novih bogova, o vjerskim svečanostima i novom svećenstvu; podjeljuje građanska prava i povlastice, odobrava račune o dohocima i izdacima republike, nameće poreze, uređuje novčarstvo, gradi hramove, javne zgrade, ceste, bedeme, sudi o nekim teškim kaznenim djelima. Vijeće, mala skupština, od pet stotina ždrijebom skalupljenih građana, pozvana da nadgleda narodnu skupštinu, ni ždrijebom određeni arhonti, predsjednici mnogobrojnih sudišta, nisu bili jaki stegnuti je u njezinoj svemogućnosti, otkako je demokracija preotela mah u državnom životu.

Ali ni ona nije mogla umaći sudnji, koja kao da je suđena svakoj demokraciji, da se izvrgne u silu premoćne većine ili u

vladu snažnih pojedinaca. Ni većina narodne skupštine nije mogla odoljeti iskušenju demagoga, bila je nesposobna, da pravedno vrši vlast. Gazila je i zlostavljala manjinu plemenitijih i bogatijih građana. I u doba njezina najvećega sjaja i cvata osnivala se je njezina veličina poglavito na tome, da narod nije sam određivao svoju volju, nego se sasvim povjerio snazi i vodstvu jednoga velikoga državnika, te je uistinu jedan vladao mnoštvom. Tukidid (II, 65) kaže o vremenima Perikla: »Po riječima bila je Atena demokracija, ali uistinu bila je država pod vlašću prvaka čovjeka.« Njezino najslavnije doba počinje se s Klistenom, koji je najprije uveo čistu demokraciju, a svršava se smrću Periklovom. Potrajalo je dakle neko osamdeset i dvije godine. A onda će u toj demokraciji nići i prebujati obijest, hirovitost, neumjerenost, pohlepa čestih i izlišnih novotarija, samovolja, surovost, pa što će manje ona sama vladati nad sobom, to će teže pritiskivati njezin zulum druge. Razvaganit će se stranke, kojima je međusobna mržnja jača od ljubavi k zajedničkoj otadžbini, da je kasape, dok se u borbi hvataju gola noža. Poklonik Atene Fejdije, Eshila i Perikla posramljen se odvraća od tih sikofanta, klevetničkih sokova, tužilaca, da štogod ušićare, od tih pučkih sudišta, koja više mare za političke stranačke borbe i probitke, nego da nepristrano kroje pravdu, od tih mezeva javnih i ličnih strasti, mićenja suda i prijevara sikofanta . . .

Grčka je povijest i u ovome najbolji tumač talijanske povijesti. Građanin talijanskih gradskih republika u srednjem vijeku i za renesanse bio je, kako Macaulay kaže, Grk iz doba Juvenalova i Grk iz doba Periklova zajedno, poput prvoga strašljiv i podatljiv, lukav i podal, okaljan mnogim gadnim nedjelom, ali poput drugoga svijestan građanin svoje otadžbine, kojemu je njezina sloboda i sreća bila nada sve mila. A i vladavina tih toskanskih i lombardskih republika konačno se je izmetnula u državnu vlast, koju su Grci zvali tiranis, tek donekle promijenjenu suvremenim feudalnim prilikama.

Novoj demokraciji majka je Engleska. I Voltaire i Rousseau traže tamo političke istine pa ih donose svojoj zemlji, a američke kolonije stječu slobodu i nezavisnost po načelima svojih

engleskih djedova i po pravdi, koju im Englez Edmund Burke daje. Tamo je slavna revolucija 1668. mnoge nejasnosti i zloupotrebe, koje su se kosile s načelima ustava i potkapale ga, iscijelila jasnom i jezgrovitom izjavom narodnih pravica i sloboda, koja će spor dokončati i izreći, da ni jedan pređašnji primjer ne može da opravda ni bilo kakovu povredu njihovu. Onda je srušila stuartovsko legitimistično načelo, da je pravo kralja na pokornost svoga naroda podrijetla Božjega, oduzela je kraljevstvu ta otajstvena svojstva i postavila načelo, da kralj vlada pravom, koje se ničim ne razlikuje od prava, na osnovu kojega slobodnjaci seljaci u grofovijama biraju svoje poslanike u parlamenat, ni od prava, na osnovu kojega suci izdaju svoje uhitne zapovijedi po Habeas-corpus-zakonu. Poslije duge, žestoke i neizvjesne vjekovne borbe konačno je u slobodnjačkom smislu odlučila u onom životnom pitanju, hoće li monarhijska vlast satrti narodni živalj ili će se on istrgnuti iz njezinih stega pa se razviti kako hoće i steći premoć. Dala je najvišu državnu vlast u ruke zastupničkoj kući parlamenta i u državi širom otvorila vrata demokraciji. Kad je jedared kraljevska prerogativa, ona prava, što samo kruni pripadaju, a što se upiru u vojsku, čete državnih službenika, staru predaju, u ukorijenjene staleške i vjerske predrasude, uklonjena, utrt je put, da se ta kuća dotjera do prave i istinske predstavnice širokih živalja narodnih.

Ta je nova vladavina našla svoga tumača i učitelja u Johnu Lockeu, baš kako je apsolutna monarhija u Francuzu Bodinu. Locke je teoretski otac novovjeke demokratske nauke, kako ju je razložio u svojim dvjema raspravama o vladanju »Two treatises of government« (1690). U prirodnom stanju, kaže, stanju, što je postojalo prije političke organizacije, vlada prirodno pravo (jus naturae), skup pravila, što svagda i svagdje uređuju prilike ljudi. Ta pravila daje razum, koji kazuje, da su u prirodnom stanju ljudi jednaki. Od te jednakosti nastaju prirođena pojedinačna prava čovjeka, život, sloboda i svojina. Nagon održavanja samoga sebe najdublja je od svih ljudskih pobuda, život je najveće pravno dobro. Sloboda je pravo pojedinca, da živi po svojoj volji, tek da se kod toga drži prirodnoga prava. Ovo je način,

kako će čovjek oživotvoriti svoju slobodu baš tako, kao što će ga smjer opće upotrebljavane ceste sačuvati od nezgoda, ako pođe njime. Ovo čini, da ljudi mogu nešto započeti, jer daje naređenja, koja su priznata čim su izdana, o uslovima, kako pojedinac može da radi po svojoj voljici. Svojina potječe od nekoga iskonskoga komunizma, koji se promeće u pojedinačno vlasništvo, kad čovjek s nekom stvari pomiješa svoj rad. Ova Lockeova radna teorija o vlasništvu bit će temelj moderne socijalističke nauke.

Prirodno stanje ima nada sve ovaj socijalni značaj; može da bude rata i sile, ali tek kad ljudi napuste propis razuma, koji im je prirođen. Ali prirodno stanje nije još gotova država, nema još zajedničkoga glavara, koji će da iznudi prirodno pravo. Svaki ga tumači po svoju, a kako su ljudi razne pameti, ima nepriličnoga raznoga shvaćanja pravde. Posljedak je neizvjesnost i zbrka, pa zato ište razum, da svaki sa svima učini društveni ugovor (contractus socialis), kojim pojedinac daje svoja lična prava, da bi ispunio prirodno pravo, a u zamjenu dobiva jamstvo, da će mu njegova prava, kako ih priroda naređuje, život, sloboda i svojina, biti sačuvana. Zajednica kao cjelina, s kojom čini taj ugovor, postaje njime zajednička politička glavarica, postaje država, koja će iznuditi prirodno pravo i kazniti onoga, tko ga prekrši. To su granice njezine vlasti, kojih ne smije prestupiti, pa po tom društvenom ugovoru u njoj od nužde vlada načelo većine, jer ako se manjina ne će da pokori volji većine, prirodno pravo u političkoj zajednici nema nikakove snage, a svaki je ugovorom pristao na ono, što mu to prirodno pravo dosudi. Po tome je pristajanje (consent) podanika razlog i temelj državne vlasti. Tako je osnovana država, a što se tiče njezinih oblika, Lockeu je monarhija svagda u opasnosti, da se izopači u rukama slabijih ljudi, koji će izdati društveni ugovor, makar su postavljeni, da ga se drže. A ni oligarhija nije puno bolja, jer joj je svagda preči probitak neke skupine nego viši probici zajednice kao neke cjeline. Zato jedino demokracija može da dade dovoljno jamstvo za trajnu dobru vladavinu, ali demokracija u rukama predstavnika, kojima narod daje vlast izborom. I u njoj može da bude kralj, ali bez Božjega prava. No ako društveni ugovor nameće

podanicima dužnost posluha, daje im i pravo revolucije, jer »pravi lijek protiv sile, koja nema ovlasti, jeste, da se na nju digne sila«. Kad vladar prekorači vlast, što ju dobiva od društvenoga ugovora, otpor postaje prirođeno pravo. Opet oživi prirodno stanje, pa se može učiniti novi ugovor s nekim, tko je vrsniji, da ga se drži. Bez pristajanja podanika, toga bitnoga uslova, zakon nema obvezne snage, a svaka je vlada moralno povjerenje, pa se ta stega razumije sama po sebi. No stega bez moći prinude ne bi bila ničemu, pa ostaje društvu revolucija kao njegova posljednja snaga, kad ustreba.

Na toj praktičnoj i racionalnoj osnovi dalje će se razvijati engleska sloboda. Dvije glavne političke stranke, napredniaci whigi, koji su revoluciju započeli i izvršili, i umjerenjaci toryjevci, koji se kupe oko »prijestolja i oltara«, u osamnaestom će stoljeću makar i iz raznih razloga sve više stezati kraljevsku prerogativu. Prestanak lične vlasti kraljeve potiskuje u pozadinu kraljevo tajno vijeće i vodi k osnutku »kabineta«, novovjekoga engleskoga ministarstva. Kralj je prinuđen predati vodstvo poslova u ruke ljudima, koji su svi zajedno jedna cjelina, povezani među se jednakim političkim načelima i ličnim poštenjem, a uzeti iz vođa stranke ili stranaka, koje u donjoj kući imadu većinu, a time i vladaju. Tako prava državna vlast sama po sebi prelazi na tu družinu i na stranke, što ih ona predstavlja. A u devetnaestom će stoljeću opet obje stranke, naizmjence mijenjajući poslovnik donje kuće i uzajmice naknadno priznavajući protivničke povrede poslovnika za opravdane, dalje izgrađivati ustav i donjoj kući dodijeliti gotovo čitavu državnu upravu, da je vrši po svojim odborima. No dok je osamnaesto stoljeće postiglo, da je državna vlast od kralja prešla na parlamenat i njegovu aristokraciju, devetnaesto i dvadeseto predobit će ju od aristokracije reformama izbornoga reda i konačno općim pravom glasa (od 1918. godine i žena) za srednji stalež, a skoro zatim i za radništvo. Sad je demokracija do kraja izgrađena. Prije bi doskočili prehvatima jedne klase tako, da bi bližoj dali vlast. Sada je javna vlast podjednako podijeljena među sve klase.

Da letimice ogledamo još one dvije druge velike zapadne demokracije. Anglosaski iseljenici u novoj Engleskoj u Americi ponijeli su iz svoje otadžbine sa sobom ideje samouprave, slobode i zakonitosti. Htjeli su da izmaknu progonima domaće biskupske crkve i države, koja se je njojzi klanjala, pa da spase svoju vjersku i političku slobodu. Svi pokušaji, da bi u novi svijet presadili tadašnji aristokratski ustav Engleske, izjalovili su se, jer iseljenici nisu htjeli da budu zakupnici spahija i vlastele, grofova i barona. Već od 1619. godine stali su u svim engleskim naseobinama sjeverne Amerike sazivati narodne skupštine, izabrane slobodnim izborima, da vrše autonomiju naseobine i nadgledaju upravu. Slobodna zemljišna svojina bila je svagdje osnova narodnoga gospodarstva. Nije bilo ni vlastele ni lenskih dobara ni aristokracije, svi su naseljenici i stanovnici bili jednaki i ravnopravni, urođenici zemlje, crveni Indijci, imali su neke posebne javne ustanove, a crnci bespravni, i kad su bili pušteni na slobodu. Svagdje je bila opća pučka nastava u pučkim školama, slobodne upravne općine i samouprava grofovija, malo činovnika, narodna vojska mjesto stalnih vojničkih četa i sve veća sloboda štampe, udruživanja, zbora i dogovora, zastupničke kuće i senati, koji su nametali zemaljske poreze i nadgledali upravu. Na tim temeljima dala je engleska vlada ustav svakoj od onih prvih trinaest naseobina, prije nego su se odijelile od matere zemlje. U svakoj je bio kraljevski namjesnik i narodno predstavništvo, namjesnik glava izvršne vlasti, ali nezavisan i neodgovoran parlamentu. Nigdje nisu bili ministri pojedinih upravnih grana članovi narodnoga predstavništva niti njemu odgovorni. Nigdje nije bilo ni kabineta ni parlamentske vladavine.

Kad su se 1776. naseobine proglasile nezavisnima, raskinule sve veze s engleskim kraljem i parlamentom i postale samostalne republike, pa se 1787. u Filadelfiji sastala skupština pod predsjedanjem Đure Washingtona, da bi tih trinaest američkih država dobile zajedničku vladu, skrojili su i saveznički ustav po ideji rastave izvršne vlasti od zakonodavne. To je načelo u domaćem javnom pravu bilo već uzakonjeno, a sada još potvrđeno i ojačano od suvremene nauke Montesquieua, koji je na brzu ruku i površno proučio engleski ustav i pronašao, da je osnovan na ideji podjele zakonodavne, sudske i upravne vlasti na tri posebne i među se nezavisne skupine organa za svaku vrstu tih državnih poslova, što nije bilo ispravno. Pa tako ni predsjednik saveznih država, ni njegov kabinet, ministri, koji su na čelu pojedinih grana uprave, ne mogu sjedjeti u narodnom predstavništvu, kongresu, ni u senatu ni u zastupničkoj kući. Predsjednik tek na početku svakoga zasjedanja šalje svoju poruku kongresu, što bi bilo dobro i potrebno da se učini, kongres o tim prijedlozima puno ne raspravlja u punoj sjednici, nego ih dodjeljuje odborima, koji o njima konačno odlučuju. Saveznička vlada sjeveroameričkih država uistinu je vlada kongresnih odbora, a uza to svaka članica država ima svoju vladu i zakonodavstvo s vrlo širokom kompetencijom. Pa opet je jedinstvo sjeveroameričkih saveznih država snažnije nego igdje, jer ga drži jedinstveni suvereni narod američki.

I Francuska će crpsti načela svoje slobode iz engleske matice, prigrlit će svom dušom političke ideje slobode, jednakosti i bratstva, proglasiti ih po svemu evropskom kopnu, da budu njezina i njegova svojina. Voltaire boravi u Engleskoj, uči tamo slobodnjačku nauku Lockeovu i prvi je iznosi evropskomu svijetu u svojim »Filozofijskim pismima« (1734.). I Montesquieu hiti onamo, da bi proučio engleski ustav, pa na njegovim načelima za evropsko kopno osniva konstitucionalnu nauku svojim djelom »Duh zakona« (1748). Rousseau odbacuje tu nauku, i on doduše traži najstrožu organsku rastavu zakonodavne vlasti od izvršne, ali u svome djelu »Contrat social« (1762) proglašava načelo neotuđive, nestegnute i nedjeljive suverenosti naroda kao prvo političko načelo. Svojom sjajnom idejom, da lična čast i lična prava ne pripadaju tek nekolicini povlaštenih, nego svemu ljudskomu rodu, razgrijeva fantazije Francuza i snažno ih podbada, da mijenjaju političke prilike zemlje. On je prorok velike revolucije, što u narodnoj skupštini ruši staleški ustav i određuje osnove modernoga pravnoga i socijalnoga poretka, jedinstvo države, jednakost prava, slobodu rada; što ukida kmetstvo, kupovanje javnih

služba, sve povlastice gradova i pokrajina, otkupljuje gospoštinska prava, miče sudovanje zemaljske gospode, mijenja ili otkupljuje desetine, naređuje jednakost poreza i svih javnih daća, sposobnost svih građana za državne službe, postavlja besplatno državno sudovanje. A njezina ustavotvorna skupština nameće monarhiji ideju narodne suverenosti, sabija sve te francuske pokrajine od Alpa pa do Pireneja u jednu cjelinu, stvara fikcije »državnoga« naroda i »državnoga« teritorija, oduzima kralju pravo postavljanja činovnika i prenosi ga na birače, priznaje jednakost svih vjeroispovijesti, ukida kabinetsko sudovanje i osniva novo sudstvo. Njezin, uistinu prvi revolucionarni ustav od 3. rujna 1791. ne naslanja se na engleski, već, prožet Russeauvljevom idejom narodne suverenosti, ugledao se je na sjeveroamerički, koji je donio konstitucionalnu demokraciju sa tri nezavisne, ali jedinstvom suverenoga naroda povezane vlasti. Glavni mu je značaj demokratski.

Po ugledu toga ustava izdani su i potonji francuski ustavi od 1793. i 1795., pa opet od 1848., ali bez trajnijega ostanka. Kao da su francuske povijesne uspomene bile monarhijske, njihovi običaji premalo republikanski, kao da su bili brži dozivati pomoć države nego pregnuti na samoobranu, a zakonitost i čedni građanski rad bili im draži od državne vlasti i slave, dok se nisu poslije 1870. konačno odgojili za republiku uza svu krutu centralizaciju državnu, koja više ide na ruku monarhiji nego republici. Francuska je iza velike revolucije na evropskom kopnu prvakinja u javnom pravu i ustavnoj politici; druge evropske države prepisuju njezine ustave pa se sa više ili manje sreće povode za njezinim ili čak engleskim javnim ustanovama, uz neki izuzetak Ugarske i Hrvatske, gdje se ustav razvija historijski.

Tekovine, što ih je demokracija donijela svakomu narodu, bjelodane su, da ih ne treba razlagati na dugo i široko. U nas Hrvata na priliku podigla je ilirski pokret, počela 1848. stvarati politički narod hrvatski i uskorila 29. listopada 1918. Kao svagdje, i u nas je poslije policijske države oduzela vladaru neograničenu vlast, ukinula povlastice crkve i plemstva, predala sudovanje nezavisnim državnim organima, pomogla građanima do

odlučna političkoga položaja, oslobodila seljaka, dala hljeba radniku. Svih povlastica nestalo je netragom, ni plemstvo ni imutak ne osniva pred zakonom nikakova većega prava, plemićka imena tek su blijede i nejasne uspomene prošlosti, imutak ne osniva monopola političkih prava, svi su građani pred zakonom jednaki, svi su podvrženi jednakim dužnostima plaćanja poreza, vršenja vojničke službe i polaska pučke škole, svi imadu jednako pravo na državnu i sudsku zaštitu i jednako pravo vršiti javne službe. Dabome da stoji do političkoga odgoja a i fizičke snage naroda, koliko će od tih zajamčenih plodova demokracije uživati, ali to nije nedostatak same demokracije. Tako biva i kod drugih etičkih i vjerskih dobara, što ih čovječanstvo postavlja za metu svoga kulturnoga pregnuća. Onda je demokracija od prirodnoga organa, što ga je stvorilo sve snažnije javno mišljenje širokih živalja narodnih, od svoga glavnoga političkoga i socijalnoga oružja, od javne štampe učinila pravu trublju potreba, želja i ciljeva narodnih. Njome je pozivala narod, da ustane za neke korisne ideje i okupljala ga oko njih, pomicala najvrsnije vođe u prve redove, olakšavala cijeli posao jedinstvene suradnje narodne, s neviđenom brzinom i diljem čitave zemlje raširivala patriotske misli, razlagala njihove najjače dokaze, čuvala tekovinu narodnu, pazila na svaki zulum i u klici zatirala svaki kret i pokušaj samovolje silničke. Njome je podržavala zajedinstvo narodno, u velikim prigodama jednim mahom i neodoljivom silom uskršavala dušu narodnu i prožimala ju jednom idejom, a u narodu podizala prosječnu razinu znanja i naobrazbe, svijesti i odgoja političkoga.

No pored toga blistavoga sjaja demokracije izmilaju se i njezine tamne sjene. Kod slobode, što ju daje, prirodno je, da u njoj od tolikih različnih živalja svaki čas izbijaju na površinu svakojaka pitanja i nameću se državnoj zajednici lične koristi radi, pa da njezin tako nježan i labav oblik državne vladavine bez prekida snalaze tolike opasnosti i napasti sa svih strana, i odozgo i odozdo. Ona daje svakomu dio u vladanju, ali za vladanje hoće se spreme, političkoga odgoja i svijesti političke odgovornosti, a seljaka, obrtnika i radnika treba istom odazvati

od njegova posla i najprije ga poučiti o zakonodavstvu, naredbama i raspravama svake vrste, ako će da o nekom pitanju vijeća i donese odluku. Tako se poslovi državni ne povjeravaju naročito na to pozvanima, školovanima, izvježbanima, nego se ostavljaju općenomu diletantizmu. Posljedak odatle ne treba istom isticati. U državi, gdje ima više narodnosti, demokracija sa svojim širokim slobodama daje im puta i načina, da opće političke interese podvrgnu zasebnim probicima svoje narodnosti, pa da tako nacionalizam rastoči državnu ideju. Ljudi su, kako reče Burke, baš toliko sposobni za te slobode, koliko su voljni nametnuti moralne stege svojim ličnim pohlepama. Ni jedna ljudska zajednica pa ni državna ne može da postoji, nego ako je postavljena neka vlast, da prigleda volju i pohlepu pojedinaca, pa što manje ima te vlasti u samih pojedinaca, treba da je bude više s polja. Taj unutrašnji imperativ nije kao ni kultura neki dar s nebesa, niti je prirođen narodu, nego ga treba steći vjekovnim borbama javnoga života, prosvjetom i iskustvom. A njemu se nije baš puno nadati u državama evropskoga kopna, jer su ih ne samo suvremene preteške ekonomske i socijalne prilike, nego i od djedova naslijeđene vjerske i narodnosne opreke raspršale u nebrojene stranke i strančice, koje se kruto, brutalno i nesmiljeno bore za vlast, što daje šićara. Demokracija je postala kao neko drvo na putu, s kojega svaki prolaznik otkine listova koliko više može, a parlamenat nije više zbor, gdje se raspravlja i odlučuje o pitanjima općega interesa, nego mezevo stranačkih probitaka, polje agitacije i govora kroz prozor kao na biralištu, a po potrebi i opstrukcije manjine, koja ne da državi njezinih potreba i koči njenu djelatnost. Zato i demokraciji i parlamentu u narodu sveudilj pada cijena, a naročito poslije svjetskoga rata, koji je iza pokolja, mora krvi i blata donio narodima očajavanje od toliko svakojakih nevolja bez vidljiva izlaska. Da spomenemo, što se toga tiče, samo dvije velike zapadne demokracije.

Parlamentska vladavina u Engleskoj, priča profesor Ramsay Muir (»Political consequences of the great war«, 125 i d.) očito je trgla u nazadak. Glavni je razlog tomu nemar i nehajstvo birača, koje počinju zanimati politička pitanja istom za izbornoga pokreta, ako uopće i onda. Kako u britskom izbornom sustavu nema proporcionalnoga predstavništva, svaki glas, koji nije dan za pobjednika, kao da i nije dan, jer ne broji ništa. Vrlo često birač nema prilike da glasuje za čovjeka, koji je istoga mišljenja s njime i kojega poštuje, a njegovo pravo često je ograničeno na dva kandidata, koji mu nisu po ćudi, pa ako glasuje za jednoga od njih, glasuje protiv svoga uvjerenja. Način političkoga odgoja nejednak je, jer pučka štampa ne raspravlja ozbiljno o političkim pitanjima, a agitacija političkih stranaka ne dopire ni do desetine birača, koji odlučuju.

Raspravljanje parlamenta nitko ne uzima ozbiljno, jer su posljeci debata unaprijed određeni i rijetko se u čemu mijenjaju. To je osobito onda, kad vlada ima većinu, ali redovno i onda, kad je nema, jer je općenito mišljenje, da ona ima vlast raspustiti parlamenat, ako se s njome ne slaže u kojoj važnijoj stvari. Parlamenat uistinu nema nikakove vlasti ni kod izdavanja zakona, ni kod određivanja državnih izdataka ni kod vodstva uprave. Sve znatnije zakone sprema vlada, ni najjača opozicija ne može postići, da bi se raspravila zakonska osnova, koju je ona predložila. Parlamenat nema nikakve vlasti nad upravom, jer ako hoće da se opre ikojem znatnom upravnom aktu, priskočit će vladina većina da ga podupre i razglasit će se, da će vlada podnijeti ostavku i bit će raspisani opći izbori, ako ga parlamenat odbije. Riječju, vlast vlade ponizila je parlamenat do neke vrsti raspravne družbe (debating-society) u sveučilištima, a sva je vrijednost njegovih rasprava u tome, što bi mogle pokrenuti javno mišljenje i utjecati na naredne opće izbore. I kad bi parlamenat uistinu imao kakove vlasti i pregnuo, da je upotrijebi, njegovo je poslovanje tako uređeno, a vrijeme i sposobnosti, što ih ima, tako zapremljene, te nikako ne može dospjeti, da se bavi golemom množinom raznolikih poslova, što mu ih je po teoriji opraviti. Stotine milijuna funti prima svake godine bez ikakova pretresanja i rasprave.

Svu vlast, koju parlamenat tobože ima, ali ju je uistinu izgubio, prisvojio je sebi kabinet, mala skupina od neko dvadeset ljudi, ne svagda vrlo velike sposobnosti, što su ih odabrali stra-

nački vođe, kojima je pošlo za rukom da dobiju većinu u igri općih izbora. Ali dvadeset ljudi, pa da su svi i nadljudi, ne mogu nikako vršiti svu vlast, što su je preuzeli. Ne mogu da rasprave sve potankosti svih zakonskih osnova (četrdeset i više svake godine a o najrazličitijim stvarima), da uistinu vladaju nebrojenim granama državne uprave, ispitivaju i nadgledaju dohotke i izdatke od osam stotina milijuna funti na godinu, a osim toga da se bave svima zamršenim i teškim problemima, što im se nadaju svaki dan. Ali iako se ne mogu baviti svima tim tako važnim poslovima, opet ne će dati parlamentu, da im kod toga u ičemu pomogne, niti bi parlamenat to mogao, a da uvelike ne promijeni način svoga poslovanja. Posljedak je toga, da prava vlast dopada ruku stalnih činovnika, b i r o k r a c i j e, kojoj bi zadatak bio, da pazi na stroj, neka teče svojim običnim putem, a da se ne bavi novim problemima. Zato nije čudo, što ugled i moć parlamenta sveudilj pada.

A ni u Francuskoj nije bolje. Francuska je, kako bi se reklo, zemlja zasićena; u njoj nadvlađuje statika dinamiku, zadovoljstvo stečenoga nove prohtjeve i podvige. Ali kod toga valja se čuvati prenaglih sudova o njezinu dekadentstvu i filistarstvu, jer se ne smije smetnuti s uma, da je »pays de miracles«, zemlja čudesa, ni zaboraviti imena: Jemappes, Valmy, Napoléon, Marne, Verdun. Ona je zemlja, gdje ljudi prosječno najbolje žive, jer ima najveći postotak gospodarstvenih jedinica, koje mogu zadovoljiti svoje ekonomske potrebe. Nema bogatstva kao u Engleskoj, ali ni engleske bijede. Revolucija je podjednako podijelila zemljište, a buržoazija dohotke, pa smirila svijet, da se poslije tolikih bura i prevrata u zemlji dade na tečenje i stvaranje bogatstva, da sve do pod jesen života rabota i štedi pa onda odloži svaki posao i živi od rente, što ju je svojim radom zaslužio. Tek je proletarijat ostao kratkih rukava, traži da se uhljebi i steče rentu, a demokracija mu daje puta, da dobije vlast i zemaljska dobra, pa on do zadnjega čovjeka dolazi na biralište. Buržoazija nije tako složna, njezini ljudi ne mare toliko za izbore, ali treba da brani stečeno, pa svejednako mijenja izborno pravo, da ne bi izgubila ni jednoga glasa. Posljedak je toga, da se je parlamenat

raspršao u nebrojene stranke i strančice, da je gotovo nemoćan za svaki zdraviji i snažniji rad, da je u glavnom pozorje teatralnih govora, deklamacija, poza i gesta, da se vlade mogu sastaviti tek od razrožnih stranaka, koje tek što su se smirile na vlasti, onaj čas se inate i razilaze; da se ministarstva mijenjaju svaka tri mjeseca, a Francuskom uistinu vladaju stalni činovnici; da nikako ne mogu stići do potrebne reforme ustava, koju svi hoće, a nitko ne može da ju provede, pa da dotle buržoazija zebe i strepi, ne će li proletarijat doći do vlasti i tražiti dijela u njezinim zemaljskim dobrima. Tako je b i r o k r a c i j a srž i bitak države, a birokracija kud i kamo manje prigledana zbog sveudiljne mijene gospodara, a zato kud i kamo samostalnija i moćnija nego za monarhije.

A onda je Francuska pretežno agrarna zemlja, nema industrije, da bi za nju tražila tržišta u inozemstvu, i suviška žiteljstva, koji treba da se seli u tuđinu, jer kod kuće nema hljeba. Dobila je pokrajine, što ih je u nesretnom ratu sa svojim susjedima Nijemcima 1871. izgubila, pa hoće sada utvrdivši se neviđenim bedemima, da živi u miru i uživa stečeno. Već od Luja XIV. bori se i ratuje s tim susjedima, sa svojim vjekovnim takmacima, pa ih je Versailleskim mirom čas nekako zauzdala. Ali njezin je ideal westfalski mir godine 1648., koji je njemačko carstvo raspršao, a vlast je cara spala na puku sjenu, Holandija i Švajcarska bile odcijepljene, Austrija, Saska i Brandenburška, koje hoće da budu samostalne, ojačale, a ona se sama pomakla do Rajne. Francuska politika u drugoj polovini devetnaestoga stoljeća nije znala držati Nijemce u tom raskomadanom stanju, a francuska demokracija nije umjela spriječiti treće njemačko carstvo, koje je otjeralo knezove, ujedinilo se na rasnom načelu i sprema se da okupi pod svoju vlast svu jednokrvnu braću. Bit će ih ujedinjenih, oružanih i na sve gotovih barem dva puta toliko koliko Francuza, a u svijetu se daleko čuju povici »Sécurité, sécurité!«, traže pomoći i zaštite, a zabrinuti patrioti odvraćaju se od te demokracije i željkuju staru monarhiju, koja je bolje umjela rastrojiti i sputati vjekovnoga dušmanina, da bude mira u susjedstvu. Tako na priliku Jacques Bainville (»Histoire

de deux peuples«, »Les conséquences politiques de la paix«) i drugi.

Nije čudo, što se dižu sve te tužbe na sadašnje vrijeme i na njegovu demokratsku rabotu. Svojim izvještačenim proporcionalnim izbornim redom htjelo je zaštititi manjine, da bi svaka i najmanja skupina došla do svojih predstavnika u parlamentu. Njime dalo mu je statiku, a u isti čas oduzelo mu svaku dinamiku, jer tako ne može da nastane većina sposobna za rad. Njime je prekinulo neposrednu svezu između građana i njihova predstavništva, jer je između njih utisnulo stranku, skupinu ljudi, kojima je najpreče, da za svoje stranačke svrhe dobiju u svoje ruke vlast, što ima da služi općem probitku. Ima li danas zapravo još slobodnog izbornoga prava i pravoga narodnoga predstavništva, kad biraču ne dadu da misli svojom glavom i osjeća kako mu srce kaže, nego ga prinuđuju da bude opredijeljen strančar? Kad ne može glasovati za svoga jednomišljenika, kojemu poklanja svoje povjerenje, nego kako mu njegova stranka naloži? Zar je etično a i praktično kakova razlika između glasovanja na nalog vlasti i glasovanja na nalog stranačkog vođe? U jednom i u drugom slučaju za ljude, koje birač možda lično ne poznaje ili su mu već zato nemili, što mu ih je pod moraš birati? Slobodnu čovjeku teško je podnositi despociju stranačkih vođa jednako kao i zulum vlasti. Javni život slobodna naroda, istina, ne može se ni zamisliti bez političkih stranaka, povijest rimske republike, razvitak engleske države i sjeveroameričkih sjedinjenih država može se razumjeti samo iz borba političkih stranaka, na koje se je rimski, engleski i sjeveroamerički narod podijelio. Ali stranka svagda treba da bude tek čest veće cjeline, a nigda ova cjelina sama; treba da ima u sebi svijest jedne česti naroda, pa se nigda ne smije poistovjetiti sa cjelinom, narodom, državom. Ako se postavi nad državu i svoje stranačke probitke nametne državnima, ponižuje se do tevabije, koja ne će da služi državi, nego hoće da država služi njojzi, i kako je to danas preotelo mah, do ortakluka, koji trguje javnim probicima.

Jer svagda sebičan a spretan čovjek gleda, da svaku stvar navrati na svoju ličnu korist, da »zaradi« i nakupi jaspre što više

može, da pljačkom i deračinom napuni ne samo svoju kesu, nego i džepove svojte, stranačkih klika i koterija. Svijest nepoštenja kuša da zatomi sujetnim utvaranjem, kako je dovitljiv i provrtan, pa povlađivanjem i klikovanjem svojih ortaka, koji s njime dijele lovinu i kupe plijen. A ta poslovna kuga zarazit će i javnu štampu i navesti ju, da se i ona dade u trgovinu javnim probicima. Onda će ona u ime slobode i demokracije prešutjeti i pokopati svaku istinu, kad se kosi s njezinim poslovnim i trgovačkim probicima. Jer onda je ona sama čedo i poluga sušte trgovačke spekulacije. Glavno je, da kapitalu, koji ju je osnovao, odbaci što veće kamate. Ne mari, kakvim će pisanjem ući u volju širokim življima narodnim i povećati broj svojih pretplatnika. Ne prepada se ni od kakva lošega stila, prostačkoga i nemoralnoga pisanja, bezočnih uvreda pojedinaca i bijesnih napadaja na zvanja, staleže i klase, vjerozakone i narode, kad to godi njezinu čitaćem svijetu, a na korist je njezinim poslovnim probicima. Gdje se još nije zarasla kakova stara rana, zapekla se kakova stara mržnja narodna, plemenska, klasna, ona će tu ranu opučiti i tu mržnju potaći, da iziđe na zator narodni, kad joj to ide u račun. Ovakova će poslovna i potkupljena štampa svoje novčane dobiti radi pomutiti u narodu i najzdravije sudove i otrovati njegove najmoralnije osjećaje. Ali ima još i drugih zala.

U demokraciji je vanjska politika čisto empirijska, nije toliko određena snagom i voljom pojedinca, koliko strujama javnoga mišljenja. Ali te su struje prečesto čisto čuvstvene i loše obaviještene pa hoće u isti čas da poluče sasvim protivne ciljeve, na priliku ne će zapleta ni rata, a tjeraju najkruću imperijalističku politiku spram drugim narodima. To izbija na javu osobito poslije svjetskoga rata. Široki življi narodni došli su do vlasti, vlade imadu posla s gomilama, gdje se glas razuma slabo čuje, pa su prinuđene telaliti obećanja, kojih ne mogu ispuniti, i kad ustreba, na tu silnu družinu metati stravu od pogibije, što se tobože zemlji sprema, da bi na izborima dobile njihove glasove. A kad treba uzmaknuti, onda im je kao onom vračarskom šegrtu Goetheovu, što je dozvao duhove pa ih se ne može oprostiti: »Die ich rief, die Geister, werd' ich nun nicht los«. Teško im je, da ih struja

ne uzme na maticu, kojoj su sami digli branu. Valja im gledati, da bi nekako popravili loše posljedice neznanja, sebičnosti i predrasuda širokih narodnih živalja. Zato danas toliko nestalnosti i ta zabuna u vanjskoj politici, toliko ludosti, sljepoće, neznanja i slaboće u suvremenih državnika, koji se sveđ čekajući posljedak izbora za parlamenat kod kuće ili u kojoj drugoj državi ne mogu ni maći. A onda ta financijska čeljad i spekulanti, što padnu na tu zbrku i pometenost kao hajduci, da ugrabe šićar, sele zlato, ruše vrijednost novca, ubijaju veresiju, pa navode politiku, da bi im dobit ne samo ostala u rukama, nego još i nosila lihvarske kamate!

Je li zato sve demokracija izgubila svoj raison d'être u javnom životu naroda? Valja li nam odbaciti njezina načela, koja je najbolja čest čovječanstva u vjekovnim borbama dotjerivala, za njih prolijevala na potoke najplemenitije krvi i na njima izgradila svoje javne ustanove, jer ih sadašnje nesposobno vrijeme nije umjelo primijeniti kako valja, a njegov ih je nemoral, spekulacija i pohlepa za dobitkom tako izopačila? Tko tako misli, ne zna zakona polariteta, koji svagdje pa i ovdje vrijedi, i nema historijske svijesti.

Demokracija priznaje, da pojedinac ima neke fizičke, duhovne, ekonomske i političke interese; ali kad taj interes prestaje biti interes pojedinca i postaje interes zajednice? Gdje se počinju ti ljudski interesi, koje je država zvana oživotvoriti? To se isto kaže, kad se pita, dokle ima da dopire pojedinačna sloboda u državi? A to pitanje, gdje valja između ta dva područja, između kompetencije države i slobode pojedinačne, povući međašnicu, pitanje je, koje od iskona pokreće čitavim javnim životom svake države i svom političkom naukom. Individualizam, liberalizam, koji traži, da država prizna pojedincu neko slobodno područje i u tome mu svojom vlasti služi, stoji pored socijalizma, apsolutizma, koji hoće da država pojedinca u svemu poput kakova štićenika vodi, da učini od njega organ, slugu zajedničkih interesa. Svakolika povijest i teoretske i praktične politike nije nego neprestani boj individualizma sa socijalizmom. Sve državne ideje i teorije, filozofijske i političke nauke o biću države, svi državni oblici, što su ih na tim naukama sazdali, služe na posljetku jednomu ili drugomu. Sva praktična politika ide u suštini za tim, da bi jednomu ili drugomu stala na put, kad prevrši mjeru i bude nesnosan, a sva umjeća državnika baš je u tome, da prema danim prilikama tu mjeru odredi. To se misli reći, kad se govori o polaritetu i političke nauke i tvorne djelatnosti u državi, praktične politike. A po tom zakonu razvija se i kreće svako područje socijalnoga života.

Da vidimo na priliku, kako je to u području, za ljudsko društvo možda najprečemu poslu da ga uredi, u području ekonomskom. Njemu je Adam Smith sa dosle neviđenim uspjehom primijenio individualizam u svome monumentalnom djelu o bogatstvu naroda, kojim je postavio temelje modernoj ekonomskoj nauci. Svakomu, kaže, dok ne krši sudski zakon, sasvim je slobodno da ide za svojim interesima kako hoće. Državi je tek brinuti se za takve prilike, da se ekonomska dobra mogu proizvoditi. Jer napredak društva ne biva staranjem vlade, nego nagonom ekonomskoga čovjeka. Ne možemo da odolimo pobudi, da bismo popravili svoje prilike, a što manje bude vlast stezala ovo pregnuće, to je izvjesnije, da će posljedak biti opća sreća. Pojedinačna samoradnja temelj je dobroga ekonomskog stanja, a pravo opravdanje, zašto postoji država, tek je to, što daje zaštitu toj pobudi. Čovjek je uistinu od prirode trgovac pa je od prirode prinuđen da nađe puta i načina, koji ga vode k napretku. Zato svatko, tko ide za svojim ličnim interesima, povećava opću sreću društva. To je načelo prirođeno socijalnomu poretku. Tako Smith. Da ima ljudi, koji tim putem ne mogu doći do bogatstva i ostaju siromasi i da je prva dužnost države brinuti se za ljude, koji nemaju hljeba, ako je uopće opravdano, da ona postoji, to dašto on ne uzima u račun, kao ni to, da bi konačni posljedak njegova ekonomskoga sustava bilo veliko bogatstvo stečeno za cijenu hekatombe ljudskih žrtava, kud i kamo vrednijih od njega.

S druge strane ne daju komunisti nikakova privatnoga vlasništva, pa ni onoga, što je stečeno svojim radom, i traže, da se sva ekonomska dobra ne samo proizvode, nego i troše u zajednici. Kod toga puštaju s vida, kako H. G. Wells u svome »Pre-

gledu svjetske povijesti« (25, 13) lijepo razlaže, da ideja privatnoga vlasništva ima svoje podrijetlo u bojovnim nagonima ljudskoga roda. I zvijeri prije postanka čovjeka bile su vlasnici, pas i njegova kost, tigrica i njezino mlado, jelen, što riče, i njegov čopor. Nema veće besmislice u nauci, kaže Wells, od pojma »iskonskoga komunizma«. Starješina plemena ranoga paleolitskoga doba tvrdokorno je držao vlasništvo svojih žena i kćeri, čitavoga maloga svijeta svoga živovanja. S vremenom je pleme tako naraslo, te je starješina malo po malo podnosio, da mlađi muškarci imadu vlasništvo žena, koje su izvan plemena polovili, oruđa, što su ga sami napravili, i divljači, što su je sami ubili. Ljudsko društvo nastalo je međusobnim dopuštanjem privatnoga vlasništva. Ni današnji divljaci ne znadu nikakvih stega vlasništva; što u boju predobiju, njihovo je, žene, živi zarobljenici, ulovljene zvijeri, šumske livade, kamenolomi. A ni najzadrtiji komunist ne može tajiti, da će neke stvari dovijek ostati privatno vlasništvo, tako na priliku svoje tijelo, oruđe umjetnika, odijelo, pa i četkica za zube. Iz svega toga se vidi, da se ni Smithov individualizam ni takav komunizam svaki za sebe ne mogu u praktičnom životu oživotvoriti, jer to su tek stožeri, krajnosti, između kojih je ljudskomu društvu iznaći pravu mjeru.

A tako je i demokracija elemenat individualizma, možda i njegov stožer, koji se nikako ne može isključiti iz javnoga života. Jer koji će se pojedinac, koji kulturni narod za svagda odreći lične slobode, slobode savjesti, slobodne štampe, prava surađivati kod određivanja državnih organa i biti sam državni organ? Savršene demokracije nema niti će je igda biti, jer to brani zakon polariteta. Kasarniranje političko, ekonomsko, pa i duhovno, što bi ga imala da poluči demokracija, kako bi na priliku htio C. D. Burns (»Democracy«, 222 i d., osobito 240) ide u carstvo utopija. Demokracija je dalje pošla od stare liberalne nauke, da su prava čovjeka osnovana na prirodnom zakonu, a prava vlade na ljudskoj ustanovi, ona hoće uzajamni sklad pojedinačnih i socijalnih potreba, ali pored razlika zvanja, društvenoga položaja, službe, naobrazbe, dohotka, koje su u svakom socijalnom sustavu, što ga svijet dosada vidje, prirodne a i potrebne, taj sklad ne može da bude aritmetičan, sklad apsolutne jednakosti, nego samo etičan, da svatko razvijajući svoje fizičke, duševne i umne snage vrši svoj zadatak u socijalnom životu, da nalazi svoje dobro u dobru općem.

S druge strane može da mjesto aritmetičke bude selekcija duhovna, staleška, klasna, zvanična onih, koji će imati dijela u vladanju, ali svagda će biti manje ili više stegnute demokracije, jer etička i politička dobra, što ih je ona donijela svijetu, mogu da propadnu tek zajedno s ovom našom zapadnoevropskom kulturom. S te strane treba da gledamo na suvremene pojave raznih diktatura, fašizma i boljševizma ili u nas na pokušaje Tolstojizma, prebrođena već davno u samoj evrazijskoj Rusiji, a tako neprirodna i nastrana u oblasti zapadnoevropske kulture, što nalazi vršak etike i znanja u seljačkoj duši pa hoće socijalni poredak i kulturnu orijentaciju čitavoga naroda u duhu seljačkoga života, da se čitavi narodni život postavi na seljački temelj. Vi ste odveć »složeni«, pisao je Dostojevski Tolstojevcima, da se »upraštate«, pa ni vaša obrazovanost ne dopušta vam, da postanete mužici; bolje je, da mužike dignete k svojoj obrazovanosti. A teško je vjerovati Oswaldu Spengleru, da je naredni državni oblik, što nas po homologiji rimskoga carstva možda već u skoroj budućnosti čeka, despocija nad amorfnom, bezličnom gomilom, kultura misirskih felaha, jer danas kultura više nije monopol jednoga naroda, kako je to bilo u starom vijeku, nego je rasijana po mnogobrojnim narodima, udruženim laganim svezama međunarodnoga prava i zajedničke vjere, pa se javlja u više raznih oblika, da od svakoga naroda može sinuti novim samoniklim svijetlom, koje će od svih drugih odsijevati (renesansa, reformacija, Shakespeare, ruska knjiga!). Današnja demokracija, kako smo istakli, ima bez sumnje puno nemilih poroka, koje treba pošto poto ukloniti, ali Signor Mussolini hoće da uskrsne stari rimski imperij i od moderne Italije da učini novu Spartu, a Herr Hitler da osnuje ne samo njemačko nacionalno, nego i rasno teutonsko treće carstvo. Već je Edmund Burke opazio, da se svaka revolucija osniva više ili manje na moralnim i političkim para-

doksima, da se u njoj uzima za redovno, što je tek izvanredno. Iza Julija Cezara došao je triumvirat, i kako bismo mi novovjeki ljudi rekli, prosvijetljeni apsolutizam Cezara Augusta, iza Cromwella restauracija Stuartovaca i slavna revolucija 1688. godine, iza Napoleona restauracija Bourbona, buržujska konstitucionalna monarhija, republika, carstvo i konačno opet od ovo šezdeset i šest godina republika. Gdje stoji pisano, da i suvremene diktature, koliko je već nisu doživjele, ne će dočekati jednaku sudbinu?

Na kraju tek da se još za tu prognozu pozovemo na svjedočanstvo iz tabora, odakle bi se čovjek tomu najmanje nadao, na mišljenje Vladimira Ilijića Uljanova, Ljenjina, najsilnijega i zacijelo najznatnijega diktatora našega vremena. U svojoj posljednjoj poruci ruskom narodu, u glasovitom članku »Radije manje, ali bolje« (Boris Souvarine, »Staline, aperçu historique du bolchévisme«, 544), gdje blistaju posljednje iskre njegova duha, prizire konačni sukob Istoka i Zapada, revolucije i imperijalizma: »Konac borbe stajat će na kraju krajeva do toga, što Rusija, Indija, Kitaj itd. čine gorostasnu većinu žiteljstva.« Ali izvjesnost konačne pobjede socijalizma u vječnosti ne razvedrava ga, kad uoči, čemu se po sadašnjim prilikama može nadati: »Da bismo obezbijedili naš bitak do bliskoga oružana sraza između Zapada protivrevolucionarnoga imperijalističnoga i Istoka revolucionarnoga nacionalističkoga, između država najkulturnijih na svijetu i država, što su se po istočnjački zakasnile, ali uza sve to čine većinu, treba da ta većina ima kada da postane kulturna.« Pa onda naročito podcrtava: »Mi nismo dosta kulturni, da ravno prijeđemo k socijalizmu.« U četvrt stoljeća dotjerao je ideju, kojoj kao da se je Staljin svojim skorašnjim ustavom kušao primaći: »Socijalizam je nemoguć bez demokracije«, kao što je govoreći o elektricitetu sa civilizacijom obuhvatio i kulturu. Njemu su kao i njegovim učiteljima u nauci kultura, demokracija i socijalizam nerastavni, a jedna od bitnih pokretnih sila povijesti »snaga, što širi ideje demokratske, i žeđ slobode prirođene čovječanstvu.«

ZVJEZDANI MERDŽAN

Čovjek je bio sam i slobodan,
a onda se u klupko složio,
u bijelu vodu, u obao dan,
u talog mora se staložio.
I otkako se čovjek umnožio,
on se za kalup raspoložio.
Gledam: biva
čovjek stiva,
ropska tkiva
on iz duše skiva,
šiva.
Tolika je u bićima plastika:
u mulju svršava elastika,
iz duha se ruda liva.
Čovjek sanjari o duši
i umuje o slobodi,
pa se kao trava suši
i okoruje u morskoj vodi.
Ovaj ljuskavac,
šarenjak
nije više od polipa,
obotnica i sipa;
on tvrdne u sopstvenu rudu,
čim se veže uz vlastitu grudu
u svojoj braći i zadrugarima.
Oštriga teče u svoju školjku,
puž u kućicu svoju raste;
biser ostvaruje mrtvu boljku,
pauk prede paučine tmaste,
pčele daju saće,
bube predu svilu,
a šta su to zoofiti
(spužve i meduze)?
No od čovjeka ostaju fosili, korali, zooliti,

manje od traga milijarde spužića u hridinjaku:
naša djela luče ostrva korala
sa pogašenim suncima,
sa mrtvim zvijezdama.
Sa otisnutim kraterom vulkana.

UKRŠTENI POGLEDI

Jedni gledaju s prozora.
To su ljudi loža i balkona.
Svaki sa svoga trona.
Oni vole krevete.
I sofe i fotelje.
Oni su zaštićeni.
Srca za dobra djela.
I imaju ormare za odijela.
Pod posteljom dobar par cipela.
Njuše mirise kuhinje.
Oni poznaju što je dom.
Oni s praga sipaju bakšiš,
a u vratima čuvaju ključe.
Oni motre ulicu
i nebo s nadahnućem.

Drugi gledaju s ulice.
Ili sa druma, iz parka, iz polja.
Oni ljube tuđe pragove
ili ližu prah pred oltarima,
a spavaju na klupi.
Po vazdan uče arhitekturu,
protiv ljepote prirode.
Oni mjere spomenike,
motre mostove i tvrđave.
Oni bulje u prozore,
na spuštene perzijane,
na doksate i u vrata,

na nijeme terase što ziju.
Za njih je sveto stepenište,
a veći od groba prag,
a ruke još nemarne
za nemire neimara.

I pogledi se susreću:
sa prozora na ulicu,
i s ulice na prozor.
I eto očijukanja
bez svilenih ljestvica
Romea i Julijete.
Elektrika u zigzagu
ukrštenih mačeva,
pogled iz oka u oko:
kako je sve usko i široko.
I jedni druge opsijedaju
i drže:
tko će brže?

Jedna je tajna put i ulica,
druga je tajna prag i prozor,
i to baš svaki —
i pitam što će rastvoriti
ova dva svijeta
za zijake i za šetače
koje ne dijele rešetke ni kvake
od života,
od puta,
ni međusobno;
jer dvije su tajne svega jedna tajna.

Ulica gleda grad svakoga minuta
i grad vidi sebe što je bio
i biva.
Dan biva... Svijetlo biva...
I neke teške noge idu.

DUŠA

Duša je najprije bila u biljkama i vjetru,
i nije dugo bilo duše u čovjeku.

Ona je ravnicama noću vijala,
poljima je zrnje klica sijala,
i dok na zemlji nije proklijala,
nosila se olujom i burom.
U gromu je prvi put rekla riječi,
a onda je prošla tamnom urom
u selo gdje je lupila u vrata
i bonoga je počela da liječi.

Duša — duša u granje se hvata,
to je bršljan koji kuću krije,
kao gunj što ozebla omata.

Duša — duša, to je kap kad mije
kišom zemlju usahlu što pije.
I od mnogo suša
rast je spasla duša.

Duša, to je rosa, suze dvije.
A ovdje su rukavi sa slinom,
ili magla napadala s vinom.
Najprije se javila kod spavanja
i plašila ko požar glavanja.
Poslije je duša došla slabima,
umornima, blijedima i jadnima.
Bila je priviđenje gladnima,
bila je zbor među hababima.

No onda je ljubavniku prešla, mika, u oči,
a dragoj njegovoj u bunar kose.
I bilo je zloće u duši što strast svjedoči,
i kad je samo ruke uručene nose.

Zato ću opet dušu tražiti poljima
gdje je mnogo starija i bolja.
U čovjeku ubila je čast i volja,
a nije uvijek pravila nas boljima.

Gle koliko duše u duševnom hladu,
gle koliko duše u žaru ašoke.
Gle koliko duše pada u kaskadu,
i kako su ruže zdušne i duboke.

Jer je cvjetna gorućnost
dušina svemogućnost.

MIZANTROP

Suvremena balada

Već se tri nedjelje nije umio,
a spavao je u hlačama,
jer ga svijet nije razumio,
jer je hodao po dračama.

I nije htio da govori,
i prkosno je mučao.
Nije htio ni riječ da odgovori,
ni da bi pio i ručao.

Prestao je mariti za ljepotu,
otkada ne mari za sreću.
Jer što ostaje u životu
nego umrijeti trom, na smeću?

Prije mišljaše: lijepe su cipele,
sila su ruke, stas i odijelo.
A petlje u plot su se pripele,
i oslabi, i osmradi tijelo.

Bez higijene i gimnastike
gnjije u kužnome zraku.
I mrzi dan svijetle plastike
i vene, i gine u mraku.

Prođe strpljivost, pa i strpljenje.
Braća su sada samoubice.
Da se i do sunčeva zlata penje,
on ne mari da pokaže lice.

Ljubav za ljudstvo, prag mizantropu,
sada je mrtva, i on je čučao,
i zatvorivši vrata poštaru i popu
u tamnu sobu se zaključao.

Tko da mu kaže: otvori vrata!
Operi lice! Razdriješi puta!
Tko da mu skine nečist s vrata,
i trnje, i stakla, s njegova puta?

Tko da mu kaže da još vrijedi
da se govori i da se druži,
kad je zla prošlost po srijedi,
i kada pizma doba kuži?

Tko da mu kaže da još živi,
kada je šuplje sve što se kaže,
svi kad su jedan drugom krivi,
i kada riječ pravde sama laže,
kad se uz lažni novac važe?

Tin Ujević

NOVAK SIMIĆ, ZAGREB

ZAPIS O SIMEUNOVICI I AHMET JUSUFU

I. Dva lika Simeunova

Zaturivši zeh od naočala za uši, dok bljedolik zimski sumrak meko sjenči sobu duguljastim sjenama pa stvari i naša lica tamna, uz blago puckaranje vatre tetka Vasilija govori:

— Turčin je gospodario, pustahije i janjičari zulumćarili po ovoj zemlji, ali bolje se je živjelo nego danas. Živio je tada i Simeun, bogat trgovac, ni broja mu se blagu nije znalo. Osilio se: nije se bojao ni paša ni kajmakama. Kuća, gdje je stanovao, zauzimala pola mahale, bila zidana od prepečene cigle i kamena. Veliku bašču opasivao visok zid. Mislili ljudi, mislio i Simeun: — nitko mu nije ravan. O krsnom imenu, vele, zlatnu je siniju za sofru postavljao, hatovi mu se mjerili s vezirovima. A evo danas, gdje je stolovao, ni za trag mu se ne zna, trava raste, guje i akrepi se legu.

Bogobojazno stječući mal, slažući dukate ušao Simeun u starost i sve je izgledalo: i smrt će dočekati prav pred Gospodom. Kad uzočas umrije mu žena i godinu dana po njenoj smrti, već u šezdesetpetoj, starac se povampiri. Da li Svevišnji diže ruke od njega ili mu usud tako dodijeli? — tek rastrka se starkelja, pomami za mladicom, kćerkom pekara Gvozde, Latinkom sa Horvatina, zabudalasa gore od ikakva mladića. A ona istom se zadjevojčila, dijete štono rijet, bosonoga trče, bale joj iz nosa vire, ni mrvâ, što joj se oko usta kupe, otrti ne zna. Baš tako. Salamentao Simeun Gvozdu, a tko će zlatu odoljeti; sinove, tri sina kao tri hrasta, iz kuće istjerao, potjerao čak na Bakije, pa ženu sebi doveo. Zinu Sarajevo, zinu i zagraja, pa se domala i smiri. Zaboravilo se s vremenom na Simeunovu ženidbu.

Ali netko ipak nije na nju zaboravio, netko čije se ime ne spominje, onaj što ga Svemogući posla radi grijehova naših. Jer sve ima svoje mjesto na svijetu po premudrosti Gospodnjoj, pa

i on. Zato vam i jeste svagdje. Gledaš: pauk se sa tavanice spušta, mrežu plete; ili osa zuji oko nosa, zvrnda, ne vjeruj! U ormaru kvrcka, miš je veliš, pa gle i protrči bezakonik, sivuškast, malen, mete repićem, očicama striže, — prekrsti se, udri metlom. Podobu mišju on naročito voli, ali ni druge mu nisu na odmet. Tek samo iznikne u cvrtku prašine, zagrakće kao gavran, zahukće kao ćuk. Crno mu je boja, da se zna. U sobnjem kutu u trvolju sjedi, kao baja za ognjištem mili, kao žabac na put ti iskoči, kao crn mačak na pragu zaprede. Tko će mu stati na kraj, kad se u čovjeka prilika Božja hoće da uvuče.

Otišao dakle pola godine po ženidbi Simeun u Stambul po robu, kuću samu na mladi[1]) i izmećarima ostavio. Mjesec je dana što je na putu, kad Simeunovica ču po mahali topot konja i graju. Noć je uveliko, jacija kako je kuisana ima nekoliko dobranih sati, zaptije su davno izvikale trnjenje ognjišta, pasmandžije obišle klepećući sabljama čaršiju, a ona sjedi kraj oskudna fenjerčića. Žućkasto sja fenjer: po doksatu se plete vinova loza, iz lišća vire plavičasti grozdovi i tama. Jagluk veze Simeunovica, čevrmu za brata, a ono ona graja i topot tup pa pred kuću. Tko li je ovo — pita se Simeunovica, — ne može biti Simeun, a drugi tko će prispjeti u ovako kasno doba i s halabukom. I nije joj bome lako pri duši. Da zovne babu Ljubu ili nijemog Aćima izmećara? Slaba korist. A zvekir tuče o vrata. Siđe nezbesna u avliju. »Tko je?« — kaže, a sva je hladna kao mrtvac. »Zar spavaš na ušima,« ču na zaprepašćenje Simeunov glas. Strah je kao prolazi, ali joj ruke svejedno sršću dok otvara vrata.

Zbilja (sve joj je nekako neobično, nekako nije na svome mjestu): konji su s tovarima tu, sluge na njima, tupa-lupa — kroz avliju pokuljaše, tupa lupa — stajama se uputiše, a zadnji izbi Simeun smrknut i kao ljut nešto.

— Večeravat ne ću, jeo sam, — viče još s vrata, — nego ispeci kavu! — i pravce se (ni da je poljubi, ni za zdravlje upita po običaju) uputi u veliku gostinjsku sobu.

1) Mlàda se kaže u Bosni za tek udatu ženu.

Pođe ona za njim s legenom i ubrusom, da mu opere noge, kad ono on se nije ni izuo i ispružio po minderluku, već stoji nasred sobe, leđa okrenuo, fes zaturio do polovice čela.

— Što je? — pita ne okrećući se, — zar je kava gotova?

— Zaboravio si se izuti, — odvraća ona i saginje mu se nogama.

— Ostavi to — povlači on noge, pa umalo da je ne grunu. tako se naglo trže.

— Ni fesa nisi skinuo!

— Čuješ li, ženska glavo, — brecnuo se, — rekao sam ti samo da ispečeš kavu, za ostalo te nije briga.

Ražalilo se Simeunovici, što je večeras takav, budi Bog s nama, nikad nije bio; valjda su poslovi zapeli. Prosuzila malko, rukavom obrisala oči.

Unijela kavu.

— Sjedi, — veli joj on, a svejednako je u fesu i zaokrenut. Ona čučnu i napuni findžane.

A on se spusti prema njoj. Tada mu ona prvi put te večeri vidje oči. Fes mu je još uvijek zaturen na čelo, ispod njega je bode mrk pogled. Zatresoše joj se ruke, proli se kava po haljini.

— Zašto dršćeš? — uščudi se on, a glas mu je dubok kao iz badnja.

— Nemoj me tako gledati, — skoro je vrisnula. — Kakve samo oči imaš, kao da nisi ti!

— Tko? — upitao Simeun i nagnuo se preko sinije. I gle, kako se naginje, vidi Simeunovica: oči kao da mu rastu. Približuje se jedno drugome, fes se sa čela odmiče, čini se: mjesto dva postaje jedno oko. Raste uvis, stvara se nasred čela, sja. Oko krupnije od oraha, skoro kao kaveni findžan. Usijano, krvavo, da te, i ako si najprisebniji, hvata jeza. Ukočila se Simeunovica, obamrla, glas joj postao cičav kao u janjeta kad ga kolju.

— Jest, — provalilo najzad iz nje, — nisi ti to, Simeune, — a u licu došla bijela kao kreč.

— Da, — rekao je, — imaš, ženo, pravo, — i skinuo fes.

Tada se je ona samo zaokrenula i pala.

Opazila je, dok je gubila svijest, u prorijetkoj kosi više ušiju male roščiće. Bilo joj jasno sirotici: sam nečastivi u Simeunovu liku to s njom sjedi. Kad je pala, lupila glavom o pod. Pričinjalo joj se. U zbilji nije se ni makla sa divanhane. Fenjer je izgarao i dimio se sve slabije: ležala je u dubokoj nesvijesti.

Zatekao je tako i pravi Simeun kad se povratio, na strah kutnje čeljadi i na užas čitavog grada. Bijes je bio u njoj. Izbezumio se dobri čovjek, kad je vidio, okadio tamjanom, brojanice premetnuo i u prvo nedjeljno jutro uputio se s njome pravo u crkvu starom popu Savi. Služila se mlada jutrenja, poslije koje se čitaju molitve za goropad i bjesove. Ovaj, dotada miran, čim osjeti miris voska, usciča i poče huliti. Isplazi jezik ikonama, pljuvati htjede, jedva ga na jedvite jade spriječio Simeun. Pop Savo ne obazrije se na njegovo izazivanje, tek se okrenu i mahnu krstom. I gle, smiri se bijes, zacvili kao mala paščad kad od kuje traže sisu. A pošto se očitale jektenije i otpjevala »Budimja«, priveli Simeunovicu. Metnuo joj epitrahilj na glavu pop Savo, započeo s molitvama; kako počeo, bijes se uzvrpoljio. Tek cijukne, tek zalaje, dok se ne razgoropadi:

— Čitaj, popino — viče ispod epitrahilja kad se završila prva molitva, — samo čitaj, ne pomaže ti. Hi, hi, hi — i zakocenjuje se od smijeha.

— Izlazi, — veli pop Savo i čini znak svetoga krsta, — izlazi, nečisti duše, u hramu si Gospodnjem, vo imja Otca i Sina i Duha Svjatago.

Bijes se na to usciči, uzmaše, onda se podsmjehuje: he-e-e-e, nema ništa, bradonja!

— Izlazi, pogani od poganoga, — i čita drugu molitvu pop Savo.

A bijes svejedno huli.

Čita i treću molitvu pop Savo.

Kad ono ništa, bijes ne izlazi, kevče.

Pršće Simeunovicu bogojavljenskom vodicom i čita zadnju molitvu, kako crkveni propisi određuju. Ona se njiše, koči i pada na crkvin kameni pod. — Aha! — viče tada on: — izaći ćeš već, bezakonjače. Otpiri iz ove krštene duše.

No bijes ne izlazi svejedno, pritajio se. Simeunovica leži.

— Ne će, — kaže najposlije pop Savo. — Velik mora da je grijeh, krupan je đavo u njoj. Evo ti nafore, Simeune, i pršći je bosiokom umočenim u bogojavljensku vodicu kad zahuli u njoj, drugo ti ne znam reći.

Druge nedjelje vodi je Simeun katoličkom patru. Došao je, veli mu svijet, vra Mijoj iz Kreševa, a on je plaho batli ruke u istjerivanju bjesova, nije pop Savo ništa prema njemu.

Moli Simeun: pomagaj, slugo Božja, kršćani smo, u jednog istog Boga vjerujemo, pomozi nevoljnoj duši u jadu! A fra Mijo je sijed, bijel kao ovca, džozluke nosi.

— Pomoći će Bog, — odvrati dobri fratar, — tko će kao on, — pa prešao na molitve. Bijes, kao i kod popa Save, uzjogunio se, huli, ne da li se izgnati ne da. Svađa se s vra Mijom, uzalud ga ovaj škropi svetom vodom. Ne pomaže. — He-e-e-e, — smije se bijes, — nisam se dao bradonji, ne dam eto ni tebi brkonji. (Velike, bijele brkove nosio fra Mijo).

Izdalo najposlije strpljenje dobrog starca, Simeuna srdito pogledao:

— Nema tu ništa, — podviknuo, — boš trud. Vodi tu ženetinu, vodi nečistu, Turčin je to u njoj, nevjernik obrezani, onamo njihov šejtan, nije uopće kršćanski vrag!

— Kako? — začudio se Simeun, — zar ima i turskih vragova?

— Kako da nema, — pao u vatru fra Mijo; — čim se križa ne boji, od turčinove je pogane sorte; vodi je odmah nevjernicu, ne peksini kapele.

U jadu je velikom Simeun, što će siromah; ne će valjda s bijesom živjeti? Svijet raspituje, otrov bi popio, dotlen je došlo. Dok netko ne reče: ako je turski đavo u njoj, vodi je njihovu hodži. Ima, vele, jedan, sve je šejtan-kitabe proučio, posvetio se za života, boje ga se oni više nego samog svog poglavice Lucifera.

I ide jadni Simeun, penje se na Kovačiće, vodi Simeunovicu i bijesa u njoj. A hodža sjedi u zelenom čardaku, u okrugloj sobici, noge podavio na šiltetu. Pada mu pred sjedalo Simeun, zlo ga teško napopalo: Kod popa i fratra sam bio, šejtan onamo, on u ženu se uvuko — i sve potanko priča.

Hodža kad ga sasluša, pogladi bradu, reče: Peke džanum, u dobar si dan došao, razgovaram sa iksanom (na svoju je ruku taj hodža bio), napraviti ćemo šejtan sabor. I pokazuje na Simeunovicu:

— Otkud bijes u tebi?

A ona mlada, zlatokosa, smije se:

— Ne znam, tek se pokrene u meni, i nisam svijesna ničega.

— Pas od psa — mumlja hodža, — hajte kući, a doveče pošaljite kola po mene, upriličiti ćemo istjerivanje. Sve postavite onako kako je bilo one večeri kad se je onamo on uvukao u nju.

Bi tako: gori fenjer na divanhani. Kao i onda Simeunovica sjedi s vezom (samo je sada još bijes u njoj). U susjednoj odaji hodža sa tri bektaša.[1]) Vrata između njih su malko odškrinuta da je mogu vidjeti. Simeuna potjerali u donje odaje: što čuo da čuo, neka se ne miče i ne izlazi odozdo.

Na čibuk hodža dimi, iz šejtan-kitaba čita; derviši mu odgovaraju. Čita hodža, dok ne udari ponoć. Nastupi vrijeme nečiste sile: a ona je, kako svako zna, od ponoći do prvih horozova.

Lupi hodža, čim minu zadnji otkucaj sa Sahat-kule, dlanom o dlan i utrnu svjećicu, pri kojoj je čitao.

Sabor poče!

Pade tama po odaji, zadimi se fenjer na divanhani; bektaši zahuktaše:

— Alah hu, Alah hu, hu, hu, hu, hu . . .

Bijes smota Simeunovicu u klupko, dovalja sa divanhane njima u sobu.

Bektaši se u krugu zavrtiše.

Na tavanu zašumi kako kad se presipa žito, zašabonja kako kad se kotrljaju ljeljci, ukrupnja kao orasi, zagromada kao bundeve. Potom zazveketa kao sindžiri, zalupa kao u tendžere, zagrmi kao u bakrene kazane i tepsije.

Potraja to, što je grajalo, neko vrijeme, pa utiša. Bektaši prestaše igrati. Hodža spusti ruku na šejtan kitab. Simeunovica leži

[1]) Bektaši = derviška (derviš, muslimanski kaluđer) sekta.

nasred sobe kao bez duše; trak mjesečine odnekuda se prikrao, pada kao krpa po njoj.

Onda svaki bektaš ode u po jedno ćoše, a hodža u četvrto. Kako oni to učiniše, ona lupa i kotrljanje na tavanu se nastavi. U samoj sobi, gdje su bili, poče strugati i grebati u zidovima, pucketati u podu i drvenariji, a nešto s vana (vjetar?) zalupi vrata od divanhane.

U taj tren protrča nešto crno kao miš i poleti ćoškovima, ali se vrati kad ugleda hodžu i bektaše. I zrak se zatalasa, — premda je odaja bila odasvud zatvorena, dunu kao od promaje. Ono nešto crno kao miš raščetvori se i poletje opet ćošetima. I našavši ponova hodžu i bektaše povrati se sredini, gdje je ležala Simeunovica s krpom mjesečine na licu. Okolo je svuda tama gusta kao tutkal. U tami bježa ono raščetvoreno, crno, igra oko nje, vrti se u kovitlac.

U toj tmini, u kojoj igra zrak, čuje se hodžin glas kao iz velike daljine:

— Jesi li ti to, ibliz Selime?

— Jesam, — odgovori mrak.

— Skupi šejtane. U tu ženu se jedan uvukao. Znaš li, koji je? Hoću da izađe!

— Odmah će se znati, — javi se pripravno mrak (ono nešto u njemu, što se raščetvori, što bješe crno, što se nije vidjelo, što posta i osta tama).

Kako to reče, provrvi mrak, dođe još gušći, još crnji, napuni se nečim sitnim i živim. Gle, tko gledaše, vidje: miš do miša se skupio svake fele i sorte, soja i roda, ispunio sobu. I veliki i mali. I onaj sitni kućni, i onaj iz podruma i tavana, i onaj sa vašara što izvlači loze, i onaj poljski što izjeda žita, i onaj što živi kraj voda. Ispunio sve osim četiri ćoška i Simeunovičine glave, gdje pada ona krpa mjesečine.

Šute miševi, komešaju se kao asker. A u prozorima i dalje čandrka, po basamacima lupka, rondara u dimnjacima, škripi u bravama i ključanicama.

Kad se taj čandrk, ta lupa i škripa istutnjaše da i zadnjeg zvuka nesta, ču se onaj prvašnji glas mraka:

— Jeste li svi?
— Svi! — zamrmoljiše mišji redovi i zrak ponova zastruja kao od propuha.
— Nismo, čuše se dvojica, trojica.
— Koga to nema?
Šutnja.
— Koga nema? — ponovi ljutito ono nešto iz mraka.
Redovi se uskomešaše. Sitan dugorep mišić priđe traku mjesečine i ukaza se.
— Hromog Dabe Nazifa.
— On je u ovoj — nastavi glas.
— Jeste, prignječila ga je.
— Javi se! — zapovjedi glas.
Ali iz Simeunovice nitko ne odgovori.
— Tu si — viknu glas tutnjeći, da se činilo srušit će se kuća, — tu u ovoj. Odmah da si izišao.
Zanjihaše se crni mišji redovi, vjetar zastruja, kroza nj ciknu Simeunovica kao da joj kožu odiru, dok onaj glas tutnji i dalje. Naginju se kao zidovi.
— Zašto se nisi odazvao?
— Nisam mogao!
— Ne laži. Nisi slušao zapovijedi. Znaš li, šta te čeka?
— Znam, o veliki. Ali srce me je njeno zvalo. Starca nije otrpjela.
— Imaš da slušaš, šeponja. Nemoj da te ja izvlačim.
Odmah odgovori iz Simeunovice.
Zatrzaka se ona, zamaha rukama, zalupa nogama, zajauka, zaplaka, zacikta, zakriča.
Uznemiriše se šejtanski redovi.
— Evo me — javi se najposlije jednook, hrom, olinjao miš.
— Objesite ga! — zapovjedi onaj glas iz mraka.
— Šejtanhani! — viknu u taj čas hodža iz ćošeta.
Raspršiše se na taj uzvik mišji redovi, nasta neopisiva buka kao i malo prije, još jače: prokotrlja se, progromada, proškripa u bravama i ključanicama, propucketa u podovima i duvarima. Mišji redovi postaše ono što su i bili: tama. Sve što dade svoj glas

od sebe od tavana do podruma, i živo i neživo, što se micaše i stajaše i duvari, i tolce, i ćilimi, i jastuci — vrati se u svoj prvašnji položaj. Bektaši iz ćoškova ponova prohuktaše:
— Alah hu, alah hu, hu, hu, hu, hu, hu....
Kroz tu graju ču se prodiran kukurik prvih pijevaca i sve se kao odsječeno smiri.
Hodža tada izađe iz svoga ćošeta, otvori vrata divanhane i potraži fenjer što se je već bio utrnuo. Potom ga unese u sobu i upali.
Na prostirki je ležala Simeunovica, sva blijeda i uzmučena, u duboku snu. Odmah do nje, dva ili tri pedlja najdalje, ležao je crknut kusat, jednook, debeljuškast miš.

Tetka Vasilija završi priču u dubokoj tišini, u kojoj su se samo čula naša mala, preplašena srca i oganj u peći. Nismo se smjeli ni maknuti, nismo mogli ni riječi progovoriti. Činilo se: miševi i šejtani, hodže i bektaši još plaze i mile po mraku, vrebaju na nas, tiču nas se svojim strašnim, vlažnim tijelima. A tetka Vasilija šuti; tko zna, šta misli? O kako bi rado zapalili svijetlo, ali gdje je taj, koji bi se usudio prijeći preko sobe? Časovi teku mučni, dugi, prespori. Najposlije (čini nam se: čitava je vječnost protekla do tog časa), majka ulazi u sobu s lampom. Blijedi, plačući mi joj se vješamo o suknju.
— Što si ih tako isprepadala — kaže prijekorno tetki. — To ona samo izmišlja, budalice male.
— Nije izmišljeno — kaže tetka Vasilija i smiješak joj je kao i uvijek strog. Ovu istu priču nama je naš babo pričao. Njemu djed. A djedu pradjed, koji ju je čuo od ljudi, koji su lično poznavali Simeuna.
I nije izmislila tetka Vasilija. Zapis učenog uleme Nedžada Misirlije potvrđuje njenu priču u mnogočemu, ali kod onog hodže njih se dvoje razilaze. Jer po Misirliji on uopće nije bio hodža, nego ugledni ratnik što se je povukao od svijeta. I drugačije je istjerao i bijesa iz Simeunovice. Ali što je najzanimljivije, taj događaj sa Simeunovicom bio je i uzrok ličnom slomu tog samotnika, koga Misirlija naziva Ahmet Jusufom. Osim toga

Misirlijin zapis osvjetljuje, iako diskretno, i položaj žene u Bosni u to staro, dobro doba, a priča ujedno i o lukavstvima, kojima su se one morale služiti, ako su htjele da sačuvaju glavu, kad bi prevarile muža. No čemu duljiti, evo zapisa!

II. Šejtan — napast svetog samotnika sa Kovačića

Noć je vedra i duboka, zvjezdanog neba puna. Kad Ahmet Jusuf pogleda kroz prozor, vidje: stara se zova u bašči pupom zametnula, pružila nježno grane, sitno se maljucno lišće osulo po njima, dok kupolastu krošnju mjesec srebrom kiti. Naginje se Ahmet Jusuf kroz prozor: zrak šušti, treperi u modrim visinama. Vrije i u travama, istalasale su preko dana. A eto još jutros kao da svega toga nije bilo. Još jutros stajala je ta ista zova ozebla i gola, još jutros, polegle zemlji, mirovale su trave, a zrak ležao na oblicima i stvarima nepokretan i nijem, bez treperenja, bez ovog komešavog zuja. Čudom ne može da se načudi Ahmet Jusuf: eto, i sama njegova soba dobila nov, svjež izgled, prelili se duvari nekim posebnim, tihim svjetlucanjem, a u zemljanoj saksiji katmer procvjetao.

Čuje se: ptica odnekle pjeva. — Obnavljaš se, stara, — kaže Ahmet Jusuf povjerljivo zovi, i ruku pruža, ljepljivo, mlado lišće miluje, — proljeće je.

Dvadeset godina, otkako se je povukao od svijeta; kad vidi zovu, kako se listom zameće, govori on tako.

Uto netko zaškripa na basamacima, pokuca na vrata, ali on kucanj preču. Krupan, snažan pedesetgodišnjak, guste kose, crne. velike brade, očiju svijetlih od unutrašnjeg žara. On je trebao biti vojnik. Sin paše sa Krajine. Učestvovao je u pet bitaka, a u šestoj bi zarobljen. Iz ropstva se oslobodi uz velik otkup i vrati se nakon tri godine tuđine sav promijenjen u Bosnu. Odreče se počasti i naslova, imutak pokloni Vakufu, osim posjeda sa čardakom na Kovačićima više Sarajeva. Povuče se na nj i življaše, sa starim slugom Saitom koji ga je od malih nogu njegovao, u osami, razmišljajući o Bogu, izbjegavajući ljude i sve što dolazi od njih.

Nitko nije znao, što se je s njim zbilo, niti je on ikome šta govorio. Za dvadeset godina što tako živi, ne kaza o tome ni jednu riječ, čak ni starom sluzi. Ljudi po radoznalosti svojoj i jer o svemu hoće da imaju razjašnjenja, proglasiše: sam mu se Pejgamer na konju ukazao kad u ropstvu bješe; rekao: drugi neka ratuju, tebe sam odredio, da veličaš molitvom i dobrim djelom Alaha. Stoga, po tome tumačenju, razda i imutak, stoga se i osami. Svecem ga učiniše: bolesne da iscjeljuje, bjesove izgoni. Ali do njega je samog teško doći, nerado se pokazuje; tko uspije, siguran je u zdravlje.

Onaj prvašnji se kucanj ponovi. Ovaj put ga Ahmet Jusuf ču: lecnu se: da nije ono dijete? — Ne, ono ne kuca — pomisli; — ono se tek najednom ukaže, stvori samo odnekle. Koga li je to samo Sait bez njegove dozvole pustio? Otvori.

Uniđoše Simeun i Simeunovica.

S njima započe ono, što je po premudrosti Božjoj Ahmet Jusufu bilo pisano.

Kaza mu jad svoj Simeun. Sjeđi je on čovjek od Ahmet Jusufa, pogrbljen, suh, lice mu ispijeno, žuto i zbrčkano. Kad skinu fes, bljesnu mu ćela na tjemenu kao tonzura u fratra. Vidi se, obladala ga starost.

Prema njemu, Simeunovica je mlada kao rosa, djevojčica skoro još. Kose su joj zlatne, oči modre kao različak, modrije od večerašnjeg neba. U pasu je tanka, a stopala su joj malena, ne vide se ispod dimija. Sva je ona plava i vitka kao zumbulov cvijet.

Da su koji drugi put došli, Ahmet Jusuf bi ih potjerao, ali te je večeri zova propupala i katmer procvao.

Čudne su oči Simeunovičine, duboke kao riječni virovi. Glas lagašak kao pijuk lastavica, kad mu dođu pod strehu, da prave gnijezdo.

Laže, — pomisli Ahmet Jusuf, čim je pogleda, — o onome, što mu bi ispričano. — Ti iziđi — reče Simeunu, — i dok te ne zovnem, ne dolazi; — bio se je sjetio nečega.

— Ženo, — reče Simeunovici kad ostadoše na samu, — ti si lagala. Šejtana nema, šejtan je zlo u čovjeku, to ja najbolje znam. Zato reci istinu.

— Ne, — osmjehnu se tiho ona, — nisam lagala.

— Lagala si, znam da si lagala; čim si ušla ovamo, vidio sam, dok ti čovjek nije ni prozborio, da nosiš laž.

— Zašto da lažem, — trznu se ona, i oči joj se zališe zlim sjajem.

Presrete je težak blijesak Ahmet Jusufova pogleda, oštar kao nož.

— Ne počinji kod mene, kćerko; ja nisam ni pop ni fratar. — I izvadi kao prijetnju tri čuvalduza.

— Ne ćeš reći, što je na stvari?

— Onako kako ispričasmo.

— Svađati se s tobom ne ću. A ako se pojavi bijes sada u tebi, a čini mi se, da se sprema, zabit ću ti sva tri ova čuvalduza u meso, neka znaš. I ako ne rekneš grijeha, desit će ti se isto.

— Govori!

Ona se zaplaka:

— Nemam šta da kažem.

— Evo, ženo, i ovo ti još velim: ne će saznati Simeun, zato sam ga i poslao u avliju. Ljudski je lik imao taj tvoj šejtan, ali ne Simeunov.

I uze čuvalduz Ahmet Jusuf, pa joj priđe.

— Zar ne? — Simeunovici se učini, da joj je namignuo.

— Dakle . . .

Ona je šutećki šmrcala.

— Dobro — reče on i položi je ozbiljno na ruku, u kojoj je držao čuvalduz, kao da vrši kakav važan obred, a drugom joj povuče dimije. Pod tankim bezom ukaza joj se meso tijela, rumeno kao jabuke kad dozore.

Pod lijevom rukom osjećao je dotlen u tihoj toplini pregiba prestrašeno treperenje njenog malog srca. Nije znao zašto, ali mu se je taj dodir činio kao onaj, kad je malo čas pogladio ljepljivo, nježno lišće zove. Premetnu čuvalduz iz te ruke u desnu i poče je bosti.

Tada ona progovori:

— Bilo je prvo oko, — reče. — Oko u pukotini tarabe, što nas dijeli od austrijskog konzulata. Nije bilo minulo ni mjesec dana, otkako sam dovedena za Simeuna, šetala sam ujutro po bašči i osjetila to oko, crno kao zift, zapaljeno. Nekoliko dana sjalo je tako iz taraba. Onda su se pojavila usta: da sam lijepa, govorila crvena, mala usta — tiho govorila. Da čeznu za mnom, govorila su ta usta, da umiru, da sna nemaju, da nitko nije kao ja, niti je bio, niti će biti. Govorila su usta tako kao kad bulbul u ljetnoj noći pjeva, a lipa miriše.

Uveče čeka Simeun, star i žut.

Sveti čovječe, ubij me, ali je lijep i mlad bio. One večeri, kad je Simeun pošao na put, prešao je tarabe. Pojavio se iza grma, ni kriknula nisam. Glava mi je samo klonula na njegovo rame. I počelo je ono, za što nemam riječi. Bilo je jače od mene.

S noći u noć.

Tatar, što nosi poštu, pričao je u komšiluku, da se Simeun vraća. Ima na kraju naše mahale jedna takva udovica, koja prima muškarce. Njoj je pričao. I ona mi je poručila; kroz tu poruku saznala sam: nešto se naslućuje. Te večeri nisam izašla, uzalud je netko bacao kamenčiće o džam.

Mudri, ako se sazna, znala sam što me čeka. Ti znaš običaje naše zemlje za nevjeru. Nisam htjela da me kamenuju ili vežu konjima za repove. A to mi je predstojalo. Cijelu sam tu noć probdjela i još dvije slijedeće. Kamenčići su sve te tri noći tukli o džam.

Imena mu ne znam. Ničega o njemu ne znam. Možda je uistinu bio šejtan, ali ako je i bio, divan je bio . . . Sve sam ti rekla, pomozi ako hoćeš. —

Cijelo vrijeme ona to priča položena o njegovu ruku; očni kapci su zatvoreni, duge trepavice padaju na obraze. Riječi joj se otkidaju isprekidano i teško. Kao da netko drugi govori iz nje, ne ona. Ispod ruke Ahmet Jusuf ćuti, kako joj tijelo postaje sve toplije i toplije i kako njegova toplina prelazi i na njega, pa se radi nečega sjeća zove: budu meki pupovi, bude tanko lišće, a onda se razeleni, razgrana, razmiriše — ptica sagradi gnijezdo.

Topla je kao zova pred jesen, toplina je i u njemu. Kaurske knjige pričaju o zmiji i pramajci sviju Evi. Zato je žena i lukava, potomak lukave. Oprezno polaže Simeunovicu na šiltet. Čudna ga jeza poduhvata s leđa. Nelagodno mu je pred samim sobom.

Upita je:

— A pop i fratar?

— Htjela sam živjeti. Vidjela sam nekoliko dana prije jednu seljanku, za koju su govorili, da je bijes u njoj. Bijes je ušao i u mene. S njime me je zatekao i Simeun. Pijesak više nije udarao o džam. Reći ću ti: strah me je toga oka. Javit će se opet, a onda je sve uzalud. Zato bijesa ne istjeraše ni pop ni fratar. Zato me i ti pusti, ti koji sve znaš. Jedino ovako mogu živjeti. A ako ne, umrijet ću.

Glas Ahmet Jusufov miran je i strog:

— Mala ženo, sve što je živo, ima svoj razlog pred Bogom: i trave, i zvjerinje, i baje, i ono što oko ne vidi. Imaš i ti. Kaznio je Alah džuturuma, što nije razaznao smrt od života. Izliječena si. Čuti ćeš, što ću mu reći.

Zove Simeuna.

— Šejtan u obliku hroma miša s jednim okom je u njoj. Devet velikih si grijehova za života počinio, devet dana nek ti žena pije ujutro na tašte srca po findžan suha cvijeta od kantarije kuhana u vinu. U vino prije nego što ga skuhaš baci ovaj zapis. U devet dana rasprodaj što imaš i otiđi iz Šehera. Ukleta ti je kuća, uklet ti je ostanak ovdje. Kad pođeš, nemoj nikome ni za živu glavu reći, kuda ideš. Smrt je pred tobom, pazi kakav ćeš pred Alaha, on je za sve nas jedan.

I učini još ovo: uzmi tri stotine i trideset i tri dukata i daj kao sadaku za sirotinju od tri vjere — pravovjerne, kaure i latine. Svakoj vjeri tri puta po kesu od stotine, hrpu od deset i jedan za prijelaz preko Sirat-ćuprije. Tada u njoj bijesa više ne će biti. Gotovi smo, kako rekoh ne porekoh!

Na zaplašenom licu Simeunovice pojavljuje se lukav i zahvalan smiješak. Zaprepašten je Simeun.

— Ništa drugo ne može pomoći?

— Probaj, ali krajnji je vakat: propustiš li dan, ona ti se ne smiri nikad više.

Dubok temennah učini Simeun, uze Simeunovicu za ruku i iziđe.

Ahmet Jusuf, kad odoše, obrisa znoj sa čela, što mu najednom u krupnim graškama izbi. Zašto sam je spasio? — upita se, i utonuo u misli časak, dva, zakima zatim glavom.

Ljeto je. Otišao je Simeun, kako mu je savjetovano, deveti dan po svome posjetu kod Ahmet Jusufa iz Šehera i o njemu se ništa ne čuje. Grad priča o čudu sveca sa Kovačića, i svako sa svoje strane po nešto pridometne, ispliće se čitava legenda. Ahmet Jusuf kroz to vrijeme je nekako omršavio i oslabio, oči mu upale, pogled postao grozničav. Zova pod prozorom miriše zrelim plodom, njen miris Ahmet Jusuf dugo udiše. Ispod strehe lastavice su kao i uvijek sagradile gnijezdo. Kraj gnijezda pauk isplea mrežu. Večernji povjetarac igra se u Ahmet Jusufovoj kosi, bršljan uza zid puže. On je nemiran, nečija nevidljiva prisutnost — čini mu se — cijelo mu vrijeme smeta.

Ne vara se, kraj vrata stoji jedna ženska prikaza: on zna tko je ona.

— Pobjegla sam od Simeuna — prilazi mu Simeunovica (Ahmet Jusuf kao da je nju baš očekivao); — star je i žut. Nisam mogla izdržati, vonja po mejitu. A oko mene ljeto i sunce, šta mogu. Ti si mi onda život spasio, k tebi sam došla. Smrt se i život ne mogu pomiješati, i to si rekao. — Oslanja se o njega, dok srp mjeseca ulazi u odaju. Plave joj se kose zlatno prelijevaju. Ahmet Jusufu je grlo suho i jezik sapet. Htio bi daha. Uzalud se napreže, da je odgurne, ruke mu nemoćno vise.

— Zašto se plašiš — nastavlja ona, — nisi li me očekivao? Zašto nastojiš da me ne zagrliš, kad te srce na to tjera. Slušaj ga, čuješ li kako udara kao najveći bubanj. Zašto varaš sam sebe. Moja toplina ostala je na tvojim dlanovima od onda, kako sam ležala položena na njih. U tijelo ti je ušla, pa groznicom izgaraš. Znaš li za to? O znaš. Osušio si se od toga, oči su ti upale. Sjećaš li se: u glavi ti se mantalo, kad si me pustio.

— Šuti, nisam te zvao!

— Jesi. Sjediš ovdje kao uklet, jedno misliš. Svejedno ti je za sve. Pod zovu nisi otišao, da joj cvijet uzbereš, opao je. Katmer ti se osušio, nisi ga zalijevao. Lica ljudskog ne trpiš. Duhan ti ne prija. Lastavice su uzalud pijukale kad su došle, nisi ih ni pogledao. Za mnom si žudio.

Zvijezda prelijeće preko neba i gubi se. Ahmet Jusuf se stišće za grudi, gleda unezvjereno: mjesečina bijela kao snijeg ispunjava sobu, meko ga umotava. Nikoga nema.

— Šejtan! — kaže sam sebi. — Napast. Isto je onako, kao kad mi se prikazivalo ono dijete.

Tu je ono i opet. Maleno, suho i slabo, gleda ga crnim kao trnjine nedužnim očicama. Čak kao da čuje i pjesmu i smijeh pijanih vojnika, koji mu povlače majku. Ubij pseto! — viče netko. On je to mogao spriječiti onda, ali nije htio. Dijete stoji kao i prvi put kad mu se prikazalo, s raskoljenom glavom, iz koje se cijedi tanak mlaz krvi. Zaklano pile.

— Odlazi! — kaže mu Ahmet Jusuf. Košulja mu je sva mokra kao da se je okupao. Prilazi krčagu s vodom: pije. Voda mu se čini mlaka. Gleda oko sebe mutnim, teškim očima. Gad me napopao, — misli. — Gadan je bio čitav moj život. Tu su svi! Otac strog s turbanom, pobožan i prijek, sladostrasnik i pijanac. Braća surova i gruba, što vođena tamnim nagonima obiđoše čitavu carevinu na strah i trepet sviju mjesta u koja izbiše. Sestre, što se poudaše brzo, brižljivo čuvane, tako ih se skoro i ne sjeća. Njegova žena Zilfa, koju zateče kad se vrati iz ropstva da živi s ludim njegovim slugom, ogromnom blesavom momčinom volovske četvrtaste glave i velikih izbuljenih očiju, ali zato jakim i snažnim kao gora. I on u svoj toj ludnici ojađen, zgađen i umoran.

Oh, i sada bi htio da legne, da se odmori već jednom. Ta cijelog je svog vijeka žudio za odmorom i nikad ga nije imao. Sjedio je eto tu u tome čardaku i svi su mislili: u svetosti živi, — a on se zapravo mučio. Odrekao se je svega, da bi našao mira i odmora, i nije ga nalazio.

Noć i mjesečina. Ibrik, kraj šilteta, na koji je polegao, od nje se teško, bakreno sja. Soba mu se u pogledu pretvara velika, ogromna, kao u beskraj pružena. Izgleda mu: glava će mu prsnuti. Ustaje i posipa se vodom. Simeunovice više nema, ali osjećaj nelagodnosti, onog nevidljivog prisustva nečijeg, što ga je cijelo to doba otkako mu je Simeun dolazio, progonio, u njemu je, mračno ga nosi u svoje dubine, savladava. Šejtan — kaže samom sebi po drugi put.

— Zašto šejtan, — kao odgovara mu netko nevidljiv, — šejtana nema, sam si rekao. Šejtan je zlo u čovjeku. Istjerivao si ga iz drugih, a živio je u samom tebi. Odrekao si se svega, povukao od svijeta. Zar je to mudrost? Kao da se zlo, kad se uvidi, liječi bježanjem. Zar je i to mudrost — pobjeći od svega, pa živjeti pravedno. U život si trebao otići, među ljudima biti i onda pokušati živjeti pravedno. A eto, puhnulo je, i bio si gotov. Ženska toplina odnijela je svetost.

— Možda je tako — odgovara Ahmet Jusuf, — ali od gada sam bježao.

— U tebi je on, u tebi, a zar mu se onda može pobjeći

— Može!

— Lažeš! . . .

Pa ga je ujutro zatekao tako i stari Sait kako se svađa s tim Nevidljivim.

ANTE BARAC, ZAGREB

REGIONALIZAM U KNJIŽEVNOSTI

1

Književni regionalizam, koji se od zgode do zgode javlja kao pokret, s težnjom da se u literarnim djelima iznose specifične oznake u životu pojedinih krajeva, imade i svojih simpatičnih i svojih manje simpatičnih strana. Pobuđujući pisce da motre i one pojave života, koji u odviše centralizovanoj književnosti ne bi mogli doći do izražaja, regionalizam može da vrši korisnu funkciju. Ali kad njegovi programatski sljedbenici idu za tim da iznesu što više lokalnih crta, makar i beznačajnih, on je redovno samo štetan, jer dovodi do toga, da pisci ostaju na površini zamjenjujući često umjetnost s folklorom i iscrpljujući se ponajviše u opisima kojekakvih provincijalnih kurioziteta. U nas, gdje još nije ustaljen književni jezik i gdje još nisu posve raščišćeni književni pojmovi, može on biti i opasan, jer pogoduje vraćanju dijalekata u književnost i jer omogućuje da se pod njegovom zaštitom uvuku u literaturu netalentirani diletanti.

Svaka prava i velika umjetnost velika je po tome, što prodire u dubljine života, u ono što je općenoljudsko, zahvatajući u izvore zbivanja. Ono, što je čini ili nacionalnom ili regionalističkom u dobrome smislu, nije u tome, što njezini pisci upotrebljavaju dijalekat nekoga kraja ili prikazuju samo njegove specifične oblike, nego u tome, što su znali dio nečega općeno čovječanskoga osjetiti i u pojavima koji se zbivaju samo u nekoj zemlji ili kraju. A to ne zavisi samo od materijala, što ga oni iznose, ni od narječja, kojim pišu, nego od toga, da li su znali shvatiti i izraziti dušu svoga kraja u njenim najdubljim i najintimnijim ganućima.

Za studij književnoga regionalizma jedan je od najinteresantnijih naših krajeva Hrvatsko Primorje. Na svome relativno malenom prostoru pruža ono veoma veliko šarenilo životnih pojava. Na kratkom putu od Sušaka pa na pr. do Karlobaga nalazi

se uz more toliko mjesta, od kojih svako za sebe predočuje cio jedan zaseban svijet — sa zasebnim načinom života, područjem interesa, veoma razvitim lokalnim patriotizmom. U pozadini pak, udaljenoj samo nekoliko kilometara od mora — od Grobnika do Senja, i onda po obroncima Velebita — živi opet nekoliko zasebnih svjetova. Neki od tih primorskih krajeva daju mornare, neki ribare, neki zidare, itd., ali ne kao ljude koji su slučajno izabrali svoje zvanje, nego se njime bave zato, jer se svi muškarci u njihovu kraju bave njime, i jer je uz taj njihov posao vezan i njihov pogled na svijet. Zato između stanovnika Hrvatskoga Primorja iz različitih mjesta na prvi pogled jedva da imade dubljih sličnosti. Jedni su od njih po svojim potrebama i mentalitetu, više građani negoli seljaci, iako živu u selima. Drugi putuju radi zarade po čitavom svijetu, dok je interes trećih trajno vezan uz njihovo rodno mjesto. Itd.

A ipak, kraj svih tih razlika, stanovnike Hrvatskoga Primorja vežu neke značajne crte, dajući im svima, prema strancu, neka zajednička obilježja: ima nešto oporo, tvrdo, i u načinu kako shvaćaju život, i u njihovu saobraćaju. Borba za egzistenciju, osjećaj da su nikli na zemlji oskudnoj i škrtoj, učinila ih je slične grmečcima, što su nikli po primorskim brdima — grmečcima žilavim, s malo zelenila, ali čvrsto usađenima u tlo, na kome su izrasli. Psihologija čovjeka iz Hrvatskoga Primorja dade se u mnogome objasniti vezom između prirode i čovjeka: Primorac je realist, ponajviše nesposoban za romantičarsko sanjarenje, većinom škrt na riječima, žilav i izdržljiv, štedljiv do odricanja na najpotrebnijim stvarima, radeći za kućne potrebe poslove svih mogućih zanata, potucajući se po kontinentima, a opet srcem čvrsto privezan uza svoj kraj.

Sav taj život Hrvatskoga Primorja, koji pozornu motriocu može pružiti gradiva za veoma interesantna i veoma obilna opažanja, nije u književnosti gotovo nikako došao do izražaja po svojim spoljašnjim i karakterističnim oblicima. Dok su u razdobljima, kad je regionalizam i u nas bio književna moda, gotovo sve hrvatske pokrajine dale pisce, koji su ih na ovaj ili na onaj način opisivali, Hrvatsko Primorje nije dalo niti jednoga

pravoga regionalistu — kao što su na pr. Josip i Ivan Kozarac za Slavoniju, Kovačić, Gjalski i Leskovar za Hrvatsko Zagorje, itd.

Već sama poredba na pr. između materijala slavonskih pisaca i života u Hrvatskom Primorju pokazuje, koliko je ovaj posljednji ostao neiskorišten za književnost. Ako čovjek preleti sve ono, što su slavonski pripovjedači, od Kozarca i Tordinca do Kosora i Ivakića, iznijeli o svome kraju, vidi na prvi pogled, kako se njihove pripovijetke uglavnom kreću oko nekoliko problema: seksualni moral, raspadanje zadruga, neracionalno gospodarstvo našega čovjeka, loši utjecaji stranaca i inteligencije. Razlika između pojedinih pisaca samo je u načinu, kako isti problem prikazuju jedni, a kako drugi, i koliko su pojedini od njih bili umjetnici. — Hrvatsko pak Primorje — sa svojim ljudima, koji su kao samouci znali da steknu velike imutke, i sa svojim prosjacima; sa svojim muškarcima, koji najveći dio života provode u tuđini, i sa svojim ženama, koje kao čuvarice ognjišta gotovo nikad ne ostavljaju svojega užega zavičaja — pruža i po svojim spoljašnjim oblicima života i po svojim problemima mnogo više građe.

Ali se niti među samim Primorcima niti među onima, koji su u Hrvatsko Primorje dolazili iz drugih krajeva, nije našlo književnika, koji bi svestranije obuhvatili tu građu. Sve ono, što su na pr. Domjanić, i Matoš, i Nemčić itd. napisali u vezi s morem i s primorjem, nije ništa tipično naše, što se ne bi moglo primijeniti i na druge krajeve kraj mora. Jedini je Milan Šenoa (u romanu »Exodus«, te u »Kvarnerskim pripovijestima« i nekim dramoletima) nastojao dublje prodrijeti u životne prilike i u psihologiju Hrvatskoga Primorja. U nekim svojim novelama on je vrlo dobro iznio psihu Primoraca, i znao je da iskoristi Primorčev život za umjetnine veoma velike vrijednosti (na pr. Roman Silvestra Kalafata). Ali se i Milan Šenoa u svojoj građi zadržao uglavnom samo na jednom dijelu Primorja.

Samo Hrvatsko Primorje, koje je inače dalo mnogo vrlo vrijednih ljudi svake vrste, bilo je veoma škrto rađajući pjesnike. Kao da se Primorcu — koga životna borba već od djetinstva sili,

da na život gleda realistički — i sama književnost čini neozbiljnom stvari. Izmišljati priče, praviti stihove, mučit se samo zato, da se dade neki papirnati život vlastitim opažanjima ili fikcijama — sve se to u ozbiljnoj životnoj borbi može doista pričiniti djetinjarijom. Nije zato čudno, što je Ivan Mažuranić napustio književnost upravo u godinama, kad je zalazio u punu zrelost, kao što ni Veber nije bio manje Primorac kad je tvrdio, da je novelistiku — nakon nekih neuspjelih pokušaja — napustio zato, jer su ga od nje odvukli drugi, ozbiljniji književni poslovi.

Idući od Rijeke do Karlobaga, možemo da nabrojimo samo nekoliko imena pisaca, od starijih i poznatijih, što su ih dala pojedina primorska mjesta: Riječani Ivan Dežman i Marijan Derenčin, Sušačani Janko Polić Kamov i Nikola Polić, Dražanin Krsto Pavletić, Bakranin Adolf Veber Tkalčević, Novljani Ivan i Fran Mažuranić, Senjani Silvije Str. Kranjčević, Milutin Nehajev, Vjeceslav Novak i Milan Ogrizović.

To su ujedno svi stariji pisci, rodom Primorci, koji u književnosti imadu više manje utvrđen glas. Istre (s Kumičićem, Tentorom, Carem i Katalinićem) ne možemo razmatrati u vezi s Hrvatskim Primorjem, jer je ona živjela u naročitim nacionalnim i socijalnim prilikama.

2

Ako čovjek i površnije prijeđe ono, što su stvorili pisci iz Hrvatskoga Primorja, nameću mu se neka opažanja, koja su karakteristična za sve njih. — Iako je velik dio tih pisaca radio u vrijeme razvitka regionalizma u hrvatskoj književnosti (Novak, Kranjčević, Fran Mažuranić, Ogrizović, Nehajev, Pavletić), nitko od njih nije bio regionalist u pravome smislu, i nitko nije išao za tim, da svoj umjetnički talenat iscrpljuje opisujući pretežno svoj rodni kraj (kao što su na pr. radili Kovačić, Kozarac). Od svih njih samo se Novak više zadržao na Senju i njegovoj okolici — ali s nastojanjem, da i u motivima iz Hrvatskoga Primorja (Tito Dorčić, Pavao Šegota, Podgorske pripovijesti, Posljednji Stipančići) iznese nešto, od općega značenja: problem nasljeđi-

vanja, degeneracija starih obitelji, naš čovjek u velikom gradu, siromaštvo i poštenje, itd. Veber je u svojim pripovijetkama opisivao Bakar, a Milutin Nehajev Senj, Rijeku, Bakar, Kostrenu, Vinodol — ali ni jedan ni drugi pisac nisu išli za tim, da pošto poto iznose samo lokalne boje, nego su u životima svojih Primoraca i Primoraka gledali dijelove općenoljudske sudbine. — Ostali pak pisci iz Hrvatskoga Primorja još su se manje bavili svojim krajem. Derenčin, kao komediograf, nije ni dodirnuo Rijeke. Pavletić, Dražanin, nije uopće opisivao svoga užeg zavičaja, nego je iznosio davno doba hrvatskih narodnih vladara (Petar Svačić) ili problem narodne nesloge (Vjerne sluge, Bratski inat). Itd.

Bez obzira na umjetničku vrijednost spomenutih i ostalih literarnih produkata, kojima su autori pisci iz Hrvatskoga Primorja, u svih se tih pisaca opaža težnja za širokim vidicima, za prodiranjem u krupne probleme naroda i čovječanstva, i odvraćanje od čisto regionalnih pojava. Ivan Mažuranić započeo je svoju pjesničku djelatnost pjevajući rodnome kraju, ali je u svome najboljem djelu, u glorifikaciji Crne Gore, stvarno iznio ne samo život ove zemlje, nego i problem slavenstva i problem naše duhovne orijentacije uopće. Koliko je Mažuranić pokazivao u prvome redu tu naklonost prema najdubljim problemima egzistencije, a nevoljkost prema specijalnim problemima pojedinih krajeva, vidi se već po prvim stihovima kojima je započeo svoju dopunu »Osmana«:

Nebesa su knjige od vijeka,
Gdje svojim prstom višnji piše,
Neka vidi tko ga nijeka,
Čijim duhom stvor saj diše.

U prvim dakle stihovima — odmah zalet prema najvišemu! — Fran Mažuranić, koji je, valjda više nego ijedan od naših pisaca, kroz cio svoj neobični život u sebi nosio golemu čežnju za svojim rodnim krajem, ipak je najmanje opisivao svoj Novi. Janko Polić Kamov bio je lutalac kao i Fran Mažuranić. Kranjčević pak, iako je po svojim crtama bio tipičan Primorac, pokazivao je u cijelom svom zrelom umjetničkom radu samo težnju za prodiranjem u najznatnije probleme ljudskoga života.

Pjesnici Hrvatskoga Primorja živjeli su u različitim razdobljima, pripadajući, naoko, različitim književnim strujama, ali je njihova najbitnija zajednička crta: naklonost k realizmu. Ovo ne vrijedi samo za Derenčina, Novaka i Kranjčevića, koji su i radili u doba književnoga realizma, nego i za ostale pisce ovoga kraja. Ivana Mažuranića dovode književni komentatori ponajčešće u vezu s književnim romantizmom — no ono, što je u njegovoj »Smrti Smail-age Čengijića« najsnažnije, to su upravo realistički opisi, u kojima nema niti jedne riječi koja bi bila namještena, nego svaka od njih imade da omogući što plastičniju sliku stvarnosti. Treba se na pr. sjetiti samo Mažuranićeva opisa čete, sa stihovima:

Tko se snizi k rosnoj travi
Sankom krijepit snagu tijela,
Tko ljut oganj puški ogleda,
I fišeke smrtne broji. — Itd.

pa da se čovjek uvjeri, kako je u Mažuranića, unatoč brojnim drugim crtama, ipak odlučna težnja, da precizno poda sliku događaja kako se oni mogu zbivati i kako ih normalan čovjek može vidjeti. Adolf Veber Tkalčević, pripovjedač iz doba romantizma, kad su Mirko Bogović, Janko Tombor itd. opisivali hajduke i Turke, iznosio je slike realnoga života u Bakru i u Zagrebu: gradski gizdelini, švelje, ženice u razgovorima i ogovaranjima, bračni život, itd. — Fran Mažuranić doima se kao umjetnik slabije nego što to zavređuje, vjerojatno ponajviše stoga, što svojih realnih doživljaja, koje je u svojim djelima jedino i iznosio, nije bogzna kako stilizirao i u fantaziji dalje razgrađivao, nego ih je davao onako gole kao što ih je doživljavao. — Milutin Nehajev istupio je u svojim mladim danima kao odrešit protivnik realizma izjavljujući, kako mu je mrska i sama ta riječ. Ali je on sam u svojim novelama i u romanu »Bijeg« u stvari davao realističke slike života, a i radio je tehnikom realizma.

Jedna je od značajnijih crta u književnika iz Hrvatskoga Primorja: škrtost u riječima. Niti jedan od pisaca iz ovoga kraja

(osim Vjenceslava Novaka) nije išao za tim, da napiše što više, nego se u svih njih opaža težnja, da svoje doživljaje u svojim djelima što više kondenziraju. Najkarakterističniji su u tom pogledu Ivan i Fran Mažuranić: Ivan, koji je svoju »Smrt Smail-age Čengijića« zbio toliko, da se radi te zbitosti na pojedinim mjestima čini čak i nerazumljivom, i Fran, koji je nakupio doživljaja kao malo tko u nas, a ipak je sve iznio u same dvije knjige. Slabo produktivan bio je u beletristici i Milutin Nehajev, kad se uzme u obzir snaga njegova talenta. Kranjčević je pak u cijelom svom životu dao manje pjesama, nego što ih današnji prosječni stihotvorac može napisati do svoje 25. godine. U vezi je s time i stil pisaca iz Hrvatskoga Primorja. Niti jedan od njih — osim pokatkad Kranjčevića — nije išao za tim, da uživa u naročitim stilskim efektima, u muzici riječi, bez obzira na to, da li te riječi izazivaju i konkretne predodžbe. Stoga se njihov stil pričinja redovno suhim, jer im je riječ služila zato, da njome izreku misao, a nije bila sama sebi svrhom.

Svi su pisci iz Hrvatskoga Primorja — podrijetlom odreda pučani — pokazivali tendenciju, da opisuju male ljude, onaj obični svijet u kome su živjeli, a nisu išli za tim, da opisuju tzv. više slojeve. Milutin je Nehajev u svome »Lovoru« naročito istaknuo činjenicu, kako hrvatski pisci, po rodu plebejci, neobično rado opisuju plemstvo i aristokraciju, iako toga višega društva uopće ne poznaju, niti je to društvo sastavni dio našega naroda. Ove ispravne primjedbe M. Nehajeva ne mogu se primijeniti na pisce iz Hrvatskoga Primorja. Apstrahirajući od onih, koji su u svojim historijskim pripovijetkama ili dramama (Novak, Pavletić, sam Nehajev) već radi historijskih razloga morali iznositi i svijet velikaša, svi su pisci Hrvatskoga Primorja karakteristični upravo zato, što su iznosili svijet malih ljudi: mornare, radnike, švelje, male činovnike, itd. U tome su slični i Veber, i Kranjčević, i Novak, i Nehajev. Neki od ovih pisaca — na pr. Veber i Novak — baš su i znatni po tome, što su u književnost stali da unose građu iz života malih ljudi u vremenima kad to još nije bila moda. U tom pogledu, neki od ovih pisaca (Kranjčević i Novak) mogu da se smatraju u neku ruku i pionirima tzv. socijalne književnosti — ne u smislu, da su htjeli širiti neku socijalnu ideologiju, nego što su među prvima u nas shvatili, da u umjetnost imadu pristupa svi sadržaji života, i da je život maloga čovjeka za umjetnika često zanimljiviji negoli život tzv. viših slojeva.

Ivana Mažuranića nazvao je netko književnim diletantom. Pojam diletanta imade u književnosti obično rđavo značenje, jer pod njim obično mislimo čovjeka, koga na pisanje ne nukaju unutarnje, stvaralačke potrebe, nego tašta želja za literarnom slavom. Ali riječ diletant može u književnosti imati i drugo značenje, označujući pisca, koji svoj književnički posao ne drži zvanjem, nego piše samo u dokolici. U ovome smislu pojam diletanta može da označuje najviše tipove stvaralaca: — ljude koji ne pišu ni radi honorara, ni radi ugleda, nego samo onda, kad osjete potrebu, da nešto izraze, i zato ne pišu sistematski. — U ovom pogledu, najveći dio književnika iz Hrvatskoga Primorja neke su vrste diletanti: Ivan Mažuranić, Marijan Derenčin, Ivan Dežman. Adolf Veber pisao je veoma mnogo, ali nije ostajao trajno ni na jednom području književnosti, nego je pisao o svemu, što ga je kao intelektualca i narodnog radnika zanimalo. Fran Mažuranić živio je od književnog rada — ali je hrvatskoj književnosti dao samo ono, što je nastajalo tako reći u njegovim časovima odmora, kad se htio otresti dojmova svijeta, i kad se u njemu uzbudilo ono, što ga je vezalo s domovinom. — Tipičan je za ovo sam Nehajev — razmjerno plodan književnik, ali ujedno čovjek, koji nije dao da ga zarobi niti jedna književna vrsta, pišući redovno samo o onome, što je njega lično u pojedinim razdobljima života privuklo. Zato niti jedan od pisaca iz Hrvatskoga Primorja nije aktivnije sudjelovao u književnim borbama o literarne pravce — jer sve takve borbe sadržavaju u sebi nešto dogmatsko, vežući nekako čovjeka i smetajući mu da slobodno zagleda u beskrajno šarenilo životnih pojava, koji se ne daju obuhvatiti nikakvom literarnom formulom.

3

Svi ovi elementi u djelima pisaca iz Hrvatskoga Primorja pokazuju, da su svi ti pisci — bez obzira na to, što regionalizam kao pokret u njih nije našao odziva, i bez obzira na to, što su oni najmanje slikali svoj kraj — u stvari ostali pjesnici svoga zavičaja: po načinu kako su gledali na život i po nekim karakterističnim crtama svoga književnoga rada. Svi su oni više manje trajno zadržali osnovna obilježja primorskoga čovjeka: sklonost k realizmu, težnju za širim vidicima, kondenziranost izražaja. antipatiju prema literaturi shvaćenoj kao obrt, sklonost k malome čovjeku. Pa tako je Hrvatsko Primorje ipak izraženo u književnosti — ne u spoljašnjim svojim oblicima života, nego u onome što stoji iza tih oblika, dublje i tipično. — Mogao bi čovjek da ide od pisca do pisca, pa da pokazuje vezu između pojedinoga od njih i njegova kraja. U ovom pogledu bilo bi naročito interesantno istražiti različite elemente u ličnosti Adolfa Vebera i Milutina Nehajeva, u kojima imade češke (u Nehajeva) ili moravske (u Vebera) krvi, i utjecaja različitih drugih faktora, pored utjecaja samoga Hrvatskoga Primorja.

Već je Vladimir Mažuranić utvrdio, da je njegov otac intonirao svoju »Smrt Smail-age Čengijića« stihom narodne pjesme iz Hrvatskoga Primorja. Svestranijom analizom ove pjesme čovjek bi mogao da dođe i na pitanje: nisu li i pejzaž Crne Gore u toj pjesmi, i karakteristika Crnogoraca, nastali u prvom redu na osnovi dojmova iz Hrvatskoga Primorja? Nije li Mažuranić, opjevavši Crnu Goru, u velikom dijelu svoje pjesme opjevao stvarno svoj zavičaj?

Koliko su u čitavom životu čovjeka odlučni dojmovi djetinjstva, najbolje pokazuje primjer Nikole Polića — pjesnika iz Hrvatskoga Primorja, koji se naoko odrekao svoga rodnoga kraja. U »Mladoj hrvatskoj lirici« (1914.) stoji u njegovoj biografiji: »Riječanin ... adoptirani Zagrepčanin«. Svojoj pak zbirci pjesama »Jučerašnji grad«, u kojoj je sabrano uglavnom sve. što je on u svojoj lirici držao dobrim ili karakterističnim, Polić je u samomu natpisu htio da označi, kako naročito važnim dijelom

knjige drži pjesme o starome Zagrebu. Pa doista, u cijeloj toj zbirci imade mnogo pjesama, u kojima se opisuje Zagreb, a u svemu samo dvije, tri pjesme o moru. Ali o tome, kakav je čovjek i kakav ima da bude njegov čuvstveni život, iz čega će biti satkan svijet njegovih fantazija i sanja, ne odlučuje on sam, nego oni mnogobrojni faktori, koji su ga izgrađivali. O tome, kakav je netko, ne odlučuju toliko njegovi svijesni čini i izjave, koliko sve ono, što iz njega izbija kad on najmanje misli o tome, što će govoriti i raditi. Pa tako je i Polić mogao pjevati više o Zagrebu i Beču negoli o moru — ali analiza njegova stila ipak pokazuje, kako su primorski dojmovi u njega ostali ipak trajno jaki. Jer poredbe u vezi s morem i životom na njemu i oko njega upotrebljava on i onda, kad čovjek s kopna ne bi ni pomislio na njih. Opisujući planine ujutru, Polić govori:

Svu noć su lutali oblaci za jedrom ukletog broda,
I stenjali svi su potoci pod teretom sivoga svoda.

Opisujući noć, on i opet pomišlja na lađu i more:

Odar neba, modar, s pokrovom vjekova
I mračnoga vida,
Kroz talase kreće ko lađa bez snova ...

Opisujući svoju šetnju bečkim Ringom, on i opet misli na more, ispoređujući samoga sebe s brodom:

Lutam — ko brod — po kamenom moru:
Mjesečar ponoćnih šetnja...

Čak i pauka poređuje on s mornarom:

On tišinu veze. Spušta se i penje
Ko sablasni mornar kad je noć sve dulja.
Slijevaju se kiše u vjetru što stenje:
Na užetu tankom siv se noćnik ljulja.

I on tako brodi. A okolo njega
Ko jadro bez snova paučina raste.
Taj ponoćni pokrov sve na prsa lijega
I pomiče slike olovne i tmaste.

Jedna je od najčešćih Polićevih poredaba: oblaci kao lađe. Takva poredba, ako dolazi rijetko, može da se nađe i u pjesnika koji imade manje veza s morem negoli Polić. Ali ako se ona ponavlja

tako često, kao u njega, onda je to znak, da su slike o moru tako snažno utisnute u njegovoj duši, da se u svakoj malo zgodnijoj prilici uzdižu do svijesti:

Bog po nebu prolazi pored bijelih krda,
Pa se ljulja šaljivo sred modroga vala.
(Vandrokaš)

Prozori su mutni od tuge i čađe
I gledaju kako teče zadnja cesta,
I kako nad cestom putuju — ko lađe —
Oblaci bez cilja, bez luke i mjesta.
(Bolesnici u proljeće)

Nebom — ko po moru — idu bijele galije
U zanosu cvijeća, muzike, tišine.
(Oblaci)

4

Pojedini od ovih elemenata, što su istaknuti kao karakteristike pisaca iz Hrvatskoga Primorja, ne mogu se, naravno, sami za sebe smatrati nečim značajnim samo za pisce ovoga našega kraja. Karakterističnima postaju oni time, što se nalaze gotovo u svih njih, i u tolikom broju. No važniji negoli sve ono, što je dosad spomenuto, vjerojatno je moral, koji izbija iz djela nekoga pisca — ne neki spoljašnji, konvencionalni, naučeni moral, što bi kao pouka trebao da izbija iz književnoga djela, nego moral, što su ga stvorile životne prilike i koji se u neku ruku može smatrati sastavnim dijelom čovjekova života. Treba zato na pr. ispo-rediti Mažuranićevu »Smrt Smail-age Čengijića« iz g. 1845., Veberove »Ljubavne zgode i nezgode Avelina Bakranina«, njegovu »Paskvu« i »Nadalu Bakarku« iz pedesetih i sedamdesetih godina, Derenčinovu dramu »Tri braka« iz osamdesetih godina s »Kostrenkom« Milutina Nehajeva iz g. 1930., pa da čovjek osjeti, kako iz svih tih djela, bez obzira na materijal, što su ga u njima iznijeli pisci, izbija uvijek jedan isti moral, moral Hrvatskoga Primorja.

U svojoj je »Smrti Smail-age Čengijića« Mažuranić opisivao Crnogorce — ali se njegova karakteristika Crnogoraca može sasvim lijepo primijeniti i na njegove Primorce: krš, siromaštvo, ali na tome kršu ljudi koji su zadovoljni s malim, među kojima vlada iskrena i duboka religioznost, vjernost zadanoj riječi, vjernost i poštenje žene, itd. Svećenikove riječi u »Četi«

Vjerna muža grli žena vjerna

nisu samo slučajna oznaka crnogorskoga bračnoga života, nego je Mažuranić, upravo kao Primorac, pojam ženske vjernosti držao jednim od osnovnih načela socijalnoga života. A to isto shvaćanje vraća se u različitim nijansama u različitih pisaca iz Hrvatskoga Primorja kao jedna od bitnih oznaka društvenoga života u ovome kraju, ili kao jedan od temeljnih osnova života uopće.

Adolf Veber Tkalčević u svojim je pripovijestima opisivao u prvom redu žene — što se vidi već i po samim natpisima tih pripovijesti. U svojoj »Zagrepkinji« iznosi on kao karakteristiku zagrebačke žene njezinu koketeriju, lakomislenost i nevjernost, kojom ona uništava čovjeka koji je voli. Kao osnovnu pak crtu svojih djevojaka i žena iz Bakra iznosi on njihovu apsolutnu odanost i vjernost muškarcu kome su dale riječ. Veberove Bakarke ili su djevojke koje zbog jedine i prave ljubavi umiru, ako im se iznevjeri onaj kome su povjerovale cijelom dušom. Ili su to pak žene, koje u ljubavi prema mužu mogu da kroz godine podnose teškoće, odricanja, ogovaranja — ali kad on makar i jedan čas posumnja u njih, u njima se sledeni srce.

Isti moral, koji izbija iz Mažuranićeve pjesme, izbija i iz napomenute Derenčinove drame. Istu crtu, što ju je u svojim novelama o Bakrankama iznio Veber, iznio je u mnoštvu svojih pripovijesti i romana Vjenceslav Novak. »Pavao Šegota«, »Nikola Baretić«, »Posljednji Stipančići«, »Tito Dorčić«, »Dva svijeta« itd., sva ta djela u kojima se prikazuju primorski i drugi krajevi — imadu u sebi po koje žensko lice, koje, kao u Vebera, ili umire zbog toga, što mu se iznevjerio onaj u koga je vjerovalo, ili koje muško lice koje stradava, što je pogazilo svetost vjernosti.

Prva hrvatska novela s prizvukom realizma pomenuta je Veberova »Zagrepkinja«, a jedna od posljednjih naših pripovijesti,

u kojoj je došlo do izražaja Hrvatsko Primorje, »Kostrenka« je M. Nehajeva. Interesantno je, kako se u njima provlači taj problem ženske vjernosti, što su ga kao jedan od značajnih pojava života u ovome kraju shvatili njegovi pisci. U »Zagrepkinji« je pisac prikazao ženu, koja se pretvara dotle dok ne privuče k sebi čovjeka koji je voli, a kad je ovaj oženi, pokazuje se ona u pravoj slici, prouzrokujući mu i bolest i smrt. Nehajev u svojoj »Kostrenki« prikazuje, obrnuto, imućnu djevojku, koja se iz ljubavi udala za siromaha, ali taj u braku poludi i ne može nikako ozdraviti. Kroz godine, što se nalazi u ludnici, on je fizički sve jači, a duševno jednako bolestan. Njegova se žena mora mučiti, mora prodavati sve što ima u kući, samo da može za nj plaćati bolničke troškove. One mladenačke ljubavi davno je nestalo, jer njezin muž dušom i nije više onaj čovjek, što ga je ona jednom zavoljela. Poslije više godina susreće ona muškarca, koji je bogat i snažan, koji nju zavoli, kojega i ona počinje voljeti, gledajući kako joj je muž živ leš. Ali, u svome čvrsto ukorijenjenom moralu, ona ne može da sluša ljubavne riječi čovjeka koji je ljubi, ne će da kida brak s luđakom, jer ne vjeruje u smicalice, što ih ljudi upotrebljavaju kad hoće da kidaju bračne obaveze. Dolaze u sukob dva morala, moral što ga ispovijeda Kostrenka: »ono, što je Bog svezao, ne smiju razvezivati ljudi«, i moral modernoga čovjeka: »Da li je moguće, da još netko ima tako nesuvremene nazore! Mira (t. j. Kostrenka) žrtvuje svoj život jednoj fikciji, ja joj nudim lagodan život i veliku svoju ljubav, nudim joj sjaj i vedrinu, ona bira radije siromaštvo i tugu.« — Ali, pobijedio je na koncu moral Kostrenke — i tek pod starost, kad joj je umro ludi muž, ona se udala za čovjeka koji ju je volio, jer je s vremenom i on spoznao, »da imade veličina koja nije u ludoj brzini napora i uspjeha.«

Da li je moral Hrvatskoga Primorja u našim vremenima socijalnih teškoća i sukoba, u komešanju ljudi iz različitih krajeva svijeta, koji su poplavili naročito Hrvatsko Primorje, ostao isti, teško je reći. Već je Veber u svome Avelinu Bakraninu iznio tip mladića, koji se lakoumno igra srcem vjerne i dobre djevojke, a sam je M. Nehajev u svome »Arkanđelu« — opisujući drugu

Kostrenu — iznio sukob između morala starijih ljudi, konservativaca, i morala mladih, koji olako prelaze preko etičkih skrupula. Ali pod moralom ne treba razumijevati samo moral u uskom značenju riječi, seksualni i bračni moral, nego moral u najširem smislu: odnošaj pojedinca prema pojedincu i cjelini, i odnošaj čovjekov prema svemiru uopće. A u tome pogledu, iz najvećeg dijela književnih djela, što su ih napisali književnici iz Hrvatskoga Primorja, izbija jedan isti moral: treba ostat vjeran duši svoga kraja, treba živjeti u skladu s njome, makar što se desilo. Jedan isti dojam izbija iz stihova Ivana Mažuranića, iz pripovijesti Adolfa Vebera, iz Kranjčevićevih »Uskočkih elegija« i iz Novakova »Tita Dorčića«. A to je moral, što ga je svima njima udahnuo kraj na kome su nikli i život što se u tome kraju kroz stoljeća razvijao.

MIRKO DEANOVIĆ, ZAGREB

ZAŠTO DUBROVAČKI KNJIŽEVNICI NISU PISALI KAKO SU GOVORILI?

Der ideale Erhaltungstrieb innewohnt in jeder Sprache sofern sie irgendwie Ausdruck einer geistigen Eigenart und Zusammengehörigkeit ist.

(Vossler, Geist und Kultur in der Sprache, 135)

Rijetko književnik piše baš onako kako govori. I Fiorentinac i Parižlija. Jer svaki živi govor ima sad veći sad manji broj lokalnih idiotizama, po kojima filologija razlikuje govoreni dijalekat od pisanog književnog jezika.

Poznati su uzroci, zbog kojih se književni jezik obično odvaja od govora širokih narodnih slojeva; ti su uzroci većinom svuda slični i gotovo općeniti, te nam donekle objašnjuju i genezu književnog jezika naših klasika. Ali samo donekle, jer su za naše stare pisce na Jadranu bili od važnosti i nekoji osobiti momenti. Odgojeni u humanističko-filološkom duhu najprije u dubrovačkom kolegiju pa zatim mnogi i u Italiji, nastojali su da im jezik, kojim pišu, bude što podatniji, što bogatiji i dotjeraniji, kako bi se mogli bolje približiti svojim inojezičnim uzorima. Zato je i njihov pisani jezik morao biti otmjeniji i skladniji, na nekom višem kulturnom niveau negoli je običan saobraćajni govor, koji odgovara samo praktičnim potrebama života. Ali u Dubrovniku, na toj našoj pograničnoj i trajno ugroženoj točki, bio je uz to još jedan razlog, zbog koga se književni jezik drugačije razvijao negoli je njegov lokalni dijalekat.

U čemu se zapravo razlikovao pisani jezik književnika od živog govora u starom Dubrovniku?

To je pitanje usko povezano s pitanjem o genezi naše renesansne književnosti u svoj Dalmaciji. Već su se prvi hrvatski humaniste na Jadranu, premda odgojeni u inorodnom duhu vrlo kulturnog susjeda i premda zahvaćeni njegovim modernim duhovnim strujama, odvojili jezično od tog svog uzora i odlučili se da pišu tada još prezrenim jezikom jednostavne pobožne pjesme i neugledne pučke povijevke. Morao je biti dosta jak razlog, koji ih je na to naveo. Tim više, što im je bilo mnogo lakše pjevati u izgrađenom jeziku i metrima tih proslavljenih uzora, u jeziku koji su učili i u školi, gdje pak nisu čuli ni jedne riječi svog materinskog govora. Zato ih je škola po svom duhu mogla samo odalečiti od slavenske orijentacije. Ali, dogodilo se upravo obratno od onoga, što bi se na prvi pogled očekivalo. U tim su inače dobrim humanističkim školama naši stari sticali vrlo visoku kulturu, koja im je otvarala široke horizonte i tako im omogućila, da u svojoj dalekovidnosti uoče pravi put, kojim će poći. Da nije kod njih bilo tako visoke kulture, tko zna, bi li imali odvažnosti i duševne snage, da se emancipiraju od zavodljive strane premoći, da se približe svome puku a odaleče u jeziku od onih sjajnih uzora. Nema sumnje, da je velika učenost naših pređa na cijelom Jadranu omogućila, da oni dođu na ideju svoje kulturne individualnosti te da vrlo rano počnu izgrađivati svoju slavensku koncepciju. I baš je ta činjenica jedan od glavnih razloga, da su se Hrvati na našim obalama mogli održati i ojačati uprkos jakog i kulturnog susjeda. Čak se ni oni, koji su živjeli daleko od domovine, nisu odricali svog podrijetla; poznato je na pr., da se Rudže Bošković nije smatrao Talijanom, premda je najveći dio svog života proveo baš u Italiji i premda je pisao samo na latinskom i talijanskom jeziku (osim nešto privatnih pisama na hrvatskom). Jednako tako i Rudžov brat Baro Bošković, Đuro Matijašević i mnogi drugi Dubrovčani u inozemstvu. Zato je shvatljivo, da već sredinom XIV. vijeka učeni pjesnik Francesco Petrarca izričito ističe, kako Dalmatinac nije Talijan, kako je on drugog podrijetla, pa da mu je drukčiji mentalitet, duša, običaji i jezik, sve iako je preko Jadrana susjed Italije.

Kod tih naših starih nije dakako mogla da bude razvijena nacionalna svijest u današnjem smislu, jer onda nije još postojao taj pojam. Ali je neosporno, da su oni ipak osjećali, kako ima nešto, što ih odvaja od žitelja Apeninskog poluotoka, a što ih povezuje sa stanovnicima susjednih krajeva u primorju i u za-

leđu. Zato je njihova ne mala zasluga, da nisu zatomili tog svog osjećaja, već da su bili dosljedni pišući jezikom, što ih je približivao njihovim dotad kulturno zaostalim sunarodnjacima, koji su ih okruživali sa svih strana, sve do mora. Oni su držali svojim taj jezik sredine odakle su potekli, te se *nisu htjeli* odvojiti od nje pišući jezikom, koji joj je tuđ. Jer naši stari pisci nisu pjevali samo za sebe same, no su htjeli da se njihova djela shvaćaju i sviđaju u tom ambijentu. Književna ih je ambicija također poticala, da se okušaju na nečemu, što je onda bilo novo; i to je za njih bila osobita draž. Bili su naime svijesni, da bi se inače njihova književna produkcija izgubila u moru odličnih latinskih i talijanskih stihova svih mogućih vrsta. Pa su se zbog toga voljeli takmiti s tim uzorima na svom vlastitom jeziku i stvarati svoju književnost pored one, koja je cvala u Italiji. Tako Dominko Zlatarić posvećujući (1597. god.) Jurju Zrinskomu svoja štampana djela kaže: »... za obogatit ovi naš jezik kojomgodi stvari ka je dostojna da se čti, prinesoh iz latinskoga (tj. talijanskog) pastijersku pripovijes Tassovu... Stavih se zatijem s jednakom požudom učinit Hrvaćku Grkinju Elektru Sofoklovu, nastojeći da se također u broju od našega skladanja bude čut štogodi davnje što ima u sebi od visoka i od plemenita.« Tu Zlatarić uz svoj zanos za ljepotu poezije, uz književni momenat ističe izrijekom i težnju afirmacije kulturnih sposobnosti svoga naroda. Jednako misli i Injacio Đurđević kad kaže (130 godina iza Zlatarića u predgovoru »Štiocu« pred »Uzdasima Mandaljene pokornice«): »moje književno nastojanje, zasve o druzijeh naucijeh zabavljeno, uzdržalo je sveđ osobitu ljubav svomu rodnom jeziku i svojoj adrijano-slovinskoj pokrajini, koju, premda i sada prionut latinski i talijanski pisati razlika nepogrdiva umohitrenja, držim srčano i dobrohoćno sveđ prid očima, i sve što pišem, činim da nju gleda, da nju utišti, da nju hvali i uzmnaža u plemenitoj scijeni i svijetlu imenovanju prid svijetom.« A on je to i dokazao u punoj mjeri osobito savjesnim prijevodom Psaltira, kome je na kraju dodao i rječnik sa oko 500 »puku neobičajnijeh riječi«, a koje je našao kod još starijih dubrovačkih pisaca.

Mnogi su se Dubrovčani u razno doba zanimali za jezik. Domenikanac Rajmund Đamanjić štampa 1639. prvi naš pravopis (35 godina nakon Kašićeve prve gramatike hrvatskoga jezika). Na početku XVIII. stoljeća Injacio Đurđević izrađuje svoju pravopisnu reformu, Stijepo Rusić (Rosa) čak pretjeruje u svom jezičnom purizmu, Akademija Ispraznih sprema rječnik i gramatiku i t. d.

I u drugim su dalmatinskim gradovima nekoji pisci također pokazivali osobiti interes za narodni jezik. U Zadru Petar Zoranić u svojim Planinama htio bi da naša »vila Hrvatica« dostigne svoje slavne klasične drugarice, pa se žali uspoređujući ih: »ah nepomnjo i nehaju jezika hrvackoga!« Slično misli i Juraj Baraković, kad se u *Vili Slovinki* tuži: »moji zemljaci za tuđe posižu«, a mogli bi »bit slafni prid svakim narodom«, kada bi marili za svoj jezik, jer

človik zdraf, prez glasa kada je,
ta žive jak mrtaf, nitkor ga poznaje.

Također u Zadru hrvatski književnik Ivan Tanzlinger-Zanotti iz ljubavi prema jeziku priprema »dvadeset i pet lit hrvatskoj slovinskoj mladosti« svoj talijansko-hrvatsko-latinski rječnik, koji se sačuvao u rukopisu. A u Splitu se na početku XVIII. vijeka osniva Akademija Slovinska sa zadaćom, da goji narodni jezik i knjigu.

U Italiji je za renesanse oživio interes za jezik, pojavljuju se tada prvi jezični puristi i gramatici talijanski (na pr. Bembo, naš Fortunio i dr.), osnivaju se ustanove za njegovanje jezika i izdavanje rječnika (na pr. Accademia della Crusca). Pa kako su naši stari pozorno pratili sve ono, što se događa na drugoj strani preko Jadrana, tako su se oni i u zanimanju za književni jezik mogli ugledati u svoje učitelje, koristiti se njihovim iskustvom i primjenjivati njihove ideje u izgrađivanju vlastitog književnog jezika.

Danas se drži, da su prvi učeni pisci u Dubrovniku preuzeli pjesnički jezik, metar i tradiciju od još starije hrvatske poezije, koja je u XV. vijeku, a jamačno i još prije, bila raširena po cijelom našem primorju. To su bile one polupučke, anonimne, gra-

đanske pjesme kao i ona religiozna i crkvena poezija, koja je već davno prije postojala nadovezujući se po svom duhu, sadržaju i obliku na staroslovensku i hrvatsku glagoljsku knjigu u tim istim krajevima. Ti naši humaniste, koji su prvi imali književnih ambicija, nisu dakle trebali baš stvarati novu »pjesničku« dikciju, jer je ona bila već donekle uobičajena u spomenutim skromnim stihovima. Oni su se mogli djelomično koristiti tim starim načinom pjesničkog izražavanja u svojoj novoj učenoj poeziji, koja je odgovarala profinjenom ukusu renesansne gradske sredine. Ti aristokrati duha, među kojima je već od početka bilo i pučana (na pr. Džore Držić), nisu prezreli one vrlo neugledne i nedotjerane ali u svim krugovima vrlo popularne popijevke. Jednako kao i nekoji od tadašnjih plemića u Dalmaciji: na pr. Šižgorić u Šibeniku, Marulić u Splitu, Hektorović na Hvaru. Oni nisu prezreli te pučke stihove zbog više razloga.

Vidjeli su, kako su se tada i najučeniji humanisti u Italiji približili svojoj pučkoj popijevci. Na pr. Leonardo Giustinian († 1446) u Mlecima, Lorenco de' Medici († 1492) i Poliziano († 1494) u Firenci, pa mnogi drugi iza njih crpe u toj poeziji inspiracije, motive i forme, te pjevaju za puk. Tako su naši stari pisci smatrali svojom onu pučku, većinom erotsku i satiričku pjesmu bezimenih narodnih »začinjavaca«, jer je ona govorila njihovu srcu.

Većinom su pjevali o ljubavi, o svojim draganama, koje nisu bile učene te nisu znale drugog jezika osim dubrovačkog dijalekta, kojim su govorile. Iz shvatljive ambicije, da stvore svoj urbanizam sa slavenskim obilježjem i na narodnom jeziku, dražila je naše stare pomisao, zašto se ne bi i u tom našem otmjenom renesansnom ambijentu moglo i ljubiti i pjevati (hrvatski) baš onako kao i u tadašnjoj Italiji, gdje je Petrarca bio još uvijek vrhovni učitelj, »gentil d'amor mastro profondo« (V. Alfieri). Na žene je i u Splitu mislio Marulić, kada je, već daleko poznat i slavljen kao autor latinskih djela, počeo prvi pisati na narodnom jeziku za njihovu duševnu utjehu i zabavu sa religioznom tendencijom. Jer ni sama njegova sestra dumna, premda plemenita roda i romanskog podrijetla (Morulo), čini se da nije znala

drugog jezika, kada on pjeva izričito za nju hrvatski. Osim molitvenika i oficija pisali su za žene i pjesme, pa se i na taj način podizao njihov duševni niveau, po prilici onako kao i u renesansnoj Italiji, gdje je žena počinjala igrati važnu ulogu u novom društvu.

Zato je shvatljivo, da se u slobodnom Dubrovniku razvijala književna djelatnost i u kasnijim vjekovima, a da je naprotiv zamrla u mletačkoj Dalmaciji. I književnost je naime dolazila u prilog glavnoj težnji Dubrovnika za nezavisnosti, za separatizmom i individualnošću, kako bi mogao da se nesmetano razvija u političkom, u ekonomskom i u kulturnom pogledu. Književna, a osobito jezična emancipacija bila je u potpunom skladu s vrhovnim ciljem republike sv. Vlaha. Postojalo je neko jedinstvo akcije, sve je težilo k jednom cilju: slobodi. U svom su govoru za urbanističke pojmove uzimali višeput čisto narodne riječi, dajući im katkad novo značenje a katkad i ponešto nov oblik. Naprotiv, ostala se Dalmacija ni u jezičnom pogledu nije mogla toliko otresti utjecaja Mlečića, tako da za niz pojmova i predmeta Dubrovnik ima narodnu, a nekad mletačka Dalmacija romansku (većinom venecijansku) riječ. Evo nekoliko takvih primjera; prvi je izraz Dubrovnika a drugi iz ostale Dalmacije: *gomnar — maškalcun, gospar — šjor, gospođa — šjora, grah — fažol, grah rogačić — fažoleti, grizlica — tarma, izgristi — tarmat, košic — krtol* ili *konistra, lapaci — tripe, lūk — kapula, naraslice — gize, ogrnač — traversa, ogrušano jaje — jaje u sorbulu (usorbulano), ožičica — kučarin* ili *stumik, parac — patron, plitica — terina, poklade — krneval, posjed — vizita, postit — žežinat, priložak — žunta, prostit — skužat, prsten vjenčani — vera, prtiti se — pačati se* ili *intrigat se, ručinčić — tavajol, rukavice — gvante, sklenica — botilja* ili *karafina, smetlištar — škovacin, smetlište — škovace, stočić — katrida, tamnica — pržun, trakovi* (na cipelama) — *špigete, ubručić — faculet* ili *šudar, ubrus — šugaman, uoči* (koje feste) — *u žežin, zarđat — ćapat ružinu.* I među nazivima riba nekoje slavenskog podrijetla nalazimo u Dubrovniku; na pr. *kamenica — oštriga, smudut* (?) — *lubin* ili *brancin, tovar — molo (*ili *oslić), trup — tunj,*

vrnut — *škombar* (ili *skuša), zubatac* — *dental.* Ako se poredi pak leksik dubrovačkih književnika sa leksikom ostalih dalmatinskih pisaca, moći će se također opaziti nekoje razlike među njima: prvi se naime klone tuđica mnogo više negoli ovi drugi (uporedi na pr. dikciju dubrovačkih lirika sa Lucićevom i Mršićevom).

Valjda se i zbog toga u Dubrovniku razvila gotovo manija pisanja, osobito u stihovima. Jer malo se u kojem tako malom ambijentu kroz četiri vijeka ispisalo toliko hiljada stihova. Dosta je pogledati kolekciju *Starih pisaca hrvatskih* Jugoslavenske akademije. Tu su — uz druge pisce — u devetnaest knjiga dosad izdana samo sačuvana pjesnička djela od 21 dubrovačkog književnika u razdoblju od nekih 250 godina, od kraja XV. do početka XVIII. vijeka. I tu su samo njihova djela pisana hrvatski, dok su isključena ona na latinskom i talijanskom. A osim tih pisaca ima ih još i više neizdanih ili samo djelomično izdanih, među kojima su i nekoji od boljih (na pr. lirik Dživo Bunić Vučićević); ima još i onih, koji su pjevali samo latinski ili talijanski; ima djela, za koja se samo zna a nisu se sačuvala, ili takovih, kojima se ne znadu autori.*) Bio je dakle razmjerno preveć velik broj stihotvoraca u Dubrovniku, i ta preobilna književna produkcija nije bila posljedica obilja pjesničkih talenata niti puke snobovštine ili lične taštine. Ta je »igra stihovima« bila obično nedužna razonoda, ali je ona ujedno imala još jednu funkciju, koje su onda bili svijesni valjda samo nekoji najjači umovi.

Tu činjenicu potvrđuje i sam karakter jezika, kojim su pisali dubrovački književnici.

Ona najstarija pučka poezija hrvatska — kaonoti jedina — imala je svoje osobito značenje u našim zapadnim krajevima, pa se zato u svom jezičnom i metričkom obliku nametala također i našim prvim humanističkim piscima po svoj Dalmaciji, pa i u

*) Ne spominjem navlaš anonimnih dubrovačkih komedija, izdanih (od Jugosl. akademije i od Srp. kr. akademije) i neizdanih, kao ni prijevodâ Molièrovih komedija (u rukopisima i u *Slovincu)* zbog toga, što su pisani u prozi dubrovačkim dijalektom, a ne književnim jezikom.

Dubrovniku. Tako su dubrovački književnici počeli pjevati u tom jeziku, koji se u nekoliko razlikovao od njihova običnog govora. Tolika je bila popularnost te stare poezije, da su oni voljeli posegnuti za njenom tradicionalnom dikcijom negoli stvarati svoju novu. Zato je interesantna ova pojava. Dubrovčani su tada već imali izrađen svoj administrativni, diplomatski, trgovački i uopće poslovni jezik i za privatnu korespondenciju, za religiozne i crkvene svrhe, koji je jezik više ili manje bio jednak njihovu živom govoru. Ali oni ipak uza sve to praveći stihove ne pišu tim istim jezikom, nego se povode za onim tradicionalnim pučkih pjevača. To znači dakle, da je već onda i u Dubrovniku bila uvriježena ista pučka poezija kao i po ostaloj Dalmaciji. Jer su te popularne popijevke, prigodne i pobožne pjesme lako prelazile iz jednog kraja u drugi. Zato se već i u najstarijim sačuvanim stihovima u Dubrovniku vide očiti njeni tragovi po nekojim arhaičkim, čakavskim i ikavskim obilježjima. Negdje između 1421. i 1430. godine zapisao je, a vjerojatno i ispjevao, neki mladi vlastelin dubrovački ova tri stiha, početak nekakve pjesme:

Sada sam ostavljen srid morske pučine
valovi moćno bjen; daž dojde s visine.
Kad dojdoh na kopno, mnih da sam . . .

Taj obijesni vlasteličić ne bi jamačno bio tako govorio; dosta je porediti ove jezične oblike s onima u suvremenim proznim spomenicima dubrovačkim.

Tako je općenito bila omiljela ta pjesma naših bezimenih pjevača, »začinjavaca«, poput talijanskih *cantastorie, giullari, giocolari* i *cantombanchi,* da je ona prodirala i u samostane. Zato moralista Marulić opominje:

Ki zbirate tance, redovnici moji,
    ter spivate kance, vi ste slipi voji . . .
Tance ne vodite, ne spivajte pisni,
    unesto hodite, a ne kako bisni.

Tako je moralo biti i u Dubrovniku. Jer one lascivne pjesme po ulicama, osobito o pokladama, kao i one o Novoj godini, o sv.

Vlahu i na pirovima uz kolo, koje se sve spominju u službenim knjigama republike XV. vijeka, a bez oznake na kojem su jeziku, vjerojatno je da su bile jednake ili barem veoma slične onima, što su se tada pjevale po cijelom primorju na tamošnjem čakavskom dijalektu.

U ono doba nisu bile tako velike razlike među našim dijalektima na primorju kao sada, pa zato Dubrovčanima nije bilo teško poprimiti taj pjesnički jezik, kako se to čini nama danas nakon više vjekova jezičnog razvoja. Usto je Dubrovnik, uza sve prometne teškoće i političku odvojenost, bio odavna u vezama s onim krajevima, odakle je potjecala ta tradicija čakavskih ikavskih pjesama. Njihovi su brojni trgovci i pomorci sa svojim brodovima neprestano krstarili po cijelom Jadranu i pristajali u sve njegove luke, osobito trgovačke. Osim toga zna se, da su na pr. od XIV. vijeka dolazili u Dubrovnik i na njegov teritorij »slavenski svećenici«, *presbyteri sclavici*, među kojima mnogi baš iz onih sjeverozapadnih krajeva, gdje se glagoljalo u crkvi, tj. iz Splita, Šibenika, Zadra, Nina, Senja, Modruša, ili općenitijom oznakom zabilježenom uz ime pojedinih od njih: iz Hrvatske i Dalmacije. Ti su hrvatski svećenici čakavci nosili sa sobom jamačno i crkvenih knjiga staroslovenskih, a valjda i drugih pobožnih djela, gdje je bilo i pjesama. Zna se na pr. da je iz Dalmacije došao u Dubrovnik i prijevod Lekcionara. Kao i one svjetovne, tako su se i crkvene pjesme često širile usmenom predajom i pjevale se na istim motivima pučkih popjevaka, kao i kod drugih naroda. Jamačno je takovih pobožnih stihova bilo i u onim »slavenskim knjigama«, pisanim glagoljicom ili ćirilicom, koje se spominju da su postojale u Dubrovniku u XIV. i XV. vijeku.

Najstariji književnici dubrovački preuzimlju dakle dotadašnji pjesnički jezik, što je imao izvjesni prestiž zbog stare tradicije i popularnosti crkvenih i profanih pjesama, koje su u toj jezičnoj formi bile raširene na prostranom teritoriju prelazeći preko političkih i preko dijalekatskih granica (kao što se zna na pr. za pjesmu »U sej vrime godišta . . .« i za neke kolede). Ni kasniji se pisci nisu odbili od tog jezika, nego su ga nastojali

dotjerati i obnoviti svaki prema svome ukusu i jezičnom osjećaju. U onom je jeziku neukih pučkih pjevača bilo mnogo arhaizama i stranih elemenata, a usto je bio skučen i grub za učene humaniste. Trebalo je naći i nove izraze, nijansirati ih, izgladiti i uskladiti, kako bi mogli odgovarati složenijim raspoloženjima duha i profinjenom ukusu gradskog društva, koje je proživjelo renesansu i ostale kulturne pojave u Italiji. Trebalo mu je dati homogeniji karakter i izlučiti iz njega što više onih heterogenih i banalnih, otrcanih elemenata.

To nastojanje naših pisaca nije bila posljedica samo njihove filološke spreme, jezičnog osjećaja i pjesničke tankoćutnosti. Pritom je bio odlučan princip jezičnog purizma, koji je karakterističan zato, što je on potpuno odgovarao općoj orijentaciji naših starih: da sačuvaju i razviju svoja nacionalna obilježja i povežu se sa slavenskim svijetom. To potvrđuju brojne pojave, kao što su na pr. posveta Dominka Zlatarića svojih štampanih djela hrvatskom knezu Jurju Zrinskomu, panslavističke ideje Mavra Orbini u djelu *Il regno de gli Slavi* (1601.), iskreni osjećaji Dživa F. Gundulića za bijednu srpsku raju, patriotsko-historičke drame Džona Palmotića koji je slavizirao sve strane sujete, zanosna himna Vlađa Minčetića hrvatskom banu mučeniku Petru Zrinskomu *(Trublja Slovinska)*, pjesme Injacija Gradića i Stijepa Rusića u čast Petru Velikomu i t. d. Zašto ti dotjerani aristokrati nisu smatrali, da im je ispod časti učiti jezik od neukih seljaka iz okolice u Taboru na Pločama (predgrađe Dubrovnika)? Vidjeli su, da je govor tih priprostih ljudi, koji nisu dolazili u doticaj sa stranim svijetom, bio bogat i nepokvaren tuđim utjecajem, pa ih je baš to privlačilo. A koliko im je bilo do jezika, vidi se također iz brojnih njihovih izjava, kojima ga veličaju. Oni se njim ponose i zahvalni su ponajboljim svojim drugovima, koji su ga proslavili. Mavro Vetranović na pr. uznosi Petra Hektorovića, što on »proslavi slovinski jezik vas« i što je »vjekušte zrcalo jezika našega«.

Osobiti interes za jezik kod dubrovačkih književnika očituje se i na početku XVIII. vijeka, kada oni osnivaju posebnu Slavensku akademiju sa zadaćom, da se bavi jezikom, kada suvre-

mena Akademija Ispraznih zaključuje, da izda rječnik i gramatiku, kada se čak i u Rimu nastanjeni Dubrovčani udružuju u istu svrhu. O toj rimskoj akademiji, u kojoj su bili Zuzzeri, Bašić, Baro Bošković, Sabo Zamagna i dr., kaže Đuro Matijašić, i on sam njen član: »Uzajamno ispravljamo jezične pogreške i zajednički učimo jezik. Upotpunjujemo jezičnu riznicu samo ispravnim riječima poljskim, ruskim, češkim, hrvatskim te zamjenjujemo bastardne izraze novima nepokvarenima.«*) Ti su jezični puristi dakle htjeli izbaciti sve strane elemente i zamijeniti ih riječima samo iz srodnih slavenskih jezika. Isti Matijašević u jednom svom pismu savjetuje pisca Injacija Gradića, da čita »ilirske« knjige, jer »treba vidjeti što su Poljaci, Rusi, Česi, Hrvati, Bošnjaci i Dalmatinci napisali svaki u svom dijalektu«, pa nastavlja: »držim da je to veoma korisno našim piscima, jer će tako, odbacivši riječi pokvarene od susjednih jezika, lako moći zamijeniti svojim neizobličenim izrazima. Neka protiv toga kažu što im drago oni jezični vodozemci, koji hoće da barbarskim frazama i smiješnim izrazima nagrde lijepu prirođenu čistoću našeg materinskog jezika, tako da zgade čak i same strance.« Valjda je Matijašević, taj veliki purist, baš u tu istu svrhu počeo prvi sakupljati i zapisivati naše narodne pjesme (oko stotinu godina prije Vuka Karadžića) kao najbolje uzore u tom pogledu.

Osim tih ima još vrlo mnogo dokaza, da su dubrovački pisci posvećivali osobitu pažnju jeziku, kojim su pisali svoje stihove. Kako su im latinski i talijanski književnici bili uzori, oni uče njihov način pjesničkog izražavanja, ali ne samo zato da pjevaju u tim jezicima. Oni nastoje, da na taj način uđu u čarobne tajne jezika onih uzora i da tako dotjeraju svoj materinski, eda uzmognu i u njemu adekvatno pjesnički izraziti sve ono, što su i njihovi učitelji bili kadri da iskažu na svom jeziku. Pa kao što su na pr. u školi, čitajući klasike, pravili »rječnike« s izrazima, frazama i »elegancijama« prevedenim na talijanski i obratno, tako oni svojom vlastitom inicijativom sastavljaju slične popise izraza iz hrvatskih književnih djela dodavajući im njihove tali-

*) Prevodim s talijanskoga.

janske ekvivalente. Čini se, da su oni i zbog toga onako mnogo prevodili strana djela, jer su na taj način morali detaljno analizirati formu izražavanja u originalima i vježbati se u njenu vjernom prenošenju na hrvatski. Da to postignu, morali su svladavati dosta teškoća zbog velikih razlika između jezika originala i svoga materinskog. Zato su i takovim vježbama mnogo pridonijeli razvoju dubrovačkog književnog jezika te ga obogatili i dotjerali kroz par vjekova toliko, da im se i danas moramo diviti. Bez velike ljubavi i dugotrajne ustrajnosti nije se moglo doći do takovih rezultata.

Da su dubrovački pisci bili uistinu svijesni puristi u jezičnom pogledu, vidi se na pr. i po tome, što oni ne pišu uvijek identičnim jezikom sva svoja djela te ponekad ne će da upotrijebe književni jezik, nego pišu u živom govoru dubrovačkom. Dosta je porediti leksik u proznim komedijama Marina Držića s onim u njegovim *Pjesnima ljuvenim.* Dok su u govoru lica i u didaskalijama njegovih komedija vrlo brojne očite tuđinke, stare i nove, većinom romanskog podrijetla, dotle ih je razmjerno veoma malo u njegovoj lirici i u proznim posvetama. On to čini zato, što je u tim komedijama, povodeći se za talijanskim uzorima, *htio* da lica govore u svom dijalektu, i to zbog osobitih umjetničkih efekata. Specijalno su u književnim djelima te vrste autori uzimali živi govor radi realističkih i komičkih motiva, radi živahnosti i lokalnog kolorita. Naprotiv i Držić u lirici pazi na jezičnu čistoću, tako da na pr. u leksiku njegovih 25 pjesama nahodimo jedva desetak tuđinaka (kao: *lir, koralj, tanačac, mramor, lipsati, džilj, drum* i dr.) a jednako tako i u dvjema njegovim posvetama u prozi (kao: *komediola, veras, arajdat se* i dr.). Slično su radili i drugi pisci. Antun Gleđević u svojim šaljivim i satiričkim pjesmama piše gotovo onako, kako je i govorio; naprotiv u njegovim dramama nema tuđinaka, kojih je mnogo u onim kraćim pjesmama (kao: *skarestija, bumbak, lukijerna, butiga, stacun, soklinić, meštrinjica, krpatur, nagrešpan, korot, tumban* i dr.). Dživo F. Gundulić u *Dubravki* je upotrijebio veoma malo, neko dvadesetak tuđica iz živoga govora, od kojih je najveći dio izbjegavao u *Osmanu,* gdje je htio da mu jezik bude

što čistiji i što »prikladniji« ozbiljnom epskom stilu. U *Dubravki* nahodimo na pr. izraze kao *bjaka, brandusa, buklija, busak zeleni, čersa, gajtan, kapun, kartati, klačiti, klak, krieša, murva, pengati se,* kojih nema u *Osmanu;* dok je neke druge posuđenice, kao *dipli, kajpa, koralj, kuf, lir, mramorkome, ružica, spila, tanac, veska* unio također i u svoj ep jamačno stoga, što su se nekoje od njih već davno udomaćile i asimilirale pa se nisu raspoznavale kao tuđice ili pak pjesnik nije znao, kako bi ih zamijenio. Čak i u proznim posvetama svojih djela pisci paze, da ne unesu stranih riječi iz običnog govora; u onim, što je izdala Jugoslavenska akademija pred djelima F. Lukarevića, D. Ranjine, D. Zlatarića, Dž. F. Gundulića i I. Đurđevića, ukupno je neko dvadesetak tuđinaka, a među njima je i tehničkih izraza, koje je bilo teško zamijeniti hrvatskima. I te su posvete također pripadale književnosti skupa s djelima, na koja su se odnosile, pa je shvatljivo, da je i njihov jezik morao biti probran.

Da bolje prikriju jaki talijanski utjecaj i u jeziku, dubrovački pisci prave katkad i tzv. jezične kalupe, tj. vole prevesti pojedine strane riječi negoli ih naprosto uzeti u njihovu originalnom obliku. Zato oni u stihovima ne će nikada napisati *marangun,* kako su govorili, nego *drvodjelja,* što je prijevod ili kalup riječi *falegname;* ne će upotrijebiti *barka* nego *drievo, drvo* prema *lignum, legno* ili *bor* prema *pinus* u istom značenju; ne *advenat* nego *došašće;* ne *oblegati, oblegan* (od *obbligare*), nego *obvezati, obvezan* ili *držan* prema *tenuto;* ne *sfačan* nego *bezobrazan* prema *sfacciato,* i t. d. I u privatnoj se korespondenciji višeput služe sličnim kalupima, opet zbog purističkih razloga. Tako na pr. u jednom neizdanom pismu Đura Matijaševića, upravljenom nekoj vladici dubrovačkoj, osim običnih tuđinaka nahodimo ove njihove zamjene: *podniziti se (abbassarsi), podijeliti (impartire), odijeljenje (partenza), navidjeti (invidiare), nadomjeriti (ricompensare), odmicati* (lat. *amovere*) i dr. Slično i Injacijo Đurđević, pišući prijatelju Matijaševiću, upotrebljava kao purista mnoge slavenske riječi, kao na pr. *ognjic, lice, u kolijeh,* dok bi govoreći bio kazao *febra, faca, u karoci.*

Odgovarajući dakle na postavljeno pitanje, može se kazati, da su dubrovački stari pisci veoma pazili na čistoću jezika i da su kao uvjereni puristi nastojali, da iz njega što je moguće više odstrane tuđe heterogene elemente. Bili su naime svijesni, da se u običnom govoru oni služe nekim hibridnim jezikom, koji nije mogao da udovolji višim težnjama književnog izražavanja. I to su radili ne samo iz književnih i filoloških pobuda, nego također i iz patriotskih. Vodila ih je pritom ambicija, da što potpunije izgrade svoju nezavisnost i u tom pogledu, da im naime književni jezik bude skladan i što čistiji, pa da se i u njemu mogu takmiti sa svojim uzorima s druge strane Jadrana. Radeći tako, oni su dotjeravali svoj književni jezik, kako bi što bolje zamijenio talijanski i u toj manifestaciji kulturnog života njihove sredine. Zato se književni jezik i živi govor u Dubrovniku nisu razvijali u istom pravcu; bili su razni motivi njihovu nejednakom razvoju: na jednoj strani kulturni, umjetnički i patriotski, a na drugoj samo praktični. Nije ih ni škola mogla zbližiti, jer se u njoj nije učilo hrvatski. Sama književnost pak nije utjecala na govor zato, što ona u starom Dubrovniku nije bila popularna u širim građanskim krugovima. Tako je u dubrovački saobraćajni dijalekat, osobito od doba renesanse, ulazilo sve više talijanskih riječi (dakako i dijalekatskih, najviše mletačkih) zbog sve intenzivnijih veza između obiju jadranskih obala, dok je naprotiv bivao sve manji njihov broj u jeziku dubrovačkih pisaca, koji su ih navlaš nastojali zamijeniti narodnim. Dok je puk — kao obično — išao u pravcu najmanjeg otpora, ne birajući izraze samo da se može što jasnije izraziti, dotle je kulturniji sloj svijesno nametao na se teže zadaće s višim ciljevima, pa je i u tom pogledu pokazao pametnu postojanost, koja mu je na čast. U ondašnjim se prilikama nije ni moglo više učiniti za našu jezičnu emancipaciju.

Nije dakle samo po sebi postojani priliv Hrvata iz zaleđa u stare jadranske gradove odlučio o njihovu nacionalnom karakteru. Dok su Hrvati u tim gradovima bili još u manjini, počela se tu pojavljati simbioza među njima i starim Romanima. Brojčano jači i kulturno napredniji Romani nisu ih ni tada mogli

potpuno asimilirati ni odnaroditi. Ne samo da su oni i tada zadržavali svoja imena, nego su ih čak i Romani počeli poprimati, tako da je vrlo rano bilo slavenskih imena i kod osoba, koje imadu romansko prezime. Jesu li možda ti naši pređi bili indiferentni ili hostilni prema toj za njih novoj civilizaciji zapada, s kojom su se tu po prvi put upoznali? Je li im valjda takovo negativno držanje sačuvalo narodne osobine? Ne nikako. Oni su, baš obratno, od početka pokazali osobite sposobnosti, da asimiliraju tu civilizaciju na svoj način, i upravo tu civilizaciju, koja ih je očarala svojim sjajem, kojom su se oni koristili u svom javnom i privatnom životu, kojom su i oni rado komplicirali svoj način života i pogled na svijet, svoju pravnu svijest i ukus. Tako su se u razmjerno kratko vrijeme podigli, da su se mogli takmiti sa susjedom stare kulture. Upravo se u toj njihovoj sposobnosti, da prilagode svome slavenskom karakteru mnoge elemente zapadne kulture, može naći objašnjenje pojavi, da su se oni održali i spasli svoju narodnost. Da nisu bili svijesni, da oni nisu ni Romani ni Talijani, da se nisu ponosili, što su Slovinci i Hrvati, pa makar i zaostali u kulturi, i da nisu imali toliko ambicije, da razviju sve svoje duševne sposobnosti, da ih afirmiraju na svim poljima — pa i u književnom jeziku — njih bi susjedi bili potpuno asimilirali uza sav priliv novog življa iz zaleđa. To dakle nije samo problem brojčanog odnosa, nego je i kulturni i psihološki.

Zato se u toj pojavi očituje osobita crta u mentalitetu naših starih. Oni su se znali diviti krasotama te kulture i njom se koristiti u punoj mjeri, ali su pri tom ipak *htjeli* sačuvati svoje osobine, pa i svoj jezik, na kojem su htjeli razviti svoju novu, renesansnu književnost. Tako se na ovim obalama dogodilo obratno negoli je ono u Rimskom carstvu nakon njegova raspada. Tu su Franci, Goti, Langobardi i drugi germanski narodi izgubili svoju narodnost zbog toga, što su lako poprimili rimsku civilizaciju. Njihova se aristokracija prva odnarođivala, tako da su Germani bili dugo samo široki slojevi naroda. Kod nas je naprotiv aristokracija prednjačila njegujući narodne običaje i jezik, uzimljući ista imena i ne odvajajući se od svog puka. I zato

smo se sačuvali na Jadranu uza sve teške muke i nevolje kroz više vjekova. Čuvajući i gajeći jezik, dubrovački pisci ne samo da su omogućili procvat stare hrvatske književnosti, nego su također cementirali nacionalni karakter i vitalitet jednog dijela jadranskih Hrvata.

Na drugom ću mjestu podrobnije izložiti predmet ovog članka i navesti izvore upotrijebljene građe.

IZ DANTEOVA „PAKLA“

U ŠUMI SAMOUBOJICA. PIER DELLE VIGNE

U sredini grada Disa silaze Vergil i Dante grdnom strminom u sedmi krug, čuvan od Minotaura i razdijeljen na tri manja koncentrična pojasa. Oko prvog od ta tri pojasa teče rijeka vrele krvi, u kojoj se kuhaju ubojice, otimači i tirani, a kentauri strijeljaju svakoga tko pokuša da se digne iz rijeke više no što mu je dopušteno. Preko te rijeke prenese Dantea jedan od kentaura, Neso, koji se zatim vrati preko rijeke u svoj pojas, dok se Vergil i Dante nađu u drugom pojasu, u šumi gdje su samoubojice pretvoreni u kvrgava i mrka stabla.

Još Neso nije stigo preko jaza,
Kadli u jedan gaj zađosmo, gdjeno
Ne bješe nigdje putova ni staza.

Ondje je lišće crno, ne zeleno,
Otrovnim trnjem rode stabla česta,
Čvornato granje čudno je spleteno.

Ni zv'jeri što se od pitomih mjesta
Među Cornetom i Cecinom kriju
Nemaju tako divljih, gustih česta.

Harpije ružne ondje gn'jezda viju,
Zbog kojih Enej ostavi Strofade
Čuvši za jade što će da ga biju.

To jato ljudske glave što imade,
Uz trbuh pernat, pandže i krila jaka,
S čudnih se grana u kuknjavu dade.

Dobri će vođa: »Pre daljih koraka
Znaj da se sada tvoja noga vere
Kroz drugi pojas, dokle do pješčaka

Ne stigneš strašnog, gdje se treći stere.
Sad motri, pa ćeš štošta naći tuda,
U što, da pričam, ne bi imo vjere.«

Ja oko sebe čuh jauke svuda,
A nigdje nikog ne ugledah živa,
I zato stadoh, zbunjen od tog čuda.

Vođ valjda mnjaše da mnim da to biva
Što se sv'jet koji iz onoga granja
Jauče hoće pred nama da skriva,

Pa će mi reći: »Otkini s tog panja
Grančicu jednu i vidjet ćeš jasno
Da o toj stvari nemaš pravog znanja.«

Ja pružih ruku i otkinuh lasno
Grančicu jednu na veliku trnu.
»Zašto me čupaš?« viknu stablo glasno

I odmah zatim proli krvcu crnu.
»Zašto me kidaš?« nastavi da plače,
»Zar ti u duši samilost utrnu?

Ljudi smo bili, a sada smo drače,
Al' sve kad bismo zmijske duše bili,
Morao bi nas požaliti jače.«

Ko što zbog pare što napolje mili
Sirovo drvo, kad ga plamen lizne,
Na drugom kraju pišti i procvili,

Tako iz grane krv i govor brizne;
Meni se strava oko srca svije,
A vrh od grane iz prstiju sklizne.

»Da je on mogo vjerovati prije,
Ranjena dušo, ono što je znao
Lih iz mog spjeva gdje se o tom štije,

On ne bi na te ruke podigao;
Al' baš jer nitko to vjerovo ne bi,
Ja ga potakoh, premda mi je žao.

Al' sad nam nešto ispričaj o sebi«
Nastavi vođa, »pa kad stigne gore,
Spomen će zato obnoviti tebi.«

»Kad tvoje usne tako slatko zbore,
Pričat ću«, reče, »a reknem li više,
Nemojte da me vaša usta kore.

Svi ključi srca Fridrihova biše
U mene nekoć; moja spretnost trajna
Učini te se svi ostali skriše,

Samo ja ostah znalac njegvih tajna.
Vjerno čast vrših što mi bješe dana,
Zbog nje se liših sna i žića vajna.

Bludnica koja oko carskog stana
Uvijek vreba zavodljivim gledom
— Ta opća propast i dvorova mana —

Protivu mene sve raspali redom,
A ovi caru raspališe grudi
I ugodna se čast prometnu jedom.

Tad bježah u smrt od prezira ljudi
Ko čovjek koga jad i tuga ganja
Pa sebi pravu sam nepravo sudi.

Tako mi mladih žila ovog panja,
Ne krenuh vjerom ni kod jedne zgode
Svom gospodaru vr'jednom poštovanja.

Ako tko od vas opet na sv'jet ode,
Neka oživi moje ime palo.
Kome još spletke nenavisti škode.«

Tad pjesnik reče, počekavši malo:
»Dok šuti, nemoj da se vr'jeme trati,
Već pitaj jošte, ako ti je stalo.«

»Ti pitaj«, rekoh, »što mi valja znati
Po tvojem mn'jenju; mene duša boli,
Od tuge će mi r'ječ u grlu stati.«

Zato on počne: »Što tvoja r'ječ moli
Izvršit će ti ne žaleći truda,
Sapeti duše; tek reći izvoli:

Kako se duša veže u ta huda
Čvornata stabla? Može l' da se znade:
Da l' se kad koja r'ješi ovih uda?«

Tu stablo silan glas od sebe dade
Što kao ljudski glas potom zazvuči:
»Na ovo kratak odgovor imade.

Kad gnjevna duša, što se sama luči
Od svojeg t'jela, pred Minosa bane,
Minos je amo u krug sedmi sruči.

U ovu šumu bilo kamo pane,
I gdje se tako nađe po slučaju,
Ko zrno žita tu klijati stane.

Mladicom budne, pa stablom u gaju,
Pasući lišće harpije joj ude,
Al' joj i okna otvaraju vaju.

Do grobne ćemo i mi poći grude,
Al' ne da püt obučemo ko ine,
Jer što tko baci, nek bez toga bude.

Dovući ćemo t'jela u te tmine,
Gdje će da vise širom gaja siva
O trnju gdje su mrske duše njine.«

Još bjesmo puni zanimanja živa
Misleći da još pričati ne presta,
Kad čusmo neki šum, kao što biva

Lovcu što sluša sa svojega mjesta
Gdje ide vepar gonjen hajkom straga
Uz lom i lavež, da ječi sva česta.

I dva stvorenja izgrebena, naga
Vidjesmo s l'jeva gdje granje po gaju
Lomeći bježe iz svih svojih snaga.

»O smrti, gdje si?« prednji će od dvaju,
A drugi je već malaksati htio
Pa vikne: »Lano, ti u okršaju

Kod Toppa nisi tako hitar bio.«
I jer mu valjda nesta daha, svrnu
U jedan grmen, ne bi li se skrio.

Bezbrojne kuje za njima se zgrnu;
Pohlepne, crne, trčahu po l'jesu
Kao što hrti kada s lanca srnu.

Onog u grmu njin čopor u b'jesu
Ščepa i zubma svega raskomada,
A bolna uda okolo rastresu.

I za ruke me vođ povede tada
Do grma što se uzaludno stao
Na svoje rane krvave da jada:

»Jakove«, veleć, »što si amo pao
Da sebi tražiš tu u meni štita?
Jesam li ja kriv za tvoj život zao?«

Stavši nad njime vođa će da pita:
»Tko si ti, kome iz tolikih rana
R'ječ bolna teče, a krvlju je mita?«

A on će: »Duše, što do ovih strana
Stigav, svjedoci nedjela ste ružna
Koje me liši lišća s mojih grana,

Saberite ga podno drva tužna!
Baptistu slavi grad koji me rodi,
Dok će Mars, lišen poštovanja dužna

Od nekoć, vazda ratom da mu škodi.
I da ne osta njegov kip sred grada
Na mostu štono preko Arna vodi,

Zalud bi bili laćali se rada
Građani što su grad gradili snova
Onda kad ljuto od Atile strada.

Ja se objesih ispod svoga krova.«

Bilješke. Strofa 3.: Cecina (Čečina) je rijeka, a Corneto (Korneto) gradić u Italiji, u kraju koji je nekad bio močvaran i pokriven šikarjem. — Strofa 6.: O trećem pojasu, gdje grešnici leže na užarenom pijesku, govori se u idućem pjevanju. — Strofa 16.: Vergilov spjev, o kojem je ovdje riječ, jest Eneida III. — Str. 20.: Ovdje govori Pier delle Vigne, tajnik i pouzdanik cara Fridriha II. Oklevetan od zavidnika, on se u tamnici ubio. — Str. 22.: Bludnica je zavist. — Str. 35.: Do grobne grude poći će duše na sudnji dan, da se sastanu sa svojim tjelesima. — Str. 40. i d.: O Lanu iz Siene priča se da je, rasuvši svoj imutak, dobrovoljno srnuo u smrt u okršaju kod *Pieve al Toppo* 1287., gdje su Aretinci potukli Sijeneze. Onaj drugi, koga kuje raskomadaju, jest Jakov iz Padove, također rasipnik i samoubojica. U stablu, kome je Jakov krijući se pred kujama polomio grane, kažnjen je neki samoubojica iz Firence, jer je Firenci zaštitnik sv. Ivan Krstitelj. Prije, u rimsko doba, bio joj je zaštitnik Mars; njegov je krnji kip na mostu *Ponte vecchio.*

XIII. pjevanje. *Preveo M. Kombol*

IZ STARE TALIJANSKE LIRIKE

MATTEO MARIA BOIARDO (1434—1494):

Jednom se desih u jutro maja
Na livadi lijepoj ukrašenoj cvijećem
Ponad brijega sa strane morskoga kraja
Koji je sav blistao od sjaja;
I izmeđ ruža zelena trnja
O ljubavi pjevaše djeva:
Toli ljupko micaše usta
Da mi ta milina još srce zadijeva.

Iz »Orlanda innamorata« — knj. II., XIX. pj., I. kitica.

ANGELO POLIZIANO (1454—1494):

LJUVEN POGLED OSMIJEH LJUBAK

Ljuven pogled osmijeh ljubak
Za kratko me vrijeme vesele u zadovoljstvu
Ali ako međutim srditu u licu
Ja vas nazrem bit će srce tužno u nezadovoljstvu.
Tako mahom živim, a mahom opet ginem
Po tome ako vidim promjenu na vama:
I srce mi zdvaja u protivnostima ovim dvama
Što je veće ili naslada il' čama.

Iz »Rispetti spicciolati«. Br. XXI, po izd. Carduccija.

LORENZO DE' MEDICI (1449—1492):

TAKO LJUPKO ZOVE MOJA DRAGA

Tako ljupko zove moja draga
Smrt u ljuvenim svojim uzdasima
Da me posred želja trpkim obuzima
Čežnja, što za smrti žudi blaga.

Toliko ovu ljupku čežnju srce voli,
Da u njem druge muke blaži i gasi:
I niče u njoj snaga, izgleda k'o uzdasi
Duše što protiv volje puna patnje, boli.

Smrt od ljubežljivih tih riječi
Moje drage zvana, ne zatvara
Svoje lijepe oči, no je milostiva.

Tako se na svijetu moje l'jepo sunce liječi
I moj život suzan i bez žara,
Protivnom željom, što smrt odbiva.

MICHELANGELO BUONARROTI (1475—1564):

ŽIVIM OD MOJE SMRTI I AKO DOBRO SMOTRIM

Živim od moje smrti, i ako dobro smotrim,
Sretan živim u nesretnoj kobi;
I koji živjet' ne umije u smrti i u tjeskobi
Neka u oganj dođe, gdje ja ginem... (i gorim).

U MENI SMRT, U TEBI ŽIVOT MOJ

U meni smrt u tebi život moj.
Ti lučiš, daješ i razređuješ vrijeme;
Koliko hoćeš kratak je il' dug život moj.

Sretan sam zbog darežljivosti tvoje.
Blažena duša gdje vremena nema,
Stvorena je za tebe, da razmišljaš o Bogu.

Preveo Anton Nizeteo

Napomena prevodioca. Pjesme četiriju starih odličnih talijanskih pjesnika, koje smo iznijeli u prijevodu, prevođene su iz teksta Falqui-Capassove Antologije: Cvijet talijanske lirike (»Il fiore della lirica italiana dalle origini a oggi« — a cura di E. Falqui e A. Capasso — Lauciano 1935 — Editore Giuseppe Carabba).

VEČER NAD GRADOM

Firenze, Piazzale Michelangelo

Šta te sputava, srce moje, da ne progovoriš iz dubina
Kao orgulje skrivene u crnom lišću noći?
Noćas gledaš kako se odražava u Arnu red svjetiljaka
Firentinskih. Zar nisi o tome davno sanjarilo
U djetinstvu, dok su nad glavom
Drhtale zvijezde, u vinogradu?
Noćas, gle! kako osjećaš vjetar što dolijeta s Arna,
Sa rijeke koju gledaš otvorenim očima,
A moglo bi je rukama grabiti kao vodu
S potoka u Rastušju. U Rastušju je mati,
Moja mati, i moje sestre, i kuća. Jeste li spremile
Ljetinu, vas tri koje ste same
Ostale kod starinske kuće mojih djedova
Čuvajući oganj da ne zgasne međ zidovima
Doma koji ostaviše muške ruke? Gledao sam
Danas u San Lorenzu Zoru koju stvoriše Ruke
U tamnim tišinama mutnoga stoljeća;
Bez prestanka mislim na ruke te
I ne mogu da vjerujem, da su zaista
Mrtve. Mrtve ruke.
Oprostite mi, gospodine Michelangelo, što ja
Raskidane misli ređam nevješto u tihe rečenice.
Vi možda već znate, da sam ja pjesnik iz Hrvatske
Koji ne može da vjeruje, da su vaše ruke
Mrtve. Mrtve ruke.
Mislim na moje polje koje su neznane
Ruke požnjele; spavaj, srce moje,
I ne slušaj muziku u gostionicama,
I ne uzdiši, i ne plači nad rijekom
Sa svijetlima. Ruka će sigurno
Ugasiti svjetiljke. Spavaj.
Spavaj, srce moje. Vjetar, i zlato, i kosti,
I pepeo. Spavaj.

(Iz ciklusa »Štap i tajanstvene zvijezde«)

Dragutin Tadijanović.

KASIM GUJIĆ, MOSTAR

SMRT SMAILAGE ČENGIĆA

»Prvi je zakon historije, da ne kaže neistinu i da ne prešuti istinu.«
Cicero

Smailaga Čengić, gatački muselim (1814.—1840.), uz Alipašu Rizvanbegovića, hercegovačkoga vezira, najznamenitija je ličnost iz hercegovačke povijesti 19. vijeka. Energičnost, odvažnost i srčanost bile su glavne Smailagine osobine. Pogledati Smailagu dosta je bilo, pa si odmah znao da gledaš junačinu i plemenita čovjeka.[1]) Sve u svome životu Smailaga je postigao svojim junaštvom.[2]) I baš radi toga i njegovi zakleti neprijatelji smatrali su ga najslavnijim suvremenim vitezom.[3]) Inače bijaše Smailaga veoma pravedan i čovjekoljubiv gospodar, pa je na svakom koraku zaštićivao svoju raju.[4]) Najznamenitiji su događaji iz Smailagina života: Grahovska bitka (1836.) i njegova smrt (1840). Oba ta događaja međusobno su usko povezana.

I

Alipaša Rizvanbegović kao samostalni hercegovački vezir (1833.—1851.) radio je mnogo o tome, da u prijateljstvu živi Hercegovina sa Crnom Gorom. Još u početku svoga vladanja Alipaša se počeo dopisivati s crnogorskim vladikom. Tako je njihovo dopisivanje počelo 1833. godine. I već 13. veljače 1834. sklopljen je prvi mir (ugovor) između Alipaše i vladike, ali taj mir nije dugo trajao, a nisu ga pogazili Hercegovci, već upravo Crnogorci.

Kotar grahovski teritorijalno i pravno pripadao je Hercegovini. Do 1835. godine plaćali su Grahovljani danak hercegovačkom veziru. Te godine Grahovljani se sasvim odmetnu i pripoje Crnoj Gori.[5]) To su bili dovoljni razlozi, koji su natjerali Alipašu Rizvanbegovića, da silom upokori Grahovljane. Radi toga grahovskom bitkom Alipaša nije imao namjeru niti je htio da pokaže svijetu, kako je on kadar Crnogorcima oduzimati njihovo.[6])

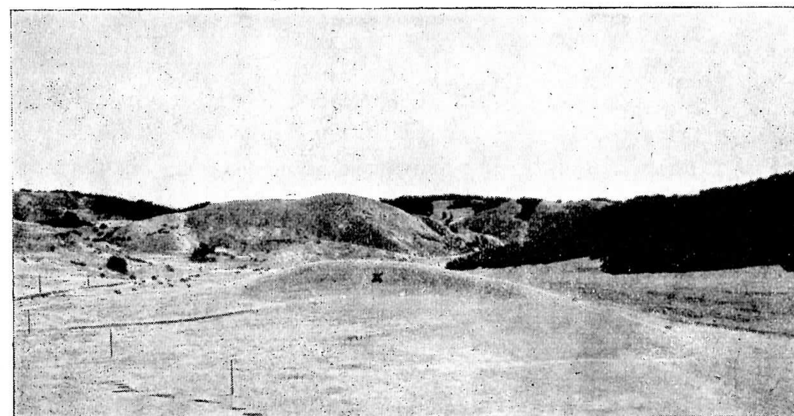
Hercegovački vezir skupio je oko 2000 ratnika i s njima se dugo zadržavao (preko 20 dana) u Gacku, jer pobunjeni stanovnici kotara grahovskoga, koji graniče s teritorijem austrijskim i crnogorskim, ne će da ga prime, a hrabri vezir, čini se, nema dovoljno snage, da ih silom upokori, jer su se Crnogorci združili s pobunjenim stanovnicima Grahova i poslali im pomoć. Vladika crnogorski išao je još dalje izjavivši okružnom predstojniku kotorskom prijateljski, da smatra grahovski kotar crnogorskim, da ga bez prolijevanja krvi ne će ustupiti i da su svi Crnogorci pripravni odlučno braniti svoju braću. Radi toga je hercegovački vezir svog najboljeg ratnika kapetana od Trebinja Hasanbega poslao u druge kapetanije (kotareve), da okupi znatnije bojne snage.[7])

Hercegovačka vojska s Alipašom Rizvanbegovićem i Smailagom Čengićem digla se s Gacka i udarila niz Korita i Banjane i sašla u Grahovac, gdje su se razdijelili. Jedni su pošli ispod Omutića pod Kurjavicu na vrelo (s Alipašom), a drugi sa Smailagom ispod Srednjaka i Kurjavice u Čelinu. Hasanbeg je s vojskom bio u polju (na Grahovu) kraj potočine (baruštine) prama vojvodinoj kuli.[8]) Kad su Hercegovci saznali za dolazak svojih pojačanja (doveo ih Hasanbeg Resulbegović), onda oni počeše vješto uzmicati, a Crnogorci su se osokolili i navalili. Tako se zametnu grahovska bitka.[9]) Saznavši Hasanbeg za Alipašu i Smailagu, zametne boj s Crnogorcima i Grahovljanima i stane uzmicati s konjaništvom uz potočinu prema Čelinskom vrelu, gdje su bili utaboreni većinom pješaci. Crnogorci, što su stigli Grahovljanima u pomoć, misleći da Hercegovci pobjegoše, udare skupa s Grahovljanima u potjeru za njima i onako zahuktani upadnu u uvalu ispod Podkurjavice, Čeline i Podderviša, gdje ih Smailaga, jurnuvši s konjaništvom iz Čeline, zaokuči (opkoli) i Hercegovci ih opkole. Crnogorci i Grahovljani nisu mogli natrag, i morali su primiti borbu. Očevidac ovoga boja Mujaga Tanović pripovijeda: »Tu se izmiješasmo, pobismo, pohvatamo ih i 70 im glava posijekosmo.«[10])

U Grahovskoj boju učestvovalo je nešto više od 2000 Hercegovaca (s pojačanjima). Ali bilo je mnogo i Grahovljana i Crno-

Novica Cerović

Ravni Mljetičak na Drobnjacima ispod Ivice planine
(X Mjesto gdje je poginuo Smail-aga Čengić)

goraca. Grahovljani se svi listom digli, i to sve ono, što može pod oružje.[11]) I gotovo čitavo Cetinje je sudjelovalo u boju, što svjedoče suvremeni izvještaji pograničnih austrijskih vlasti. Uza to je vladika poslao Grahovljanima u pomoć 300 Katanjana, pred njima svojih 10 Petrovića i među njima svoga brata Joku. Na grahovskom razbojištu izginulo je 9 Petrovića (među njima i rođeni vladikin brat Joko), od Petrovića jedva je živu glavu iznio Drago Jakovljev.[12]) U boju je izginulo sva sila Cetinjana, jer u Cetinju nije bilo nijedne obitelji, koja nije oplakivala kakav gubitak, pa su svi bacali krivicu radi poraza na vladiku, koji je vodio operacije nepromišljeno i nespretno.[13]) Radi toga je neiskreno i pristrano vladičino iskazivanje (16. VI. 1838. g.), da su Hercegovci u boju posjekli samo nekoliko Grahovljana i Crnogoraca, koji su im bili došli u pomoć.[14]) Više od nekoliko izginulo je samo Petrovića. Isto tako ne može se pokloniti vjera pisanju i iskazivanju crnogorskih pisaca, koji bilježe, da je u Grahovskom boju poginulo više Hercegovaca nego Grahovljana i Crnogoraca skupa (52 Hercegovca i 42 Crnogorca i Grahovljana).[15]) Ne može se točno utvrditi, koliko je Grahovljana i Crnogoraca palo u boju, ali može se pouzdano reći, da je Crnogoraca i Grahovljana u boju palo mnogo više, nego što to misle i pišu crnogorski pisci i njihov vladika. Hercegovačka vojska nije napustila okolinu Grahova do 3. rujna, kako to bilježe izvještaji austrijskih pograničnih vlasti. A pošto se taj teritorij (grahovski kotar) prostire uz samu granicu, austrijske pogranične vlasti premjestiše jednu četu u Dragalj, gdje se je počela graditi i obrambena kula. Tu četu austrijske pogranične vlasti držale su do isteka ove stvari.[16]) Radi toga neiskreno je iskazivanje vladičino — kao i nekih crnogorskih pisaca —, da je hercegovački vezir s vojskom pobjegao sa Grahova isti onaj čas, kad se boj svršio, i to tobože radi toga, što se bojao Crnogoraca, koji su se spremali da se s njim pobiju.[17]) Znade se sigurno samo to, da je vladika, čim se vratio na Cetinje, htio iznova kupiti i voditi Crnogorce u boj, ali su ga u tome spriječili odličnici (glavari), koji su mu prigovarali, da to ne smije činiti bez njihova pristan-

ka, jer bi čeljad bila opet žrtvovana, naročito ako bi ih htio opet voditi protiv vezira bez sredstava i bez municije.[18])

U grahovskom boju najviše se istakao junaštvom Smailaga Čengić. Pobjeda na Grahovu pojača slavu naročito Smailagi, čijoj se ratnoj vještini pripisuju svi uspjesi. On postade narodni junak i pored Alipaše najistaknutija ličnost u cijeloj Hercegovini. Pridodali su mu nadimak Gazi (pobjednik) i osvetnik paše Bušatlije, kojeg su Crnogorci pogubili na Cetinju 1796. godine.[19]) Ali uza sve to Smailaga nije nikada imenovan pašom.

Grahovska bitka bila je odlučena. Grahovljani po tom ne mogoše se obraniti od turske sile, pa se predadu sa svojim vojvodom Jakovom muslimanima, a ovi, vrativši se ponosno natrag, odvedu vojvodu s još nekoliko znatnijih glavara u Mostar i bace ih u tamnicu. Pošto ondje dugo odležaše, pusti ih Alipaša na otkupe uz obećanje, da se ne će više odmetati od muslimana.[20]) Na taj način pravo vladanja nad grahovskim kotarom, koje je za sebe vladika isticao i prisvajao u jednoj objavi okružnom predstojniku kotorskom, rasplinulo se u prah i dim, te je, kako se čini, izgubljeno i za budućnost, jer je vezir naredio gradnju jedne obrambene kule, da ovdje ubuduće ima čvrstu točku za obranu turskih vlasti.[21])

Grahovski boj ne predstavlja samo pogibiju crnogorsku, grahovski boj je zapravo pogibija Petrovića, jer je u njemu izginuo cvijet kneževske porodice Petrovića. Ni u kojem boju i nikada ta porodica nije izgubila toliki broj svojih odabranih članova. A budući da je crnogorskoj pogibiji i smaknuću Petrovića najviše doprinio sam Smailaga, to je onda sasvim razumljivo i prirodno, da je taj poraz najviše zabolio crnogorskog vladiku, koji je okrenuo svu žeđ osvete protiv Smailage.[22]) I suvremeni austrijski izvještaji iz 1836. godine bilježe, da Crnogorci u svome velikome bolu i potištenosti goje misli osvete.[23]) Vladiki se ljuto i upravo neprijateljski zamjerio i trebinjski muselim Hasanbeg Resulbegović, jer su po njegovoj naredbi bili okićeni bedemovi trebinjskog grada glavama posječenih Petrovića (među njima su bile glave Joke i Stevana Petrovića, brata i sinovca vladičina), Crnogoraca i Grahovljana. Ali osvetiti se Smailagi Čengiću i Hasanbegu Resulbegoviću nije bilo tako lako. Vladiki se najprije pružila prilika da se osveti Muji Priganici, jer mu je Mujo u grahovskom boju ubio brata Joku. U Fatnicu (Bileće), gdje je živio Priganica, poslao je vladika tri svoja pouzdanika (Đuru i Gligora Luburića i Ristu Miloševića). Đuro Luburić i Risto Milošević privuku se neopaženo po noći Mujinoj avliji i kući, gdje ga obojica potajno iz puške ubiju. Risto je priskočio i posjekao Mujinu glavu. Kad su glavu ubijenog Muje Priganice donijeli na Cetinje, vladika ih je obilno darovao. Tako je upravo 12 dana iza grahovske bitke vladika osvetio svoga brata Joku.[24])

I pored tih očiglednih činjenica, da je Grahovo i prije 1836. godine i poslije te godine bilo u vlasti i pripadalo hercegovačkomu okružju, ipak je i poslije grahovske bitke vladika isticao crnogorske pretenzije na Grahovo i svojatao ga, što se vidi iz njegova pisma, koje je pisao 3. lipnja 1838. godine ruskom konzulu Gagiću: »Čast imam saopćiti Vam, da Grahovo niti je danas tursko, niti je od preko sto godina njihovo bilo, nego crnogorsko ... Istina je da su oni Turcima davali ponešto ... a što nama prinadleži, to lako doista ne puščamo ...«[25])

Dvije godine dana nakon grahovske bitke Alipaša Rizvanbegović preko svojih izaslanika zaključi ugovor s izaslanicima vladičinim u Cetinju 20. listopada 1838. godine. Po tom ugovoru koji uglavnom govori samo o Grahovu, Grahovljani se mogu slobodno vratiti na svoju zemlju, mogu slobodno držati i uživati što su i prije rata uživali, od sada sudit će im vojvoda Jakov Daković, njegovo imenovanje biti će potvrđeno od crnogorskog vladike, bosanskog i hercegovačkog vezira, da hercegovačkom veziru Grahovljani imadu i dalje davati (harač) i da od sada ni Crnogorci ni Hercegovci ne smiju ništa graditi na Grahovu.[26]) Dva dana iza zaključenja ugovora (22. listopada 1838.) vladika javlja Alipaši, da je između njih mir pismeno utvrđen, i završava pismo riječima: »I odpiši mi na ovo, hoće li od tvoje strane biti tvrdo.«[27])

Ali od zaključenja ugovora nije istekao ni puni mjesec dana, a Crnogorci i Grahovljani su ugovor prekršili, što svjedoči i

Alipašino pismo od mjeseca studenog 1838. U tom pismu Alipaša se žali vladiki na njegove *bezvjernike,* koji mu uradiše što on nikada nije mogao ni pomisliti; »kako sam ti rekao i pisao« — nastavlja dalje u pismu Alipaša — »nijesam ti ništa prevrnuo, a ne ću ni odsada ni tebi ni drugom nikad; što si mi reko i Božju vjeru zado, svrši mi onako, a ja ti Boga dragog jemca dajem, ništa ti prevrnuti ne ću, ja tvoga ništa ne otimljem, nemoj ni ti.«[28]) Da malo utješi Alipašu, crnogorski vladika svojim pismom od 28. prosinca 1838. javlja mu: »Što se tiče Grahovljana, oni mimo onoga, što im je naređeno, ništa ne će smjeti činiti niti će zli čovjek smjeti se u njihove poslove miješati.«[29] Iz ovog je pisma jasno, da su sve prekršaje Grahovljani činili sa znanjem vladičinim, pa se baš radi toga vladika mora smatrati glavnim krivcem svim hercegovačko-crnogorskim pograničnim incidentima i neprijateljstvima.

Iduće godine (1839.) po zaključenju ugovora i pored treće točke ugovora, koja izričito nalaže, da ni Hercegovci (muslimani) ni Crnogorci ne smiju ništa graditi na Grahovu, vladika je sagradio novu kulu na Grahovu i time ponovo prekršio ugovor. Na taj vladičin postupak žali se Alipaša vladiki u svom pismu od 6. rujna 1839. i veli mu, da će njegova kula izazvati nove nemire među Hercegovinom i Crnom Gorom, te mu predlaže, da se u interesu mira tih zemalja razvali kula, a sve, što je blaga potrošeno oko izgradnje kule, da će mu pripravno platiti.[30])

U ovom vremenu (1840.) pada i pogibija Smailage Čengića. Poslije toga potajnog umorstva vladika crnogorski i dalje je isticao svoje pretenzije na grahovski kotar, što se saznaje iz njegovih pisama, koja je slao Alipaši. Radi toga mu Alipaša odgovara odlučno 17. kolovoza 1841. godine: »Vidimo suviše, prijatelju, da ti sve o Grahovu prigovaraš. *Ono je careva zemlja i carska raja* i u istome senetu (ugovoru) što si mi, poslao, kako si utvrdio s carskim poslanikom Selimbegom i pred ostalom vlasti.«[31])

Alipaša Rizvanbegović od svega je srca i iskreno nastojao, da Hercegovina s Crnom Gorom živi u prijateljstvu. Radi toga je još mjeseca studenoga 1838. godine predložio vladiki, da ljudski ugovor sklope u Dubrovniku. »Ovako je« — piše Alipaša — »i po te i po me i ljudski i lijepo kod svakoga, pak ćemo vatru udunut.«[32]) U tomu nastojanju Alipaša je i uspio. Obadvojica se sastanu u Dubrovniku i u prisutnosti dvojice cesarskih činovnika potpišu ugovor 12. rujna 1842. godine. Po tome ugovoru granica Hercegovine i Crne Gore počinje od Koma Kučkoga pa do Dragalja, svaka strana zadržava sve ono, što je i do sada držala. Što se tiče Grahova i Uskoka, predviđeno je, da Porta ishodi, da se sastanu tri činovnika (austrijski, ruski i turski), i kako oni odrede u pogledu Grahova i Uskoka, obje strane to moraju priznati. U slučaju, da se iz bilo kojih razloga ne sastanu ta tri činovnika do 1. siječnja 1844., onda će se o tim pitanjima sporazumjeti Alipaša s vladikom. A do toga vremena štogod se dogodi na graničnim mjestima Hercegovine i Crne Gore, sudit će im ljudi jedne i druge vlasti, koji su postavljeni na granici.[33])

Vladika je vodio malo računa o sklopljenom ugovoru, iako se toga puta Alipaša s njim i pobratio. Vladikin dolazak u Dubrovnik i sastanak s Alipašom imao je zapravo drugu glavniju svrhu — htio je da ubije Alipašu. Poveo je vladika sa sobom svojih deset perjanika i naredio Jagošu Tomaševu Miliću, da iz puške ubije Alipašu — kad se ugovor svrši, i da se poslije opravdava, da mu je slučajno puška odapela. Ali Jagoš nije smio ubiti Alipašu. Taj je slučaj Jagoš priopćio svojim plemenicima, i zato ga je po vladičinoj naredbi ubio noću iz zasjede Vaso Kasamov Bjelica.[34])

Na izričitu molbu i želju vladike Rade Alipaša Rizvanbegović poslao je vladici radi pregovora pod Ostrog najuglednije Hercegovce: Hasanbega Resulbegovića, Bašagu Redžepašića, Mustajbega Rizvanbegovića, kapetana Mušovića i dr. Od njih samo Hasanbeg nije došao pod Ostrog, ostao je u Nikšiću, jer vladičinoj tvrdoj vjeri nije vjerovao. I jednoga dana mjeseca srpnja 1843. godine, kad Hercegovci pođoše kući poslije svršenih pregovora, u udaljenosti 100 koraka od samostana zagrmiše 30 perjaničkih pušaka iz jednog gustog grma. I dvanaest Hercegovaca-muslimana tu je našlo smrt.[35]) Tako vladičini perjanici po naredbi svoga gospodara pobiše na vjeri Hercegovce.

(Sretno su umakli prije pokolja: Bašaga Redžipašić i Mustajbeg Rizvanbegović). Vladika nije mogao prežaliti, što mu pod Ostrog nije došao i Hasanbeg Resulbegović, pa tu svoju žalost ne krije u svom pismu, što ga je poslao ruskom konzulu Gagiću 29. srpnja 1843. godine.[36]) Ovim pokoljem vladika je osvetio crnogorski poraz iz 1841. godine.

Neki pisci bez osnova su isticali, da je u ovom pokolju imao svoje prste i Alipaša Rizvanbegović.[37]) Međutim mnogi razlozi utvrđuju, da je ostroški pokolj priredio Hercegovcima samo vladika, što utvrđuje suvremeni iskaz ruskog konzula Gagića i iskaz crnogorskog knjaza Nikole.

Veliki vladičin prijatelj, inače ruski konzul Gagić u svom pismu, koje je poslao vladici srpnja mjeseca 1843. godine, točno ustanovljuje, da je jedini krivac tome pokolju vladika: »*Odavno ovdje u Kotoru govore, da ste Vi protiv volje crnogorskog senata i svega naroda naredili, da se Turci pobiju . . .*«![38]) I sâm crnogorski knjaz Nikola više je puta isticao među svojim intimnim prijateljima, da nema veće sramote u dinastiji Petrovića od one, kad vladika Rade pozva hercegovačke muslimanske prvake u Ostrog na vjeru, pa ih pobi.

Kad je Alipaša Rizvanbegović saznao za ova potajna ostroška umorstva na vjeri prizvatih hercegovačkih uglednika, skupi oko 20.000 vojnika i u rujnu 1843. osvanu u Korjenićima. Htio je Crnogorcima vratiti milo za drago, ali do boja nije došlo.[39])

Tri mjeseca poslije zločinačkog pokolja pod Ostrogom ipak su se nastavili pregovori između Hercegovine i Crne Gore. U Kotoru 28. listopada 1843. godine potpisan je između Alipašina i vladikina izaslanika senet ili traktat kao aneks (nadopuna) prošlogodišnjem dubrovačkom ugovoru u pogledu Grahova i uskoka. Po tom ugovoru moraju se postaviti na granici Hercegovine i Crne Gore panduri, koji će čuvati obje zemlje od neovlašćenih upada a krivce će predavati onoj vlasti, od koje zavise. Od sada nitko ne smije iz Crne Gore u Hercegovinu niti iz Hercegovine u Crnu Goru prelaziti bez urednih i propisnih isprava. Tko nema isprava a prijeđe granicu, ima da se preda onoj vlasti, od koje zavisi. Ako bi se takav krivac branio i s oružjem u ruci navaljivao na granične straže, takvoga čovjeka mogu panduri ubiti bez ikakve odgovornosti. Od sada ne smije primati bjegunce ni jedna ni druga strana.[40])

Kakvi su odnosi bili između Hercegovine i Crne Gore do kraja prve polovine 19. vijeka, vidi se najbolje iz posljednjeg Alipašinog pisma, koje je pisao vladiki 20. rujna 1847. godine Kratak sadržaj pisma je ovaj:

Mislio sam, da ćeš Uskoke u njihovim lupeštinama zauzdati, kako si mi to u mnogim pismima obećavao, ali kroz četiri godine stižu mi sirotinjske tužbe radi neprestanih uskočkih lupeština. Uime naše ljubavi sve si mi odbijao od danas do sjutra. U carevoj zemlji ne može se biti samovoljan, ne poznavati starijega, ne dolaziti pred zakon (šerijat), carsku miriju ne davati a uzato paliti, robiti i svako zlo činiti. Takvi ne mogu stati u carskoj zemlji, a ako su tebi po volji, prihvati ih u svoju državu i dopusti im da rade što hoće. Ja želim, da budemo u ljubavi, ali neka je i sirotinja na miru. Da ti imaš nekakvih Turaka u svojoj državi, koji ne će doći nikada pred te, ne će mirno, a rade svako zlo, što bi ti radio, reci pravo.[41])

I od toga doba (1847.) prestala je sva dalja korespondencija između Alipaše Rizvanbegovića i vladike Rade, iako su obadvojica živjeli još pune tri godine (1851.). Alipaša je najzad uvidio, da su vladikina obećanja samo prazne riječi, pa se zbog toga nije više ni obraćao s pritužbama na vladiku radi pograničnih ispada crnogorskih.

Kad se rezimiraju svi događaji i pogranični odnosi između Hercegovine i Crne Gore u tom međuvremenu (1831.—1851.) onda se dolazi do zaključka, da je vladika išao samo za tim, da što više hercegovačkog teritorija uzurpira, prisvoji i pripoji Crnoj Gori (Grahovo). Svečani ugovori za crnogorskog gospodara bili su zamazani komadići papira, koji su se uvijek trgali, kad je zaželio gospodar Crne Gore. Tim ugovorima vladika nije imao namjeru da utvrđiva vječni mir i dobru slogu među Hercegovinom i Crnom Gorom, već naprotiv, vladika je vodio pregovore i sklapao ugovore samo radi toga, što mu se na taj način

pružila prilika, da na vjeri ubija hercegovačke uglednike. Pozvati u Crnu Goru Hercegovce radi pregovora i na vjeru ih ubijati, to je bila svrha tih pograničnih ugovora. Vladika Petar II. Petrović Njegoš kao mitropolit i svjetovni gospodar Crne Gore ispovijedao je i u djelo privodio nekršćansku teoriju, da cilj opravdava sredstvo, a danas se više ne može ispovijedati ta nekršćanska teorija, nego se mora prihvatiti odlučno kršćanska teorija ne samo opravdana cilja, nego i sredstva, jer nikada neispravno sredstvo ne može dovesti ispravnoj svrsi.[42])

II

U međuvremenu (1836.—1840.) organizira se pogibija Smailage Čengića po naredbi vladike Rade, iako se vladika u tom vremenu dopisivao sa Smailagom Čengićem. Da bi što prije priveo u djelo svoju namjeru, vladika miri krvavo zavađene Drobnjake i Moračane i nastoji da njihove vojvode Novica Cerović i Minja Radović osvete Smailaginom glavom pogibiju crnogorsku sa bratom vladičinim na Grahovu, jer je Smailaga najviše učinio da oni izginu.[43]) Glavne vođe Smailagine pogibije jesu: Šujo Karadžić, Petar Kršikapa, Novica Cerović, Mirko Aleksić, Filip Žugić i Đoko Malović. Mirko Aleksić i Novica Cerović išli su na Cetinje vladiki radi dogovora.[44]) Tu se između njih i vladike poveo razgovor o tome, kako bi se mogao na najzgodniji način ubiti Čengić Smailaga. Na tom dogovoru zakleli su se vladiki Mirko Aleksić i Novica Cerović, da će pogubiti Smailagu, čim dođe u Drobnjake.

Zavjerenici su utvrdili program rada oko Smailagina ubijstva. Đoki Maloviću stavljeno je u dužnost, da vještim pismom domami Smailagu u Drobnjake. U svom pismu Malović je Smailagi naročito isticao, da mu se raja buni, da ne će da plaća harača i da se pronose glasovi, da Smailaga ne smije među Drobnjake od onoga vremena, otkada je posmicao Petroviće na Grahovu (1836.), nadalje mu preporučuje, da dođe u Drobnjake najviše sa 300 ljudi.[45])

Toga vremena vladika Rade poslao je u Drobnjake svoga rođenog brata Peru Tomova Petrovića Njegoša. Pero je sazvao

sastanak, na koji su od Drobnjaka došli: Petar Kršikapa, Sekula i Novica Cerović, Mirko Aleksić-Damjanović, Filip Žugić i Milija Srdanović, i oni su potjerali vladičinu bratu na poklon 50 ovnova kao pozdrav naroda. Inače je taj sastanak opet smjerao na to, da se vidi, hoće li Drobnjaci moći pogubiti Smailagu.[46]) Bez sumnje je vladičin brat uvidio, da Drobnjaci sami ne mogu ništa učiniti Smailagi niti ga pogubiti, što su priznavali svi trezniji drobnjački plemenici,[47]) pa im je stoga Pero Petrović Njegoš u ime vladike obećao punu crnogorsku pomoć.

Smailaga je dobio pismo Đoke Malovića. Najviše ga je u duši boljelo, što njega Smailagu, slavnog junaka, smatraju strašivicom i kukavicom. Samo se po sebi razumije, da je Smailaga planuo kao razjareni ris. Odmah je zatražio od Alipaše Rizvanbegovića — Smailaga je osobno išao Alipaši u Mostar — nešto vojnika, koji će čuvati njegovu kulu, Ahmetu Bauku u Nikšiće poruči, da mu povede nešto vojske (100—150), a sam Smailaga krene iz Gacka sa 200—250 ljudi. Po suvremenim dopisima iz Hercegovine (Stoca), objavljenima u »Srp. Nar. Novinama« 1840. u 87. br. od 31. listopada i u »Ilir. Nar. Novinama« 1840. g. u broju 92., Smailaga se podigao sa 300 pratilaca, koje Turaka koje kršćana, da pokupi harače.[48]) Učesnik Smailagine pogibije (Mujaga Tanović) 1901. godine u 87. godini rekao je o Smailaginoj vojsci: Smailaga je pošao sa nešto više od 200 Gačana i Rudinjana, a kad su se udružili s Nikšićima u Drobnjaku, onda je ukupno bilo između 300 i 400 ljudi.[49])

Prema ovim iskazima, sa Smailagom je bilo oko 300 drugova u Drobnjacima i Mletičku, a druga iskazivanja, koja kažu, da je sa Smailagom bilo 500 drugova,[50]) po svoj prilici nisu točna.

Dok se Smailaga spremao na Drobnjake (o tome je obavijestio i Đoku Malovića), dotle su njegovi zavjerenici održavali sastanke na različnim mjestima, a najvažnija su bila dva posljednja: pretposljednji u kuli Čupića na Dobrijem Selima, i posljednji u manastiru Podmalinsko. Na tim sastancima učestvovalo je po 12 ljudi. Đoko Malović je znao za sve sastanke, nije na njih dolazio, a nije ništa o tome kazivao Smailagi. Nije htio da izda plemenike, a nije htio da radi protiv svoga prijatelja (Smailage).[51])

Općenito je poznato, da sami Drobnjaci nisu mogli ništa učiniti Smailagi Čengiću i njegovoj pratnji. Tu činjenicu su konstatirali i drobnjački glavari na svom posljednjem zavjereničkom sastanku u manastiru Podmalinsko. Isto tako oni su znali i to, da vladika Rade svom silom nastoji da Smailaginom glavom osveti svoje izginule Petroviće u grahovskoj bitci od 1836. g. Crnogorski vladika obećao je još prije pomoć Drobnjacima. Radi toga sa sastanka u manastiru Podmalinsko glavari upućuju crnogorskom vladiki Mišu Cerovića s pismom, u kojemu traže hitnu pomoć, jer su odlučili udariti na Smailagu Čengića, koji se sa svojom pratnjom primiče Drobnjacima. Vladika odmah napiše pisma donjomoračkim glavarima kapetanu Mitru Radoviću i Maši Vuksanoviću i gornjomoračkima vojvodi Mini Radoviću, serdaru Iliji Mijatoviću i Mihailu Mandiću, te im saopći namjere drobnjačkih glavara i naredi im, da Drobnjacima priteku u pomoć sa što više vojske. U isto vrijeme vladika napiše pismo Drobnjacima, *u kojemu im daje na znanje, da ih osigurava s vojskom.* Sva ova pisma vladika predade svome perjaniku Risti Radovanu Lumoviću Piperu i naredi mu, da po cijenu života preda pisma glavarima, a ono za Drobnjake Novici Ceroviću u Tušinu. Risto raznese pisma i vrati se na Cetinje s odgovorom glavara, da su pisma primili.[52])

Smailaga Čengić s pratnjom krene iz Gacka u drugoj polovici mjeseca rujna godine 1840., i to po svoj prilici posljednjih dana mjeseca rujna. Prvi konak učinio je u Smriječnu, selu pivskom, kod kneza Arsenija Tadića, drugi konak na Goransku kod pivskog manastira, treći konak na Bezuju kod Petra Gagovića, četvrti na Dužima kod Đoke Malovića.[53]) Dok je Smailaga vodio razgovor s Malovićem o pobuni raje, upane iznenada u kulu i Šujo Karadžić. Čim ga je Smailaga vidio, planuo je i zagrmio na nj, jer je znao, da mu radi o glavi:

Đe si, Šujo, očigledna kujo,
Koji meni o nevjeri radiš.

Šujo se opravdavao pred Smailagom i naročito isticao, da on nije očigledna kuja, već Đoko Malović, koji laže, pare mami i

panjka raju svome gospodaru. Ali nato mu je Smailaga ponovo predbacio:

Kad nijesi očigledna kurva,
A kamo ti Mirko i Novica,
Što su skoro na Cetinje bili.

Šujo Karadžić stane uvjeravati Smailagu, da je Novica u Tušini i da se Bogu moli za Smailagino zdravlje: »kadgod po nj poručiš, on će ti doći na dogovor; dobro bi bilo, da zanoćite na Pošćenju«.[54]) Iza prvog sastanka sa Smailagom Šujo je poručio Novici, da odmah dođe i prijavi se Smailagi.

Poslije dvodnevnog boravka na Dužima, Smailaga sa svojom pratnjom krene na Pošćenje. Ovdje je Smailaga ostao nekoliko dana, pa mu se tu pridružio i Ahmed Bauk. Na Pošćenju prijavio se Smailagi i Novica Cerović. Između njega i Smailage poveo se razgovor o kupljenju harača:

— Čim sam čuo, da si došao, ja sam već na svoju ruku počeo kupiti harač. Sirotinja dobrovoljno daje: konje, goveda, ovce, kajmak, vunu i cio mal, ali para nema. Ja sam kazao, da agi trebaju dukati, a ne živo blago. I raja se pobuni i htjela me ubiti, da nijesam k tebi utekao. Svi su mi iz jednog glasa rekli: aga nam ne bi u novcu harač tražio, no si ga ti na to naučio. I došao sam, da te pitam: hoćemo li primati harač, koji raja daje?

— Aferim ti, Novica! Đoko kao udvorica laže, primi harač što ti raja daje.

Nato je Novica nagovorio Smailagu, da s pratnjom ode na Mletičak, jer je to mjesto najzgodnije za počinak (ima prostora za šatore i izvore žive vode), knez Filip Zugić, starati će se o konaku i boravku, a vojvoda Šujo Karadžić pobrinuti će se, da agi ni dlaka s glave ne pofali, dok se ne skupi harač, »a ja se u Boga nadam, da ću najdalje kroz dva dana moći harač skupiti.« Smailaga je obećao, da će doći na Mletičak, a *Novica* ode u *Tušinu,* da kupi vojsku — a ne harač.[55])

Još prije Smailagina polaska na Mletičak, bila je skupljena crnogorska vojska: butum cijela gornja i donja Morača sa svim svojim glavarima (bez Morače ništa ne bi ni bilo), Drobnjaci

s Petrom Kršikapom, Mirkom Aleksićem i Novicom Cerovićem. Vojske je bilo između 600 i 800 ljudi.[56])

Smailaga je dobro znao, da su mu neiskreno govorili Šujo Karadžić i Novica Cerović. Smailaga je znao i to, da mu se sada radi o glavi, imao je i previše dokaza o njihovim vezama s Moračanima i Cetinjem. Ali, Smailaga radi svoga nama (ugleda), što ga je uživao, nije mogao natrag, već samo naprijed, pa ga to stajalo i glave. Volio je da kao junak junački pogine, nego da se kukavički ponaša prema svojoj pratnji i raji.

5. listopada 1840. godine oko 9 sati ujutro krene Smailaga u pratnji Šuje i Amze sa Pošćenja, i na Mletičak stigne oko podne. Ravni Mletičak je mala uzvisina, koja se pruža ispod šumovite Ivice planine sa sjeverne strane, a prema jugu i jugozapadu prema Šavniku je otvoren, nezaštićen i bez šume. Mletičak je obrastao šumom, najviše imade bukve (Bukova gora). Smailagin šator i logorište bilo je smješteno na otvorenoj ledini na starom putu, koji vodi iz Šavnika u Bukovicu i Žabljak.

Pred Smailaginim šatorom bile su postavljene tri straže: prva sa Šujom Karadžićem pod Pješivcem, druga na istočnoj strani iznad Kosorića, a treća na kosi u blizini samoga agina šatora, i tu su bili: Milić-Tomić s Previša, Dimitrije Kovijanić s Pošćenja i Mićo Memedović s Duži, tri najbolje nišandžije u plemenu. Prva sa Šujom imala je zadatak, da stoji u vezi s Novicom i vojskom, koja je imala doći preko Ivice planine kroz šumu, drugoj je bio zadatak, da motri na Uskoke i Moračane, na pandure na Slatini i na same Turke, a trećoj, onoj trojici najboljih nišandžija, da gađaju i ubiju Smailagu, čim crnogorska vojska napane na njegov šator. (Smailaga im je podijelio prije toga mnogo fišeka).[57])

Večeru je Smailagi donio na Mletičku Filip Žugić. Agi se je ispričavao, da je večera slaba (pečeni zečevi), ali da će mu zato sjutradan donijeti bolji ručak! Poslije večere bila je u aginu šatoru potpuna tišina. Sa Smailagom je pod šatorom bio samo kadija ili hodža Mušović, a svako vrijeme pod Smailagin šator ulazio je Šujo Karadžić. Smailaga nije uzimao taoce, kako neki pisci ističu,[58]) jer se potpuno sigurno znade, da se Smailagi na

Mletičku nije prikazivao Petar Kršikapa, Mirko Aleksić i Novica Cerović, jer su oni na Mletičak došli s vojskom istom pred samu zoru 6. listopada 1840. godine. Šujo Karadžić je tokom noći zaveo u šumu konje Smailagine i ostalih hercegovačkih prvaka.

Vrijeme je odmicalo, ponoć je prošla, a crnogorska vojska ne dolazi. Zabrinuo se Šujo Karadžić, pa je odmah poslao u susret moračkoj i drobnjačkoj vojsci Radula Pekića, da ubrza hod crnogorske vojske, jer ako vojska kroz koji sat ne bi došla, sve bi propalo. Pekić susretne vojsku u šumi iznad sela Jasikovca. Među Moračanima i Drobnjacima nastale su usput male svađice i prepirke oko toga, tko će biti vođa vojske, ili Mina Radović kao Moračanin ili Novica Cerović kao Drobnjak. Ipak je vojska pošla bržim tempom, pohitjela je kroz šumu niz Pješivac i time se primakla do samoga logora.[59]) Vijećali su u gustoj šumi više Mletička, u Ivici. Bilo je ispred same zore i kiša je padala. Novica je htio da se napadaj izvrši drugi dan, ali Šujo i Filip nisu htjeli na to pristati. Sva trojica se na kraju složiše.[60]) Jedan dio moračko-drobnjačke vojske (oko 150 ljudi) odvojio se od glavne vojske (s Mirkom Aleksićem i Milijom Srdanovićem) i uz Zaguljski potok primakao se aginu šatoru u blizinu od 150 koraka, zauzeo put i time presjekao odstupnicu Turcima.[61])

U osvit same zore (6. listopada 1840.) kiša je prestala padati, ali je zato velika magla pritisla Mletičak. Moračko-drobnjačka vojska najprije opali plotun pušaka na Smailagin šator i na logor, te se stane primicati logoru. Crnogorski prvi plotun probudio je i silno uzbudio Smailagu i Hercegovce. Hercegovci su se čisto zbunili, pa su počeli uzjahivati na povezane konje, a ni jedne puške nisu isturili, već su samo gledali kuda će koji što brže pobjeći. Tu nije bilo nikoga od nas — kako je pričao Mujaga Tanović 1901. godine, učesnik toga boja, — da ili čovjek ili konj nije bio ranjen.[62]) Većina je Hercegovaca (75—80% = 250 ljudi) pobjegla i ostala u životu, a ono, što nije pobjeglo i ostalo, to je sve izginulo (20% = 70 ljudi).

Pod pritiskom svoje najbliže okoline, Smailaga je uzjahao na jedno kljuse i počeo bježati uz kosu glavicu. I već je pobjegao i spasio svoj život. Ali baš u tom vremenu zaviče i zaplače ostav-

ljeni hodža Mušović pod Smailaginim čadorom: *»Smailaga, stid te i sram bilo, zar pobježe a ostavi nas!«* (Usmeni iskaz dra Safvetbega Bašagića). Te hodžine riječi duboko su djelovale na Smailagu. Znao je, ako se povrati, da će poginuti, a ako se ne povrati, ostati će na njemu sramotni kukavički biljeg. U njemu se borio razum i ponos, i nadvladao je ponos junaka. Smailaga povrati konja i sa isukanom sabljom pojuri pravo crnogorskoj vojsci:

To kazuju i pričaju ljudi,
Da doista pobjeći mogaše,
Al ne može Turčin od junaštva;
Pa on natrag uzvrati vrančića
A poteže sablju okovanu . . .[63])

Kad se Smailaga povratio i navalio na Crnogorce, vojska ga nije puštala s nišana. Čitav plotun pušaka opaljen je na Smailagu, i on je mrtav pao s konja na zemlju. Ne može se ustanoviti, čija ga je puška ubila, jer ga jedno zrno nije ubilo, već više zrna (plotun je ispaljen u Smailagu s leđa u glavu). Radi toga to pitanje historija ne će nikada moći riješiti. Samo je pusto i besmisleno pripovijedanje, da ga je ubio Novica Cerović. Kad je Smailaga mrtav na zemlju pao, priskočio je Mirko Aleksić i mrtvom Smailagi odsjekao glavu, što svjedoči natpis sa njegove nagrobne ploče (spjevao ga knjaz Nikola):

Sad pod ovom pločom nije
Osim jedna šaka praha
Sav ostatak od junaka.
Bez uzdaha i bez straha
Taj s' Aleksić Mirko zvao.
Nek naraštaj pozni znade
Glava silnog Smailage
Pod handžar mu oštri pade.

Tako je izvršeno hajdučko umorstvo i tako je na prijevari i u busiji ubijen Smailaga Čengić sa 70 svojih drugova (Kahriman Čustović, Bešo Tanović, hodža Mušović Murad ef., Ferhad Krvavac, Suljaga Mačković, Salihaga Hadžić, Pašan bajraktar Džino) u utorak 6. listopada 1840. godine i tako se Smail-

agi Čengiću osveti crnogorski vladika za poginulih svojih 9 rođaka u grahovskom boju. Smailagino tijelo bez glave preneseno je u Gacko (Avtovac) i ondje zakopano. Kasnije mu je podignuto turbe (popravljeno dva puta), koje se sada nalazi u ruševnom stanju.

Da se sad ustanovi, koliko je tko doprinio ubijstvu Smailaginu.

Crnogorski vladika Rade je inicijator, zapravo početak i svršetak svega, jer je naredio, da se Smailaga ubije i jer je poslao gornju i donju Moraču, koja je izvršila napad iz busije. I zato svi crnogorski pisci, a naročito istraživač cetinjskog arhiva D. Vuksan, s pravom potvrđuje i prije poznatu činjenicu: *Smailagina pogibija je djelo vladičino.*[64]) Mirko Aleksić i Novica Cerović bili su u stalnom dodiru s vladikom i dogovarali se o smaknuću Smailaginu. Organizatori su pobune Šujo Karadžić, Petar Kršikapa, Mirko Aleksić, Novica Cerović, a glavni organizator samog napada (a i pobune) jest Šujo Karadžić. On je zapravo priredio smrt Smailagi. Jer Šujo je glavni kolovođa, kažu Gačani; on je kriv, da je Smailaga poginuo. Da nije bilo Šuje, Smailaga ne bi poginuo.[65]) Đoko Malović doprinio je svoj obol smrti Smailaginoj time, što je Smailagu namamio u Drobnjake.

Neki naši pisci netočno su iznosili, da je slavi Smailaginoj bio zavidan Alipaša Rizvanbegović i da je najmio nekog Ferhada Krvavca, koji je trebao da ubije Smailagu.[66]) Međutim i danas sačuvana tradicija u gatačkom kotaru utvrđuje, da je Smailaga s Alipašom živio u dobrom prijateljstvu sve do same smrti. Inače zašto bi mu Alipaša slao svoga sina s vojskom, da mu čuva kulu u Gacku 1840. godine? Što se tiče Ferhada Krvavca, i tu je utvrđeno, da je Krvavac bio Smailagin bajraktar, da je uvijek bio uz Smailagu i da je s njim zajedno na Mletičku poginuo.[67]) Prema tome Alipaša Rizvanbegović nije radio nikada o Smailaginu smaknuću.

Moračani i Drobnjaci zgulili su sa mrtva Smailage njegovo oružje i haljine. S glavom Smailaginom, s njegovim oružjem i s jednim konjem pošli su na Cetinje Šujo Karadžić, Mirko Alek-

sić i Novica Cerović i sve to darovali vladiki. Petar II. Petrović Njegoš sa čitavom svojom svitom dočekao je Smailagine ubice. Primajući Smailaginu glavu iz Aleksićeve ruke, vladika je bio sav sretan, jer je dočekao da mu se bar mrtva Smailagina glava pokloni.

Pogrešno se do sada isticalo, da su Crnogorci (Moračani i Drobnjaci) donijeli vladiki oba Smailagina konja. Jednoga su mu donijeli, a drugi Smailagin konj (vranac — gavran) ostao je u posjedu Petra Kršikape. Kad je za to saznao vladika, dozvao je Kršikapu na Cetinje i naredio mu, da dovede Smailagina vranca. Ali ova junačina odgovori vladiki dostojno: »Ja sam se klao protiv Smailage Čengića, da osvetim tvoje rođake. *Ovoga sam konja oteo Smailagi u bitci, da ga ja jašem. A tebe ako je merak na ovakvoga konja, sablju u ruke, ima još Čengića i njihovih atova.«* Razumije se samo po sebi, da je Kršikapa svoju muškost platio glavom, jer su ga po Njegoševoj naredbi ubila tri vladičina perjanika.[67]) Poslije smrti Petra Kršikape vladika se dokopao Smailagina vranca i kasnije ga 1843. g. darovao dalmatinskom namjesniku generalu Turskom.

Vladika crnogorski nije mogao prvi dan ni ručati bez Smailagine glave na stolu. Pokraj jela na stolu za vrijeme objedovanja stavio je onako još krvavu Smailaginu glavu i tako jeo. Objed mu je išao u tek, pa je mnogima poslije pripovijedao, da u svom životu nije nikada slađe objedovao. Kasnije je vladika pribavio dva sagibljiva pera i metnuo ih u hodnik iza vrata svoga dvora. Na jednom peru bila je postavljena Smailagina glava a na drugom glava Mahmud paše Skadarskoga. Kad bi netko ulazio vladiki u dvor, onda bi se te obje glave pomoću pera sagibale (naklanjale).

Smrt Smailagina ostavila je težak utisak u Hercegovini, jer se cijenilo Smailagino junaštvo i njegov dobar glas, što zasvjedočava i narodna pjesma, koja je nikla u tom vremenu:

Kad pogibe Čengić na Mletičku,
Svu je tursku zemlju zaplakao,
Zaplakao, u crno zavio.

Bolji bješe Čengić Smailaga
No trideset u Bosni gradova.

Kad je za smrt Smailaginu doznao Alipaša Rizvanbegović, pošalje on vladiki pismo 30. listopada 1840. godine ovoga sadržaja: »Zanimio si neprijateljski rat i veliki fesat u tursku zemlju u sva tri pašaluka kako što i tvoji Brđani i Moračani udružili se sa drobnjačkim uskocima i na božju vjeru u carsku zemlju pobiše toliko Turaka i suviše carskog kapidžibašu i gatačkog muselima u svome zijametu po noći s prijevarom. I što je divno čuti, posjekoše njegovu glavu i tebi je za veliki dar doniješe, kako će biti nevidovna rana svakome muslimanu i pravome raji... Ti se prođi hrđavijeh ljudi i te hrđave ljude pošlji mi u Mostar, da im se sudi po širiatu.«[68])

Vladiki crnogorskom nije bilo ni na kraj pameti, da pošalje krivce u Mostar, pa radi toga Hercegovci skupe vojsku i pođu u Drobnjake, da osvete Smailagu Čengića. U toj vojsci bili su: dva Smailagina sina (Mehmedbeg i Dedage), Alipašin sin Hafizpaša, Hasanbeg Resulbegović, Bašaga Redžepašić i Mustajbeg Mušović. Vojske se sudariše 25. siječnja 1841. godine. Strašno su bili pobijeđeni Crnogorci. Iz toga boja, zahvaljujući samo sretnom slučaju i bježanju, jedva je živu glavu iznio Novica Cerović. I od tada pa do svoje smrti (1897.) živio je na Cetinju. Iz ovog boja Hercegovci se vrate pobjedonosno i sa 120 glava okite još svježi grob Smailagin.

Narodna pjesma odmah je opjevala smrt Smailaginu. 1842. godine slušao je fra Grga Martić prostu narodnu pjesmu u Hercegovini. Bio je to prvi pojav pogibije Čengića u narodnoj pjesmi.[69]) A prva narodna pjesma o pogibiji Smailaginoj (»Smrt Čengić Smail-age«) štampana je 1845. godine u »Srp. Dalm. Magazinu«. Mažuranićev ep »Smrt Smailage Čengića« ugledao je svijetlo 1846. godine u »Iskri«. Općenito je poznato, da Mažuranić nije prikazao Smailagu, kakav je u stvari bio, ali to ne može ni najmanje umanjiti umjetničku vrijednost samom epu. Dr. F. S. Kraus veli o tome: *»Smailagu je Mažuranić krivo i ne-*

pravedno opisao, naše su simpatije svakako uz odvažnoga i neustrašivoga junaka Smailagu, a ne uz grmalje i noćne pustahije crnogorske. Čengić je bio pravi i istinski južni Slaven, a njegove ubice jadna kukavna bagra.«[70]) A o mučenju raje, kako je to prikazao Mažuranić u svom epu, veli nam mlađi suvremenik Smailagin fra Grga Martić doslovno ovako: »Nijesam nikada slušao otkada sam živ, da su za repove vlačili raju; i to je pjesnička fantazija.«[71]) Starac Durak je izmišljeno lice u Mažuranićevu epu, on nije bio otac Novice Cerovića, njega nije Smailaga pogubio, kako to pjeva Mažuranić u svom epu. Novice Cerovića otac zvao se Milutin Cerović i on je pogubljen 1800. godine[72]) dakle prije 1814. godine, t. j. prije Smailagina dolaska u Gacko. Moračana je bilo najmanje oko 400—500 ljudi, i svi su učestvovali u potajnom napadu, a ne samo stotina, kako to stoji u Mažuranićevu epu. (Oko 200 bilo je samo Drobnjaka). Treba razlučiti historiju od pjesme i pjesmu od historije u prikazivanju i ocjenjivanju historijske ličnosti Smailage Čengića.

Bilješke o upotrebljenoj literaturi k članku »Smrt Smailage Čengića«.

1) Hrvatsko kolo, knj. IV. str. 168. — 2) Gajret, 1925. str. 267. čl. Istina o pogibiji S. Čengića. — 3) D. Vuksan: Spomenica Petra II. Petrovića Njegoša, str. 133. — 4) Hrvatsko kolo, knj. IV. str. 167. — 5) God. Nikole Čupića, knj. 36. str. 251. čl. Smailaga Čengić. — 6) D. Vuksan: Spomenica Njegoševa, str. 94. — 7) Glasnik zemalj. muzeja u B. i H., 1910. g. str. 662. — 8) Gajret, 1925. g. sp. čl. str. 304. — 9) Dr. L. Tomanović: Petar II. Petrović Njegoš, str. 66. — 10) Gajret, 1925. g. str. 304.—305. — 11) Godišnjica Nikole Čupića, knj. 36. str. 251. — 12) Dr. Tomanović L.: sp. dj. str. 66—67. Vuksan: Zapisi, 1927. g. str. 129. — 13) Glasnik zem. muzeja, 1910. g. str. 663. — 14) Vuksan: Spomenica Njegoševa, str. 94. — 15) Dr. L. Tomanović: sp. dj. str. 66. — 16) Glasnik zem. muzeja u B. i H., 1910. g. str. 663. — 17) D. Vuksan: Spomenica Njegoševa, str. 90. — 18) Glasnik zem. muzeja, 1910. g. str. 663. — 19) Hrvatsko kolo, knj. IV. str. 170; Gajret, 1925. str. 252. — 20) Hrvatsko kolo, str. 169. — 21) Glasnik zem. muzeja u B. i H. 1910. g. str. 663. — 22) Dr. Laza Tomanović: sp. dj. str. 105. — 23) Glasnik zem. muzeja, 1910. g. str. 663. — 24) Gajret, 1925. g. str. 306. — 25) D. Vuksan: Spomenica Petra II. P. Njegoša, str. 89—90. — 26) D. Vuksan: Zapisi, 1927. g. str. 130. — 27) D. Vuksan: Spomenica Njegoševa, str. 116. — 28) D. Vuksan: Zapisi, 1930. g. str. 109. — 29) D. Vuksan: Spomenica, str. 130. — 30) Vuksan: Zapisi, 1930. g. str. 114. — 31) Ibidem, str. 176. — 32) Ibidem, str. 109. — 33) Vuksan: Spomenica Njegoševa; str. 171.—172. — 34) Mićun Pavićević: Crnogorci u pričama, knj. III. str. 67. — 35) Ibidem, str. 65. — 36) Vuksan: Zapisi, 1927. g. str. 133.—134. — 37) Dr. S. Bašagić: Kratka uputa, str. 163; Znameniti Hrvati, str. 70. — 38) Dr. L. Tomanović: sp. dj. str. 125. — 39) Vuksan: Zapisi, 1927. g. str. 133. — 40) Vuksan: Spomenica Njegoševa, str. 172.—173. — 41) Vuksan: Zapisi, 1930. g. str. 376. — 42) Arhiv, organ beogr. pravnog fakulteta, knj. XXIII. str. 316. — 43) Vuksan: Spomenica Njegoševa, str. XXXV. — 44) Hrvatsko kolo, knj. IV., str. 172. — 45) Ibidem, str. 173. — 46) Ibidem, str. 175. — 47) Godišnjica N. Čupića, knj. 36. str. 257. — 48) Gajret, 1926. g. str. 12. — 49) Ibidem, str. 11. — 50) God. Nikole Čupića, knj. 36. str. 259; Hrv. kolo, str. 176. — 51) God. N. Čupića, knj. 36., str. 257. — 52) Ibidem, str. 257. — 53) Ibidem, str. 260. — 54) M. Pavićević: Crnogorci u pričama, knj. 16. str. 28.—29. — 55) Ibidem, str. 30. — 56) God. Nikole Čupića, knj. 36. str. 267. — 57) Ibidem, str. 265. do 266. — 58) Hrvatsko kolo, knj. IV., str. 177. — 59) God. Nikole Čupića, knj. 36. str. 267. — 60) M. Pavićević: Crnogorci u pričama, knj. 16. str. 32. — 61) God. Nikole Čupića, knj. 36. str. 268. — 62) Bosanska vila, 1902. g. str. 97. — 63) Narodna pjesmarica, str. 288, izdala Matica Dalmatinska 1907. g. — 64) Spomenica o herceg. ustanku, str. 27. — 65) Gajret, 1925. g. str. 267. — 66) Ibidem, str. 307. — 67) M. Pavićević: Crnogorci u pričama, knj. III. str. 69. — 68) Dr. L. Tomanović: Petar II. Petrović Njegoš, str. 107. — 69) Fra Grga Martić: Zapamćenja, str. 22. — 70) Renner-Velikanović: Herceg Bosnom, str. 336—337. — 71) Fra Grga Martić: Zapamćenja, str. 22. — 72) Gajret, 1925. g. str. 265.

LJUBO BABIĆ, ZAGREB

HRVATSKA GRAFIKA U XIX. STOLJEĆU

Grafičko je umijeće od najranijih početaka pa do danas važno i vrlo značajno po svaki likovni razvitak. U neku je ruku grafika jedna od primarnih potreba ljudske izražajnosti, i kao takova ona obuhvata sve grane likovnog života: arhitekturu, skulpturu i slikarstvo, a naravno i podređene vještine primijenjene umjetnosti.

Općenito pod pojmom grafike razumijevamo sve ono, što je napisano, nacrtano ili urezano. S vremenom se taj pojam mijenjao i suzivao, te se sve više počelo podrazumijevati pod riječju grafika umjetnički crtež. U strogom pak značenju, u onom najtočnijem valjalo bi upotrijebiti riječ grafika samo za onaj umjetnički rad, koji se umnaža tiskom, i koji prema tome postoji u više jednakih primjeraka. Kod grafičkog se umijeća naime smatra svaki ispravni otisak sa metalne, drvene ili kamene ploče originalom nasuprot slici ili crtežu, koji se smatra samo onda originalom, kad je jedan. Na taj je način razumljivo, da je grafika osobito prikladna za širenje i populariziranje umjetničkog rada. Posredstvom grafike upravo ulazi umjetničko djelo u palače bogatuna isto tako kao i siromašne nastambe bijednika.

Grafički rad može biti reprodukcija već gotovog umjetničkog djela, a može biti i samostalno umjetničko djelo. Reprodukcija gotovih djela je više ili manje tek majstorija i vještina, ona se mnogo upotrebljava prije mehaničkog i mašinskog reproduciranja. Taj je način reprodukcije kao ručni način vrlo vrijedan, te je u svojim najboljim starim primjerima danas vrlo cijenjen. Danas se više ne upotrebljava, jer je skup, tegotan i za današnje potrebe prepolagan. Danas je gotovo posve istisnula čovječju ruku na polju reprodukcije upravo čudesna novovjeka tehnika stroja. Brza i točna, jeftina je današnja reproduktivna tehnika, dok je tako potisnut ručni rad zadržao umjetničku grafiku kao svoje isključivo područje.

U našem sitnom i malenom likovnom razvitku postoji reproduktivna grafika od najranijih vremena. Ona je pretežna, dok je grafika kao samostalno umjetničko djelo dosta rijetka. Javlja se sporadički i u periodima, kad se o bilo kakvom umjetničkom životu jedva može i govoriti u našim stranama.

Dosta je podsjetiti i spomenuti imena starih naših majstora grafičara, koji su se i u vanjskom svijetu snažno afirmirali, kao Andriju *Schiavona*, pa Šibenčanina Rottu *Kolunića*, a kasnije *Benkovića*. Početkom XIX. stoljeća javljaju se *Mančun* i *Marković*, koji su se odbili vrlo rano od naše zemlje i radili većinom u Rimu. Većina je tih majstora iz Dalmatinske Hrvatske, no ni Panonska Hrvatska nije zaostala sasvim; u baroku imade ne samo početaka utilitarne grafike, koja odgovara potrebama za svetačkim i laičkim slikama i sličicama, već u tom periodu postoji rad i napor *Rittera-Vitezovića*, koji crta u bakrene ploče za Valvazora gradove, grbove, pače i genre-scene. Da ne spominjemo ogromni neistraženi kompleks grafičkih portreta naših ljudi u XVII. i XVIII. vijeku.

Istina, nismo imali velike grafike ni grafičke tradicije, ali opet nije bio ni XVI. ni XVII., a pogotovo XVIII. vijek bez ikakvih grafičkih dokumenata. Da su to bili većinom dokumenti kulturno-historijskog značenja bez naročitog umjetničkog pečata, razumljivo je, kad se uoči sva ona strahota, koja je tom jadnom našom zemljom stoljećima harala. Tu su se sve sile, sva snaga i sve darovitosti trošile na golo samoodržavanje i odupiranje jačim, stranim i neprijateljskim silama sa svih strana. Takvo se stanje produžilo i početkom XIX. vijeka, kad susrećemo grafiku kulturno-historijskog značenja u raznolikim oblicima, kao svetačke slike, slike gradova ili tlorisa zgrada i čitavih gradova, portretnu grafiku, zatim sitnu grafiku potrebnu za knjige i štamparstvo. K tome treba svakako ubrojiti i onaj vrlo zanimljiv kompleks crteža barka i jedrilica, koji susrećemo duž čitave naše obale. Ti su se crteži i akvareli udomaćili davno prije XIX. stoljeća u našem Primorju. Da među tisućama takvih slika brodova naiđemo na vrlo vrijedne i zanimljive grafičke listove, dosta je promotriti ex voto slike na Trsatu, pa slike po nekim

općinama po otocima ili na Pelješcu ili na tlu dubrovačke republike. Ti stilni listovi posjeduju vrlo često značajne umjetničke kvalitete. Autori tih slika jesu većinom obični majstori, a nalazimo ih kroz stoljeća po svim lukama, a pogotovu lukama Sredozemnog mora. Nažalost mora se tom prilikom utvrditi, da je začudno i upravo tužno, da se tim ogromnim kulturno-historijskim kompleksom nije do sada nitko od umjetničkih stručnjaka bavio.

Prvo doba XIX. stoljeća u našoj grafici znači isto kao i u drugim granama likovne umjetnosti produžavanje i vegetiranje baroknih oblika prošlog stoljeća. Tu i tamo se javlja kod ukrasa knjiga klasicistički oblik empira. Varijante tih oblika u Biedermeieru žive u kasnijoj fazi gotovo u čitavom drugom periodu (1830.—1860.). U grafici i u umjetno-obrtnim radovima su ti oblici dominantni. Nažalost od najsvjetlije naše pojave tog perioda, od Vjekoslava *Karasa*, u grafici nema nekih značajnih grafičkih radova. Postoje tek neki početni Karasovi crteži, bilo kopije bilo crteži iz spomenara; postoji i jedna litografija »Djed i unuk«, ali nema vrijednog crteža, koji bi imao pečat njegove ličnosti, kao što to imadu njegovi uljeni portreti. Nije isključeno, da će se naći s vremenom koji taj crtež Karasov. Kod nas se nije mnogo pazilo na skice i crteže ni kasnijih likovnih radnika, a kamoli da bi se tko u Karasovo vrijeme posebno brinuo za njegove crteže. Zbog toga su na primjer vrlo velika rijetkost Bukovčevi crteži, što ne znači da Bukovac nije uopće crtao. Isto je i kod Medovića, da spomenem samo neke.

U drugom periodu odgovaraju u grafici Felbingerovim gradnjama stilno crteži Ivana *Zasche-a* (1826.—1863.). Njegova utilitarna spretno i vješto nacrtana grafika ima pečat umjetnički. Prva je mapa litografija, koja je kod nas izdana od njegove ruke, a prikazuje ilustrativno maksimirske nasade. Zascheove detaljno crtane litografije jesu iznad običnog prosjeka slične produkcije. Za svaku svoju litografiju crtao je Zasche točne studije. Kako je to obično, prvotni je crtež svakako svježiji i življi. No svakako su Zascheu najbolji i ponajviše još aktuelni crteži

sa krša, Like i Hrv. Primorja. U tim je crtežima već sasvim ispravno zapažen karakter pejzaža u svojoj osebujnosti.

Na početku trećeg doba (1860.—1890.) izrađivao je sasvim neumjetnički litografije iz hrvatske povijesti stranac *Mücke*. On je Quiquerčev učitelj, djeluje neko vrijeme u Osijeku, gdje se razvio oko obitelji *Hötzendorf* čitav malen krug. Stari i mladi Hötzendorf jesu pedagozi, pogotovu otac. Njegov sin *Hugo* (1807.—1869.) već odmiče svojim crtarijama slavonskih gradina, te prvi pokušava crtati pejzaž slavonske ravnice. Bavi se ponekad ne previše sretno genre-scenama. Možda su mu ponajviše značajni i dokumentarni maleni crteži seljaka i pastira sa slavonskih golemih pašnjaka. Kao i njegov otac, Hugo Hötzendorf je više učitelj, nego umjetnik. Kod njega je počeo učiti Iso *Kršnjavi* još kao mladić u Osijeku. Odanle su i prvi Kršnjavijevi grafički pokušaji; kasnije se Kršnjavi na akademiji u Beču marljivo bavio studijem grafike. U tim je počecima vidljiva izrazita realistična crta, kao i kod njegovih slikanih studija pejzaža. Uz neke druge manje i neznačajnije crtarije, koje se čine kao zanimljivi eksperimenti, postoji od Kršnjavoga vrlo dobar radirung biskupa Strossmayera. Dok su Kršnjavijevi crteži tek pokusi i skice, njegov vršnjak Adolf *Waldinger* (1843.—1904.) je u svakoj, pa i u najmanjoj crtariji zaokružen i gotov. On je tankoćutni crtač slavonskog pejzaža i osobito pronicavi grafičar raslina. Predano i nada sve darovito realizira najobičnijim sredstvom, ponajviše olovkom, šumu, bolje rečeno Waldinger oživljuje na papiru ogromno hrašće, pojedina stabla, grmlje, golo granje, sitne i tanane šibe, šumski teren. Njegova olovka poetizira šumu od najmanje grane ili vlati do golemih debla, što se iz guštare propinju spram neba. Pravi realist, stvara svojim posebnim darom i svojim uronjavanjem, upravo saživljavanjem, možda najljepše i najjednostavnije listove naše grafike u XIX. stoljeću. Pa i onaj najsitniji detalj obične biljke, što ga Waldinger skromno ali znalački crta, podignut je na razinu prave umjetničke realizacije. Nije pretjerano reći, da su ti Waldingerovi nacrti upravo fenomenalni, kao što je bio i njegov talenat. Waldinger, povučen i nepriznat za svog života, gurnut u stranu predao se sav radu, a taj tek danas znademo pravilno ocijeniti.

Isto tako je kasno prepoznat rad Ferde *Quiquerza* (1845. do 1893.) u njegovim pozitivnim odlikama. Quiquerez je bio slab crtač. Njegovi su grafički radovi rijetki, kao što je na primjer »Satir i ninfa«, koji i po svom malenom formatu ipak pokazuje čitavog Quiquereza sa svim njegovim dobrim i lošim značajkama. Sasvim su negativni Quiquerčevi pokusi ilustracija Mažuranićeva epa. U stilnoj vezi s pobrojenim crtežima jesu i crteži Nikole *Mašića* (1852.—1902.). Taj naš akademski realista izrađivao je godinama malene točne studije i skice kao predradnje za svoje slike. Mašić crta s veseljem i oduševljeno u svoje bilježnice mnogu značajnu scenu sitnog i običnog zbivanja. Poznate su njegove malene studije peradi i domaćih životinja i prikazi vrtova i dvorišta. Sve te iste motive naći ćemo u njegovim bilježnicama. Ponekad u toj pripremnoj grafici Mašić gotovo impresionistički hvata konture pokreta te sa par crta oživljuje svoje likove. Dok je kod tih crtarija domaćih životinja svjež i živ, začudo je kod drugih skica, pogotovu figura, drven i nepokretan. Od svih Mašićevih crtarija čini se da je najznačajniji crtež ceste na kršu. Taj jednostavni crtež nosi u sebi nešto veliko. Karakteristika pejzaža je zapažena i realizirana kao rijetko kad u našoj umjetnosti XIX. stoljeća. Uspoređujući taj crtež sa krša s crtežima Zascheovim iz pređašnjeg perioda, opazit ćemo ne samo razliku, već i napredak. A zamislimo li na čas slični motiv pejzaža sa krša od Crnčićeve ruke kao dalnji razvitak, osjetit ćemo kroz takova tri primjera sličnog motiva, kako se polagano ali sigurno i postojano otkriva i osvaja taj naš osebujni pejzaž. Od točnog vanjskog reproduciranja, sasvim turističkog, raste izraz u stilnu sadržinu. Po toj primjedbi možemo razabrati, da se nikakva umjetnost, pa tako ni naša nije mogla improvizirati od bilo kako jakog pojedinca, već da je za njezin stilni osebujni rezultat potreban rad generacija predanih i darovitih likovnih radnika. Da takvom radu smeta i da takav rad biva onemogućen i iskrivljen neprestanim novim unošenjem stranih i tuđih načina umjetničkog izražavanja, o tom valjda nema više nikakve sumnje. Iz toga dalje slijedi, da i najsitniji osebujni rad ima više i veće značenje,

H. C. Hötzendorf Studija

A. Waldinger — Šuma

nego ogromna platna blještave i virtuozne fakture strane provenijencije. Postepeno osvajanje i najobičnijeg motiva bilo kakvog našeg osebujnog kraja stvarajući toliko potrebnu slikarsku tradiciju otkriva polagano ali sigurno značajne elemente našeg čistog izraza. U tom je poslu upravo pejzaž prva i prava podnica. Stranac, to jest strani slikar moći će možda sasvim zanimljivo nacrtati ili naslikati lički pejzaž ili koju dalmatinsku vedutu, moći će svojem radu sigurno podati makar kako dobro slikarsko ruho, no nikako ne će moći zahvatiti tako bitno i tako ispravno, kao što je lički pejzaž iznio, upravo njegovu bitnu nutarnju sadržinu, jedan Ličanin, u našem slučaju N. Mašić.

Realizam Mašićev i njegov slikarski i crtački krasopis nema pravog nasljednika u našem likovnom razvitku. Najviše mu je po svom realizmu u četvrtom dobu bliz O. *Iveković,* koji u svojim malenim crtanim skicama sa sela po Zagorju i po Lici, ima koji taj elemenat, što sjeća na Mašićev rad. Iveković crta u nekoj nervozi i brzini, poneki su njegovi crteži sa fronte i dokumentarni. Iveković se nije grafikom bavio napose, kao ni *Bukovac.* Sigurna i spretna Bukovčeva ruka začudno nije ostavila više crtarija. Rijedak i karakterističan je Bukovčev crtež Strossmayerove glave. Na tom se crtežu vidi jasno način tog virtuoznog portretiste, koji ne misli linijom i kome je sredstvo u glavnom ton i boja. Bukovac taj ton crtka, tako dobiva oblinu; on ne obuhvata ni ne daje kondenziran oblik pomoću određene linije i prereza. Kod njega nema nijedne dulje linije. Ukratko rečeno: Bukovac barata crtačkim sredstvom upravo na isti način kao da slika. Usporedimo li bilo koji nacrt Bukovčev s nacrtom Kraljevićevim ili Becićevim, zapažamo, kako Bukovac ne ide od cjeline već od detalja; on kod portreta slaže detalj do detalja, i tako postizava sličnost.

Ne mnogo drugačije postupa i *Čikoš* (1864.—1931.), ali u toj vrlo kompliciranoj nadarenosti živjelo je nešto od pravog grafičara, kako to vrlo dobro pokazuje monotip iz Apokalipse.

Sama tehnika monotipa prisililа je kod tog rada Čikoša, da prvi nalet, prvi zahvat realizira, te da onda ostavi i stvar dalje ne dotjeruje racionalno, što je obično kod Čikoša svršilo nega-

tivnim rezultatom. Ne poznam u čitavoj našoj grafici tako vanredno raspoređenje svijetla i sjene. Raspoređivanje je upravo ponajbolje na ovom listu B. Čikoša. Nešto eruptivnog postoji u toj kompoziciji, istovremeno je snažna, vizionarna. Čudna svakako stvar, čudna i jedinstvena, mada djeluje u sklopu našeg razvitka, kao neka strana tuđa izvrsna stvar, što je pala nenadano među našu grafiku.

Korektne akademske crtarije akta od *Tišova,* kao i *Medovićeve* rijetke ilustracije ne imadu nikakovu naročitu karakteristiku. Uopće od čitavog zagrebačkog kruga slikara i kipara može se reći, da su se malo ili vrlo rijetko bavili grafikom. Čudno je, da nije F. *Kovačević* ostavio za svoje pejzaže više nacrta i više studija, skice njegove su rijetke. Izuzetak čini u čitavom krugu Menci Kl. *Crnčić.*

Od svojih najranijih godina pa sve do smrti Crnčić marljivo bilježi, studira i crta. Poslije njegove smrti moglo se tek vidjeti u ogromnoj ostavštini crteža, koliko je Crnčić radio i kako je gotovo svaki dan po nešto zabilježio. I Čikoš je ostavio dosta bilježnica, nacrta, kompozicija i raznih varijanta svojih kompozicija, ali prema Crnčićevoj ostavštini bila je Čikoševa ostavština, što se tiče crteža, gotovo siromašna. To tim više, što je Čikoš pedantno spremao sve svoje studije sa škola, a Crnčić nije; ali je zato Crnčić upravo strastveno crtao i bio neprestano u grafičkom poslu. Sjećam se vrlo dobro, kako je Crnčić, kad mu nije na moru pri radu vrijeme bilo povoljno za slikanje, gotovo čitavo vrijeme crtao, bez obzira da li je to motiv da se iskoristi ili ne. Znao je ponekada i crtati u društvu za stolom, bilo figure bilo glave kao studije ili kao groteske i karikature. Znao je čitave dane sjediti pred jednim busenom cvijeća ili najobičnijeg drača te crtati. Poslije je takove studije i u ulju izvodio. Danas, kad nam je već moguće čitav Crnčićev rad promatrati u cjelini i u vremenskoj perspektivi, možemo sasvim sigurno utvrditi, da je Crnčić bio rođeni grafičar. On je bio umjetnik, koji reagira više na efekt tame i svijetla, nego umjetnik koji reagira i koji živi samo u boji. Zbog toga nam valjda razloga već danas govore i znače više njegove grafike, nego što to znače njegova

mnogobrojna ulja. Može se upravo reći, da je Crnčićeva izrazita darovitost bila predestinirana na grafiku, a njegov način, što je proizlazio iz njegove prirode, bio je tipičan način i shvaćanje pravog i čistog grafičara. Tu se moramo sjetiti, da je tu konstataciju na početku Crnčićeva rada sasvim točno postavio Kršnjavi. Njegovim posredstvom i sugestijom Crnčić se uputio poslije nekoliko godina svojeg naukovanja na akademijama Beča i Münchena k znamenitom bečkom bakropiscu Ungeru.

Među njegovim prvim grafičkim radnjama toliko je značajna malena glava muškarca, da ju valja spomenuti na prvom mjestu. U toj je stvari već čitav Crnčić onakav kakav će i kasnije biti. Na toj je malenoj ploči već jasno njegovo shvaćanje. Jasno je, da on ne živi i ne osjeća liniju samu o sebi kao najjednostavnije sredstvo grafičara, već on nužno gradi svoj grafički izraz tonom. Nigdje mu linija ne će ni kasnije u velikom zamahu obuhvatiti oblik, nigdje ne će ta linija postati ni arabeska, ni uprošćeni rukopis izazvan vanjskim dojmom, već će se ta linija brižno i marljivo slagati od detalja do detalja, da složena i umnožena kao skup crtkica dade oblinu, dade u glavnom efekat sjene i svijetla, koji nije prečesto kod Crnčića sažet u jaki i zbijeni kontrast; kako pokazuje možda najljepša njegova ploča, što prikazuje ribare. Jasan je pokret, raspodjeljivanje masa djeluje snažno i jednostavno, što je osobito bilo rijetko kod M. Kl. Crnčića. Dok je Crnčić bio u prvim svojim pločama minuciozan i dok je izrađivao svoje crteže sve do najmanjeg detalja, osjećala se neka skučenost, ali i korektnost, gotovo pedantnost u čitavom radu. Kasnije ploče nisu bile ni toliko prorađene ni zaokružene; istina, na njima je bio širi zahvat i slobodnije shvaćanje, ali su bile spram onih ranijih sve praznije. To pokazuju najbolje ploče »Pozdravljenje«, »Medvea« (osobito uspio rad), pa »Zadnji potomak« u poredbi s pločama, na kojima su prikazani motivi starog i novog Zagreba. Kod prvih tih ploča vidi se još sugestija Ungerova; bit će da je učitelj Crnčića primoravao da izvede svoje stvari do kraja. Tog primoravanja i te sugestije kasnije nije bilo. Način obradbe postaje više lakomislen, a ponekad upravo nebrižan. Vidljiva je tendencija u širini i sve većem formatu. Crnčić

napose voli i u svojoj grafici i u slikama motive s dalekim perspektivama, tako da su neke vedute već čitavi panoramski prikazi.

Kao grafičar Crnčić obuhvata po sižeju krajolik i portret, a katkad i genre-scene. Crtao je i životinje, bio je i lovac. Bavi se često i primijenjenom grafikom izrađujući plakate, diplome i obične ilustracije. Mnogo se zanima i karikaturom, surađivao je u satiričkim listovima sporadički. Među njegovim karikaturama svakako je njegova autokarikatura najuspjelija. Kod karikature nije Crnčić toliko psihološki opservator, koji bi iscrtao sarkazmom jetku satiru jednostavnom i kondenziranom linijom, već on karikira kao promatrač pun humora, koji se zaustavlja na vanjskim smiješnostima, tako na pr. karikira Čikoša s velikim nosom, a Nikolića s velikom glavom. Njegove su karikature više zabavne šale bez naročite trpkosti i bez iznalaženja onog bitnog; to su nabačene, više puta vrlo duhovite bilješke, a nisu ocjena karikiranoga.

Crnčić u svojoj grafici upotrebljava gotovo sve tehnike. Od hladne igle do najkompliciranijih akvatinta na bakru ili cinku. Često miješa raznolike tehnike, i to miješanje ne donosi najsretnije rezultate. Tako kraj raznolikih načina upotrebljava za izrađivanje ploča zubarski alat, koji tjera elektrika. Taj njegov sasvim tehnički zahvat sigurno je osebujan, samo mu nije omogućio i osebujni izraz ni ispravne rezultate. Naprotiv, Crnčić je često zamutio tom tehnikom poneke bakropise, kako se lijepo vidi na zagrebačkim bakropisima ili na poznatom Jelačićevom trgu. Kod bakropisa je volio unositi boju, tako da imade među njegovim pločama čitav niz, koje su štampane u dvije ili pače više boja. Tako je »Nina«, pa Kaptol, Dolac, i mnoge druge.

Začudo, Crnčić je rijetko grabio litografiju, mada njegovi bezbrojni crteži kredom i olovkom imperativno traže tu tehniku. On je ostajao kod bakra. Tih bakrenih ploča, što velikih što malih, ima preko 60 na broju, po neke su stekle veliku popularnost, te su u dosta velikim nakladama raspačane.

Kad je Crnčić u svojim motivima crtao zgrade i ulice, uopće arhitekturu, onda je korektno i strogo pazio na perspektivu; nije

mu se događalo, kako to često susrećemo u domaćoj grafici, da nisu ni najosnovniji zakoni perspektive provedeni, nego se pričinja kubična zgrada kao model od kartona na kojemu su se prozori i vrata, pa i krovišta posvađala i svako na svoju stranu razišla. Crnčić ne komponira svoj prikaz, kod njega nema onih jakih prvih planova spram dubine ili samovoljnih nekih promjena na motivu. On se vjerno drži viđenog. To se lijepo vidi na bakropisima iz Vinodola, u kojima je svakako Crnčić postigao maksimum grafičkog izraza. Naravno je i općenito poznato, da je Crnčić uglavnom i u grafici pejzažista. No on je majstor da reže u bakar i likove; tako je odličan njegov portret bana Pejačevića po Bukovčevu platnu. Ta grafika je i ljepša i bolja nego sam Bukovčev portret, a glava Mikšićeva, upravo je kabinetska majstorija grafičkog portreta i nije presmjelo reći, da danas nema nikoga kod nas, koji bi tako dobro i znalački umio prenijeti portret na bakrenu ploču, kao što je to umio pokojni M. Cl. Crnčić. U genre-scenama Crnčić je slabiji. Kad unosi u svoje pejzaže male figure kao grupe ili kao pojedine statiste, osjeća se da manjka mnogo toga u tim likovima. Većina ih je drvena i bez pokreta. Katkad su ti likovi upravo neugodni i nemoguće nacrtani, kao što su one seljakinje i milostive na »zagrebačkom trgu.« Ta primjedba ne niječe Crnčiću njegove crtačke spreme, ona hoće tek istaknuti, da su pojedine figuralne grupacije na njegovim bakropisima slabe, a prečesto lakomisleno i nedovoljno izvedene. Crnčić je radio u nervozi i u brzini, bio je i odviše produktivan, te nije mogao uvijek svoje manjkavosti marljivošću pokriti. Mnoge je pogrješke na bakru nonšalantno ostavljao.

Od Crnčićeva grafičkog rada ističu se napose oni grafički listovi, koje je Crnčić izrađivao po motivima iz Vinodola. Te ploče (Belgrad, Drivenik, Bribir) doista su grafika na takvoj razini, kakve do Crnčića u našim relacijama nije bilo. Među tim pločama ima i nekoliko, koje pokazuju Crnčića na zenitu, u punoj snazi. U tim je pločama Crnčiću doista uspjelo iznijeti naš pejzaž ne samo u svojoj dokumentarnosti, u spoljašnjem obliku kao novost, već su upravo u tim pejzažima otkriti i postavljeni

ispravno bitni elementi osebujnog našeg pejzaža. Tu je dan pejzaž kako ga na pr. ne bi mogao dati neki strani turista slikar: pejzaž je doživljen i realiziran u svom definitivnom obliku, sporednji su efekti podređeni bitnom, što je rijetkost inače kod Crnčićeve grafike i slikarstva. Nadvladan je i motiv kao takav, prestala je to biti veduta ili zanimljiv i dopadljiv izrez iz prirode, već je tu pejzaž oživio svojim posebnim životom. Majstorska je ruka osjećajem gradila te klisure, crtala daljine, postavljala karakteristične rasline i povijala dubodolinom valove svijetla i sjena spram blistavih plošnina mora. Crnčić je u grafici izrazio naš pejzaž i time dao svoj vrijedni prilog našoj povjesnici umjetnosti, koji će nesumnjivo zadržati trajnu aktualnost. Kad se sjetimo naprijed spomenutih pejzaža Zaschea iz Like i Primorja, pa zatim Mašića i Quiquereza te konačno Crnčićevih pejzaža, vidimo jasno konstantni uspon kod istih motiva. Osjećamo jasno napredak i polagano stvaranje definitivnog oblika.

Kad progledamo cjelokupne napore na polju grafike u našim stranama prije Crnčića, svi se ti napori u XIX. stoljeću čine spram Crnčićeve grafike kao neko pokušavanje, neki pripremni rad. Tek s Crnčićem hrvatska umjetnost dobiva svog prvog izrazitog grafičara i po darovitosti i po njegovim pojedinim pozitivnim radovima golemoga grafičkog djelovanja. Ti pozitivni Crnčićevi bakropisi, onaj pod naslovom »Vrbnik«, uz vinodolske, pripadaju među one grafičke listove, koji će zadržati trajnu aktualnost. Važno je istaknuti, da je Crnčić bio nada sve predan pedagog i da je gotovo čitavu kasniju generaciju upravo on priveo grafici. M. Cl. Crnčić nije samo učio prvi kod nas raznolike grafičke tehnike, već je na svoje đake vršio donekle, bar u prvo vrijeme, presudan utjecaj, tako da često kasnije grafički radovi hrvatskih slikara imadu katkad Crnčićeve značajke. Crnčić je priveo i T. *Krizmana* grafici, a među onima, koji su zadržali Crnčićevo shvaćanje, jest Branko *Šenoa*, koji je izradio kolekciju bakropisa iz starog Zagreba u većem i manjem formatu, kao i ciklus bakropisa iz starog Osijeka. Od svih tih Šenoinih ciklusa čini se da je grafički najizrazitija ploča, na kojoj je prikazana stara ponutrica katedrale, kakva je bila prije restauracije. Nažalost mora se istaknuti, da vanredni Crnčićevi grafički listovi primorskog pejzaža nisu još dobili adekvatnog nasljednika ni predanog nastavljača u suvremenoj formi.

Nesumnjivo je, da je grafika tokom razvitka hrvatske umjetnosti u XIX. vijeku sve više izilazila na poprište, da joj se je posvećivala veća briga od strane likovnih radnika nego što je to bilo na početku. Širenje i jačanje umjetničke grafike još će se više zapaziti prvih decenija XX. vijeka. U to vrijeme naime nema gotovo nijednoga hrvatskog umjetnika, koji nije izrađivao čistu grafiku. U današnjoj pak fazi grafičko je zanimanje gotovo pretežno i gospodujuće u najnovijim grupacijama.

Ovaj sumarni prikaz htio je tek pokazati letimično prijašnje stanje dokazujući, da je i to pionirsko i pripravno nastojanje pridonijelo hrvatskoj umjetnosti vrijedna i značajna grafička djela.

Želimo da ta djela budu ne uzor, nego pobuda današnjoj generaciji grafičara, da oni svoja druga i nova i osebujna shvaćanja još više prošire i produbu osebujnim grafičkim izrazom, tako da taj grafički izraz bude izraz naše stvarnosti, istovremeno umjetnički izraz visoke razine i kao takav općenito prihvaćen i ponesen našim potrebama i našim naporima.

SLAVKO BATUŠIĆ, ZAGREB

GOSPODIN CARINIK

Razmatranja jednog putnika

I

Evropski carinik je onaj neumoljivo strogi gospodin, koji — kostimiran u razne uniforme i okićen kojekakvim narodnim amblemima — stoji u imperativnoj pozi na svima granicama i pograničnim stanicama gladnih zemalja i ne da na primjer, da sirotna bečka djeca jedu jeftine šljive iz naših posavskih šljivika, da bugarski mladići puše grčki duhan, da Varšavljanke jedu švicarsku čokoladu, da se madžarski krmci tove rumunjskim kukuruzom, da se Mlečanke odijevaju u lyonsku svilu, da Španjolci krcaju turske lješnjake, da Belgijanci lože peći češkim ugljenom, da Francuzi jedu danski maslac, da Švedi piju škotski whisky i mnogo toga tako dalje.

Gospodin je stalno na straži, Gospodin je svudašnji, Gospodin je neumoljiv i strog, naoružan je revolverom i bajunetom, — on je strah i trepet lopova kriomčara, ali i sasvim nedužnih i bezazlenih putnika.

Ne mogu nikako i ne ću da razumijem zanat, zvanje i stav toga Gospodina, — koji uostalom nije nigdje ništa lično kriv. On je samo bodljikavo ispruženi periferički organ svojih dalekih glavara, a ti su glavari zacijelo mudri i u potpunom pravu, kad zapovijedaju ovako stroge stvari u ime svojih milih i dragih naroda. Konačno, tu postoje čitave biblioteke debelih knjiga, sa statističkim i grafičkim tabelama, što su ih izradile učene katedre i fakulteti i kapaciteti i specijalisti i eksperti, dakle forumi najviši i najmjerodavniji. Kad protiv svega toga diže glas jedan laik, onda to može da bude samo lajanje na daleki sjajni puni uštap. Laiku dakle ne preostaje drugo, nego da se pokloni zakonima, što su ih obreli učeni i mudri, te da pokorno uzme do znanja na primjer, da se u nekom alpinskom gradiću ne smije prodati više no pet slavonskih krmaka mjesečno (to se zove kontingent), — a i čemu bi, kad ima krumpira i uz to vrlo umno izvedenih vegetarijanskih teorija, prema kojima narod smije da pjeva i da ojka, ali ne treba da jede. Da, svakako su riječi nacionalnih ekonoma mudrije od lajanja laika.

II

Evo dakle, po principima ovih mudrih i neoborivih logika, stoji danas na graničnim betoniranim i bodljikavom žicom opletenim bedemima zemalja evropskih neumoljivi i strogi Gospodin Carinik u ratničkoj opremi, naoružan bajunetom i revolverom, a iza njega su poređane bojne kohorte sa strojnim puškama, bombarderskim avionima i plinskim granatama. Gospodin Carinik stoji i — ne dâ. Naprosto ne dâ, da rijeke žita poteku željezničkim prugama onamo gdje nema kruha, a da se parni plugovi i traktori prevezu onamo, gdje se zemlja još ruje drvenim ralom i lemešem. Sve je točno napisano i utvrđeno u mudrim knjigama i evanđeljima propisâ, a Gospodin Carinik ima samo da kaže: ne dam, — i njegova riječ gasi ognjeve u krušnim pećima gladnih.

III

Sastanu se tako emisari evropski u nekom velikom zamagljenom gradu, sjede mjesec dana u nekim blještavim dvoranama, doveli su sa sobom osim intransigentnih principa i jato plavokosih sekretarica i tipkačica u svilenim čarapama, izmučili su crijeva i poremetili čitav splet svojih probavnih organa dinerima, souperima, garden-partijama i banketima, a uza sve to pasji su iskesivali pozlaćena zubala jedni na druge i režali: ne dam, ne dam, ne dam!

Vuku se kroz zamaštene stupce vonjavih novina na svima jezicima kaotične kolone brojaka o srebru, zlatu i papirima, vrtlože se virovi doskočica o kompenzacijama, rekompenzacijama i paritetima, a na koncu svega ostaje i opet samo onaj ukleto nepopustljivi: ne daš ti meni, ne dam ja tebi, — crkoh ja, crkni ti, ali ne dam!...

A onda, — posljedica dugih požrtvovnih i idejom spasa narodâ prožetih vijećanja: izlaze na pučinu lađe natovarene zrelom pšenicom i stresaju preko paluba terete u more, pale se čitave žetve pamuka, prolijevaju se potoci mlijeka u ulične kanale, kukuruzom se lože vlakovi, uništavaju se vreće kave, — a sve to u ime neke imaginarne kriminalne ravnoteže. A u isto vrijeme glad krči u želucima i savija crijeva milijuna tihih, pokornih, odanih i vjernih podanika.

IV

A Gospodin Carinik u svojoj odori i do zubi naoružan stoji dan i noć, zimi i ljeti, na blistavim skretnicama pograničnih stanica, stoji kao neprelazna ustava na tim jedinim otvorima kanala kroz mreže bodljikavih žica i betoniranih bedema, stoji u pozoru neumoljivo i strogo, stoji kao okamenjena jeka dalekih glasova, i ne dâ: ne dâ da čovjek čovjeku proda komadić pečenog tijesta, koje se zove hljeb.

I ne će da popusti, makar netko skapavao od glada, a drugi se morao vratiti halštatskim metodama produkcije onoga, što mu je potrebno. Sve se dešava u ime civilizacije.

Sve su to tako velike stvari, a mene ne zovu za suca da im sudim. Ali ne samo mene, nego i mnoge druge. Premnoge druge. Većinu. Ogromnu većinu.

Kažu: mi smo vaši mudri glavari i eksperti, a vi budale, neznalice, lirski zrakoplovci. Žderite krumpir, odijevajte se u kostrijet i konoplju, šutite, šta uopće laički lajete o uzvišenim stvarima, o kojima nemate ni pojma!

(Tihi glasovi se čuju kako šapću . . . ali . . . možda . . . ipak . . . djeca bi jela . . . — Ne, šutite, mir, kuš!).

Dakle: ne živite od hljeba, živite od medenih i masnih i mudrih riječi.

V

Lična moja iskustva s Gospodinom Carinikom nisu uostalom baš ni tako strahovito gorka. On je mnogo opasniji za kolektiv

negoli za pojedinca, pogotovo ako je taj pojedinac čovjek siromašan i skroman, čovjek treće klase. On ga više plaši i zastrašuje, negoli mu lično nanosi zlo.

Posljednjih deset-dvanaest godina prešao sam mnoge i mnoge granice, i ne smijem da budem nepravedan. Gospodin me je Carinik često susretao ljubazno. Kadšto, šta više, i vrlo ljubazno, uz pozdrav, dirnuvši obod kape prstima, uz tihu molbu, da bi skinuo kovčeg i otvorio ga njegovom radoznalom pogledu.

Odmah u početku primjećujem, da mi se čini, da su svi vozni redovi udešeni u podmuklom sporazumu s Gospodinom Carinikom: granice se prelaze uvijek noću ili prerano u zoru, tako da se putnicima razbije san. Vlak stoji, muževi sjede crni, obrenih glava, a na krilima zadrijemalih žena spavaju umorna djeca. Onda odjednom bučno i glasno ulaze ljudi u uniformama s karbitnim i električnim lampama, tresu putnike za ramena, traže da se skidaju kovčezi, šire strah i trepet od kupea do kupea, od vagona do vagona.

I to uvijek noću kasno ili u prerano jutro, kad su oči upaljene od čađe i nespavanja, u grlu peče nikotin, a jezik je debeo i tvrd. Onda se Gospodin Carinik baca na svoj plijen, na tralje i trulje naših sirotinjskih kovčega.

A šta se može? Izlazi se u susret njegovoj želji, skida se i otvara kovčeg, jer Gospodin je naoružan, a putnik goloruk. Osim toga to je i zakon.

VI

Imam stari jedan otrcani kovčeg od vulkanizirane ljepenke, već je popucao na rubovima, olinjao, ručica ne drži, brava je zarđala, ključić sam izgubio. Šta bih ja mogao da sakrijem u tu jadnu njegovu utrobu?

Pa ipak, debela znojna ruka zarije se stručnjački i rutinirano u njega, podigne onu brižno i smišljeno složenu sadržinu, pretrese je, prorešeta, iz reda načini nered, a onda bez riječi ode dalje.

Nikad nemam nikakve kontrabande, ne pada mi ni na pamet, da kriomčarim. Moje tri košulje, malo sapuna, vozni red, par

cipela, kutijica s iglom i koncem, rezervna kravata, aparat za brijanje, sve sami bezazleni predmeti, — sve je to bilo uredno složeno, a sad je odjednom ispremiješano, prevrnuto i porazbacano, kao da je po kovčegu rovao pobješnjeli vepar.

I jedva što nekako sve pomalo sredim i po mogućnosti smjestim u prijašnje stanje, vlak je krenuo i nabrzo se zaustavio negdje na drugoj stanici, preko granice, na kojoj novi Gospodin Carinik u drugačijoj uniformi fino i rafinirano-podmuklo opet traži da skinem i otvorim kovčeg, pa onda i opet ruje u njemu, često s izrazom zlovolje, umora od neprospavanih noći, često uz dosadu i rezignaciju, a često ispoljujući prikriveni nagon hrta ili jazavčara.

A ja uvijek tiho u sebi recitiram po koji stih iz davne jedne svoje pjesme:

O, moćni gospodine sviju carina,
Veliki gospodine policista,
Svijetli gospodine vođo vlakova,
— moja je savjest nevino čista!

Ja nemam robe kriomčara,
ja samo tajne sanje nosim,
i beskrajnom vožnjom bez cilja i sna
dosadnom krugu danâ prkosim.

VII

Zaokružila su se mnoga moja opažanja, a mnoga su iskustva moja dozrela. Na iznenađenja više ne računam. Gospodina Carinika sam progledao naskroz. I uvijek ga dočekujem s osmijehom, jer jedva što se sretnemo, on najprije pita za cigarete.

Da, za cigaretama je najveće njuškanje i potraga uglavnom svagdje. Nema gotovo ni jedne granice, gdje strastveno i revno ne pitaju za taj bezazleni artikl. U češkim Petrovicama jednom me uopće i nisu pitali za pasoš, ni tko sam ni što sam ni kamo idem, ali: da li pušim, šta pušim, kolika mi je zaliha i slično.

Da, svi vrebaju za cigaretama, a upozoravam: naročito su u tom pogledu uporni Madžar, Čeh, Austrijanac, Grk i Turčin.

VIII

Vrlo je pitom i blag, gotovo sasvim neopasan, carinik Helvetske republike, koji sa svojim amblemom — crvenim križem na kapi i u zapučku — djeluju pomalo kao kakav bolničar. Ne voli doduše, kad mu se, recimo, u Buchsu na njegovo njemačko pitanje odgovori francuski, ili u Brigu na talijansko pitanje njemački. On zapravo mnogo pati od toga, što u njegovoj republici postoje tri ravnopravna službena jezika, dok bi on sâm najradije progovorio (a i u sebi zacijelo psuje) onim sasvim nerazumljivim dijalektom, što se upotrebljava negdje na visokim zelenim planinskim pašnjacima kantona Uri. I on pita za cigarete, no više šablonski i od običaja, ali zato već mnogo intenzivnije za čokoladu. — Saopćujem mu, da nisam naročiti prijatelj i konzument toga artikla. — Pozdravlja, zaputi se u susjedni kupe, ali se onda vraća i stavlja pitanje: nemam li možda kondenziranog mlijeka? — Ne, nemam, odgovaram čiste savjesti, nemam ni kondenziranog, ni bilo kakvog drugog. Ne običavam ga sa sobom voziti ni u većim ni u manjim količinama. Uostalom, civilizacija nije u nas još doprla do kondenziranog mlijeka. — No, pa onda u redu, izvolite dalje. — I tako sam bio bez smetnja pušten na teritorij neutralne Helvetske republike, koja je toliko ljubomorna na tuđe kondenzirano mlijeko i čokoladu.

IX

Gospodin Carinik kraljevine Danske spada također među pitome i vrlo uljudne.

Na stanici Gjedser, nakon vožnje od četrdeset kilometara preko Baltika u vagonu, koji je bio natovaren na glomaznu prevoznu lađu, kad su nas izvukli na kopno, bilo je već nešto rumene zore u pepeljastom jutarnjem svitanju, i ja sam spavao ležeći nauznak. Gospodin blagog izgleda sa srebrnim lavom na kapi i sa crno obrubljenim naočalama — u toj zemlji viđaju se u naočalama čak i konobari i kolodvorski nosači — unišao je u moj kupe, nakašlja se dva tri puta s diskretnom namjerom da me probudi, a onda se čak i lagano dodirnuo mog koljena. Pro-

budio sam se neopazice, ali sam i dalje hinio san, jer nisam imao baš nikakve volje da ustanem i da tako rano, u samo praskozorje, pravim jutarnju gimnastiku skidanjem i dizanjem kovčega. Osim toga sam ležao udobno, jer u civiliziranim danskim vagonima nema više »tvrde« klase, nego su sjedala čak i u trećoj mekana. I mada je Gospodin Carinik kašljucao i zadirkivao me, ali zadirkivao vrlo suptilno i obazrivo, ja sam se pritajivao kao da spavam, ali sam ipak škiljio na njega, šta će uraditi.

I — nije uradio zapravo ništa. Stajao je neko vrijeme zbunjeno i u nedoumici, gledao me, a onda se okrenuo i pogledao moj kovčeg. Podigao je ruku, i ja sam očekivao, da će ga lično sam skinuti, otvoriti i pretražiti, i već sam htio da se probudim, da skočim i da energično protestiram protiv ovako eklatantnog kršenja ustavom zajamčene lične slobode. Ali Gospodin Carinik je samo podigao ruku, presavio kažiprst u zglobu i kucnuo dva tri put o kovčeg. Onako otprilike, kao što se kucka o bačvu, da se vidi, da li je puna. Kucnuo je dakle, slegnuo ramenima, pogledao me, opet slegnuo ramenima, a onda izišao na prstima zatvorivši za sobom vrata kupea vrlo tiho i obzirno. Vlak je izatoga krenuo kroz rosne vrtove Sjalanda, a ja sam spavao dalje nepomućenim snom sve negdje do pred Kjöbenhavn.

X

Interes, i to vrlo živi, intenzivni i nešto sumnjičavi interes za novine, knjige i slične tiskopisne stvari primjećuje se u Njemačkoj, Italiji i Španiji.

U Njemačkoj — koju godinu prije kanonizacije crnog kukastog krsta — u vrlo bezazlenoj formi. Na nekoj pograničnoj stanici pri izlasku iz Reicha pristupio mi je njemački Gospodin Carinik; nije pitao ništa, — jer šta sam i mogao da izvezem iz zemlje glada? Ali kad je zapazio pored mene na drvenoj klupi hrpu berlinskih novina, koje su pružale sasvim napušten i za mene dezinteresiran izgled, on me je vrlo učtivo zamolio, da li mogu da mu ih prepustim. — Znate kako je, teška vremena, slaba plaća, mnogobrojna porodica, a ja bih ... — O, molim,

molim, samo izvolite, dapače! — Pokupio je tu hrpu zgužvanog papira, impregniranog vonjem katrana, i odnio je sa sobom uz onaj tipični zadovoljni smiješak, kojim se razblažuje gotovo svaki ne-analfabeta, kad badava dobije gomilu novina.

Carinik fašističkog reda u Postojni pita također za novine a i za knjige. Rekoh, da nemam. — A ovo? pita on.

Bila je noć, i ja, da cipelama ne uprljam klupu, stavio sam pod noge neke novine, mislim dapače ljubljanske.

A on je prilično energično i teatralno izvukao ispod mojih nogu te novine, smotao ih i zgužvao, a onda bacio kroz prozor. Vani ih je neki drugi čovjek u uniformi, sa crnim blistavim perjem na šeširu, nogom gurnuo pod vagon.

To nije ništa naročita, to je sasvim sitan detalj, ali i jedna i druga gesta izgledale su vrlo nepovjerljive i neprijateljske usred mrtve noćne tišine, što je ležala iznad golog i čemernog našeg krasa.

XI

Granicu španjolsku prelazio sam autobusom, tako reći bez prtljage. Imao sam staru svoju kožnatu torbu pod rukom, a išao sam iz Biarritza u San Sebastian gotovo samo na kupanje.

Dolazimo do rječice Bidassoa, koja izvirući iz Pireneja a utičući u Atlantik dijeli svojom vodom dvije republike, jednu vrlo staru i jednu vrlo mladu. Prvo španjolsko pogranično mjestance zove se Behobia.

Nema nas mnogo u autobusu, ali Carinik nam prilazi, objašnjava se nešto na nerazumljivom jeziku Baska s našim francuskim šoferom, a onda započinje pretraživanje.

Mi uopće nemamo prtljage, tek je tu i tamo po koja kožnata torba. Nalog je, da se i to otvori. Dobro, otvaramo. Nosimo većinom samo kupaće kostime, jer u San Sebastianu postoji prekrasna plaža, Playa de la Concha, a ljetni su dani vrući, u kojima se čezne za slanom svježinom mora. — Pitamo ipak, čemu to otvaranje, ali Gospodin Carinik objašnjava: traže se eksplozivi i knjige! — Ah, tako, dobro, milo mi je, dobro da jednom

čujem iz usta same vlasti to dragocjeno priznanje, da je knjiga po opasnosti ekvivalentna eksplozivu. No, dobro da se to zna, slava Bogu.

Dakle bez knjiga i bez eksploziva može se vrlo lako u republiku špansku. Ne pitaju čak ni za cigarete, čokoladu, kondenzirano mlijeko i slične mirodije.

Ali teško je iz Španije izaći, mnogo teže negoli unići u njezine pitoreskno-gladne pejzaže, napučene kmetovima, još uvijek kmetovima pod vlašću feudalnih kacika.

Pri povratku, u istoj onoj Behobiji, gdje paze na import knjiga i eksploziva, meni se objasnilo, da u Republici ne ide sve onako kako bi trebalo, jer ljudi, koji tamo imaju novaca, papira, zlata i sličnih konvencionalnih vrednota, prebacuju to preko granice u blaženu zemlju francusku. Strahovito se kriomčari, kao u Bizetovoj operi, i to upravo na ovom biskajskom sektoru.

Kod ulaska su ti ljudi u zelenim uniformama sa četrunasto žutim remenjem i širokim šeširima — guardia civil — u mene tražili knjige i eksplozive, a sad me pitaju za zlato i za papire. — Otvaram ponovno svoju kožnatu torbu, u kojoj je i opet samo kupaći kostim, tek sad nešto mokar, natopljen slanom morskom vodom Playa de la Conche. Dobro, zlata nemam, o papirima ni govora, ali carinici stanu naprosto demolirati autobus rešetajući mu utrobu, otvarajući sjedala, motore i pneumatike, uz vrlo mnogo riječi i uzvika na sočnom i zvučnom jeziku Cervantesa.

Trajalo je to nekoliko dugačkih sati. Preporučuje se putnicima, da u svojim voznim redovima uzmu u obzir ovo čekanje, i da pri prijelazu španjolske granice ne manipuliraju ovako opasnim eksplozivom, kao što je knjiga.

XII

Nipošto se ne mogu razumjeti sva ona pitanja, što ih na putnika stavljaju Carinik Republike Poljske i Carinik Kraljevine Norveške. Ali i oni spadaju uostalom među vrlo udvorne primjerke sui generis, premda im je listina pitanja prilično odugačka. Sve mi se čini, da je među njihovim pitanjima najvažnije

M. Cl. Crnčić Vrbnik

M. Cl. Crnčić — Ribari

ono o težim alkoholima ili rakiji, jer su te tekućine u objema zemljama dobro monopolsko. Ponavljam, da su njihova pitanja nerazumljiva, jer i ti su jezici uglavnom nerazumljivi. Zato je najbolje niječno odmahivati glavom, i oni će se zasigurno izgubiti, a da u kovčege i ne dirnu. Uslijed toga i spadaju među najsimpatičnije.

Poljak u Zebrzydowicama me je međutim ipak zamolio, da otvorim jedan od dvaju mojih kovčega. Otvorio sam. Sasvim na vrhu je bilo nešto okruglo, veliko. Dirnuo je rukom, i zacijelo mu se učinilo, da je to flaša, možda čak i puna rakije. Zatražio je, da razvijem. Razvio sam. Pokazalo se nešto debelo, crno, okruglo, nabreklo, dugoljasto, teško. Uzeo je u ruke i ostao dva tri trena zamišljen. Onda je taj objekt oprezno spustio natrag u kovčeg i izišao bez riječi, a na licu mu se odražavala skeptična ironija, kojom je zapravo htio da prikrije svoje iznenađenje, jer ovo, što je imao u ruci, zapravo je imao prvi put u životu u ruci, a nije imao pojma, šta je to.

Jest, izvana, ovijeno papirom, na prvi je pogled izgledalo, da je to velika čudna flaša. — A bio je to nevjerojatan, upravo dramatski egzemplar paprenog i masnog, od dima okorjelog srijemskog kulena, što sam ga nosio prijatelju u Warszawu.

XIII

Po fizionomiji, odnosno više po ručnim zahvatima Gospodina Carinika, vidi se barometrički točno, u kakvim su prijateljskim ili neprijateljskim odnosima pojedine susjedne zemlje.

I tako je moj ubogi kovčeg često bio žrtvom, što se jedna kraljevska vlada gledala prijekim okom sa susjednom republikom, ili obratno.

Kad vlada mir i tako zvana harmonija u zajedničkim pogledima na međunarodnu situaciju, t. j. kad dva susjeda hoće složno da izgladne nekog trećeg, onda je Gospodin blag, srdačan, nonšalantan.

Ali teško košuljama, sapunu, četkici za zube i aparatu za brijanje, kad se prelazi granica u trenutku tako zvanih zategnutih

odnosa. Onda se ona debela ruka Carinika pretvara u rilo vepra, jazavčara ili krtice, uvlači se tobože bezazleno i samo sa strane uz stijenku kovčega, a onda se odjednom u ručnom zglobu presavije u pravi kut i rutinirano prodre do dna, kao kad se kod operacije ruka kirurga zavije do kralježnice, pa onda kroz rasporeni trbuh izbaci jednom kretnjom crijeva, bubrege i džigericu, čitavu utrobu.

Tako mi se pričinilo na nekoj stanici Rozendaal, da Belgija i Holandija ne žive dobro, jer mi je Carinik kraljice Wilhelmine tako isprekrenuo kovčeg, da se njegov sadržaj za tren pretvorio u amorfnu masu. A ja nisam htio da prekriomčarim ni sir, ni kondenzirano mlijeko, ni vjetrenjače, ni leydenske tulipanske lukovice ni falsificirane Rembrandte, ma baš ništa. Gospodin je unatoč toga bio zdušno strog i neumoljiv.

XIV

Odajem čast i klanjam se uspomeni jednog neobično srdačnog i simpatičnog čovjeka, koji je vršio tu nezahvalnu službu, ali kojega ne ću zaboraviti nikada.

Bilo je to u mjestancu Ventimiglia, a Carinik je bio Francuz.

Vozio sam se šest sati u vlaku kroz Liguriju, iz Genove, od ponoći do jutra. U zoru je more bilo sasvim svijetlo, okrnjeni bakreni komad mjeseca je blijedio, žute pećine i hridi bijahu stakleno transparentne. Bujno procvali crveni i bijeli oleandri, vretenasti čempresi, crne pinije, četinjasti borovi, srebrnasti pelin, cedrovi, magnolije, lovor, četruni, aloji i narandže, sve je to mirisalo vrtoglavo i opojno, kao tamjan na žeravici. Sunce se dizalo iz mora i zlatilo je pećine, a ja sam stajao kao opsjednut, naslonjen na prozor vagona, i gledao u čudo preranog slavnog julskog jutra. Bilo je to na talijansko-francuskoj granici.

Onda je ušao francuski Carinik. I šta se dogodilo? Ne samo što nisam trebao da skidam i otvaram kovčeg, ne samo što me nije pitao, da li imam nešto što ne smijem da imam, — već naprotiv, taj srdačni i debeljkasti čovjek rumena lica sa crnim brkom rekao mi je:

— Zar ne, vi nemate baš ništa za carinu?

Rekao je to, otišao i ostavio me sretna u onom čarobnom i nezaboravnom jutru, koje nije htio da mi razbije i pokvari. Rekao je najljepše i najdraže riječi, što ih uopće može da izgovori jedan takav čovjek: Zar ne, vi nemate baš ništa za carinu!...

Neka mu je svijetla uspomena.

Pod dojmom tog nenadanog radosnog doživljaja ja sam za par desetaka minuta sišao u Monte Carlu, uspeo se u kasino i digao na rouge sto dvadeset franaka.

XV

Doista mi je savjest uvijek čista i prečista, ja ne nosim robu kriomčara, već samo tu i tamo po koju čežnju ili se zabavljam intimnim persiflažama. Ali jednom sam ipak dolijao. Jednom sam i ja platio carinu.

Bilo je to na sjeveru, u zemlji ponoćnog sunca, negdje na dnu Rombake-fjorda, iza Norveške, na švedskoj pograničnoj stanici Vassijaure, daleko iznad polarnice, čitavih hiljadu i šest stotina kilometara ili trideset i osam sati od Stockholma.

Švedska se pojavljuje najprije u liku rigoroznog carinika, koji prekopava po mojim kovčezima i napipa neku bočicu, u kojoj ja još od Osla preko Nordkapa vučem sa sobom nekoliko kubičnih centimetara nekakve spirituoze, što sam je nabavio za eventualni slučaj morske bolesti. Carinik se jako uozbiljio, jer Švedska je »suha« zemlja, a iz Norveške se drsko kriomčari alkohol. Tu nema nikakvog objašnjavanja. Moram platiti carinu, — prvu carinu u ovih deset godina, otkada polazim sve moguće evropske granice.

Platio sam 30 öra i dobio pismenu potvrdu, koju još i danas brižljivo čuvam. Jer po tom sam dokumentu dobio novo ime i prezime. Gospodin Carinik je naime na tu potvrdu morao da napiše moje ime. Pitao me je, kako se zovem, i ja sam mu to rekao glasno i lojalno. Ali on je čuo tom zgodom konzonante »š« i »ć« prvi put u svom životu, i nije znao šta da započne s njima. Pitao je još jednom, a onda zatražio pasoš, da iz njega pre-

piše. Sad nije bio na čistu, šta je tu ime, a šta prezime. Rekao sam mu, da je ovo prvo moje ime, koje prevedeno na skandinavski znači otprilike isto što i Olaf. — Dobro, u redu. — A prezime je ovo drugo. No baš tu dolaze ovi zagonetni konzonanti! — Međutim, izgleda da je Gospodin bio verziran u matematici, pa je te konzonante shvatio kao nepoznanice i — naprosto ih označio sa »x«! I tako me je transkribirao u Batuxix Olaf.

Samo 30 öra stajala me je ova promjena mog imena i prezimena.

XVI

Još uvijek stoji Gospodin Carinik ljeti i zimi, danju i noću, nedjeljama i ponedjeljcima, na svima prugama, cestama i kanalima, na stanicama, u lukama i u pristaništima, i zaustavlja ljude prijetećom gestom.

Vlakovi fijuču otegnutim zviždućima, sirene transatlantika zavijaju, kotrljaju se kola, ljudi putnici trče u znoju i u strahu sa svojim kovčezima i zavežljajima i kutijama i vrećama, a debela pohotna crnodlakava ruka Gospodina Carinika traži nemilosrdno, — ne jedna nego hiljade polipskih ruku, — traži, kopa i ruje pasji i veparski, i plijeni kontrabandu, koja se biblijski zove samo komad kruha ili krpa ruha.

Plijeni i ne dâ, ne dâ, ne dâ.

DR. MILAN IVŠIĆ, ZAGREB

KULTURNI USPON HRVATA SREDINOM XIX. STOLJEĆA

Životna energija svakoga naroda odrazuje se u njegovoj svojstvenoj kulturi i civilizaciji. I u hrvatskom su narodu razvitkom njegova narodnog bića tekli životni sokovi čas jači, čas slabiji samo utoliko, ukoliko je u pojedinim razdobljima njegova kultura i svojstvena civilizacija iskakala nad onu mirnu razinu čas jačom čas slabijom snagom. Njegovo i samo etničko a i demotsko diferenciranje od drugih naroda bilo je u to jačoj potenciji, što se hrvatski narod svojom izdiferenciranom kulturom odvajao od ostalih naroda.

No bivstvo i sadanje samostalne nacionalne hrvatske svijesti i snage za nadživljavanje kao zasebnog naroda u demotskom smislu počiva samo u množini i sadržini te narodne kulture, izdiferencirane od kultura ostalih naroda.

Sadržina *narodne kulture* ispoljava se najjače u produbenom i osjećajnom gledanju na svijet; konkretno, ona se odrazuje najočitije u psihološkim kolektivnim vrednotama, u fiziološkim i psihološkim svojstvima narodnoga govora i u narodnoj umjetnosti: pjesmi, glazbi, slikarstvu, graditeljstvu, narodnoj nošnji. Sama *civilizacija* ne mora u svojoj bîti pokazivati nikakvih nacionalnih oznaka. Ona, što više, može da bude svojina sviju naroda; njezina je i tendencija, da postane internacionalnom svojinom.

No da pojedini narod ima sva svoja narodna obilježja, potrebno je, da posjeduje ne samo svoju svojstvenu kulturu, nego i svoju civilizaciju, koja u konkretnom slučaju nije ništa drugo nego više oblikovanje narodne kulture. Zato je i civilizacija nekoga naroda samo toliko narodna, koliko je ona proistekla iz čiste narodne kulture i koliko se na toj kulturi nadograđuje. Nema zato prave narodne književnosti, umjetnosti i arhitekture, ako one nijesu osnovane na iskonskim životnim, osjećajnim, psihičkim i graditeljskim porivima samoga naroda.

Nikad se zato pukom imitacijom kulture i civilizacije tuđih naroda ne stvara autohtona narodna kultura i civilizacija.

Studij kulture i civilizacije hrvatskog naroda nije zato samo reportaža golih činjenica, nego je prvotno naučna analiza i tumač našega samostalnog života u prošlosti i sadašnjici. Tim studijem utvrđuje se i opravdanost samostalnog bitka za narodnu budućnost.

No iznošenje i samih činjenica, u *izvjesnom momentu,* može nam služiti ne samo najjačom dokumentacijom, nego i opravdanjem i obra-

nom naših teza, koje su čas od veće čas od manje važnosti i aktualnosti. Te činjenice i ne moraju zato biti uvijek ni nove, a ni novootkrivene. Dovoljno je počesto, da se poznate stare činjenice nanovo povežu u uzročnu i logičnu vezu, pa im se već time dade novije i jače značenje, nego što su ga imale onda, kad su prvotno bile utvrđene.

Tako je i sva naša povijest kulture i civilizacije hrvatskog naroda u 19. stoljeću bila logički i analitički prikaz pojedinih činjenica u prerazličitim oblicima i momentima. No rijetko su kada pojedine činjenice baš iz toga razdoblja povijesti našega naroda imale toliku svoju važnost kao u sadanja vremena. Zato držimo, da ne će biti na odmet, ako te činjenice nanovo povežemo i iznesemo u formi *sociološkog eseja*. Tim pak esejom, kao što je i prirodno, nijesmo ni ukoliko iscrpli sve činjenice, a još nam je manje bila svrha, da ih istražujemo po još dosad neistraženim vrelima. Ostavljamo taj rad stručnjacima i naučenjacima prve ruke.

Načelo, da kultura i civilizacija mora biti samonikla narodna svojina, ne poriče činjenice, da na narodnu kulturu i civilizaciju ne utječu i strane sile, osobito ako se one ukažu jačima od autohtonih snaga. Načelo samonikle kulture ne poriče ni mogućnosti, da pojedini narod može imati svojstva, da utjecaje jačih i tuđih kultura i civilizacija amalgamizira i asimilira sa svojom samoniklom kulturom, te stvori tako i tom asimilacijom nešto specifično svoga i izdiferenciranog od kultura i civilizacija ostalih naroda.

Činjenica je tako i za hrvatski narod, da su na razvoj njegove kulture djelovali pored samoniklih snaga i strani utjecaji, koji su bezuvjetno u mnogo slučajeva djelovali nepovoljno na autohtoni duhovni, sociološki, fiziološki, gospodarski, pravni i politički razvoj. No moramo priznati i to, da je tokom posljednjih stoljeća tuđinska kulturna i civilizatorna infiltracija u biće hrvatskoga naroda imala pokraj svojih negativnih strana i svoje pozitivne učinke.

Utjecajem tako zapadnjačke romanske i franačke kulture razvile su se i kod nas već u najranija vremena sve gospodarske, političke i kulturne tečevine zapada. Hrvatski je narod ne samo prvi od svih slavenskih naroda krunio svoga *kralja* Tomislava, nego je i stvorio gotovo u isto vrijeme, kada i Englezi, osnovice demokratskog parlamentarizma.

Umjetnički, a napose književni klasicizam Zapada stvara i naše hrvatske klasike, jednako u Dalmaciji pod mletačkom upravom kao i u onom svijetlom traku slobodne hrvatske države — u Dubrovačkoj Republici. Duž našeg Primorja razvija se pomorska snaga, koja za hrvatske narodne dinastije spada među prve u Sredozemnom moru. —

U gradovima i gradićima razvijaju se uz trgovinu i prvi obrti. A da nije bilo onih turskih najezda preko otvorenih putova Balkana na srce hrvatskoga naroda, na »Metropolu Hrvatske« — na okolicu grada Bihaća i zapadne njegove dijelove sve do Zagreba i Varaždina, i da nam te najezde nijesu razbile one naše najjače plemenske jedinice, a raskomadale i rastjerale ujedinjeni hrvatski narod daleko od domaje prema sjeveru, prema granicama Austrije, jamačno bi cjelokupno hrvatsko narodno biće i u tim krajevima bilo daleko prije stvorilo svoju kulturnu renesansu i izgradilo za vremena jaki obranbeni zid od tuđinskih presizanja Zapada i Sjevera.

Ali, ako se hrvatskome narodu u ovim prekovelebitskim stranama i nije to posrećilo, mi se ipak možemo ponositi, da smo kao »Antemurale Christianitatis« bili i predziđe za obranu cijele zapadne civilizacije. Nažalost, hrabrost mnogih naših junaka i velikaša, naših Zrinskih i Frankopana, naplaćivala se od Zapada konfiskacijom imanja tih naših najmoćnijih porodica. Hrabrost naših Graničara za proširivanje moći habsburškog prijestolja plaćala se centralizmom Josipa II., apsolutizmom Franje Josipa, podržavanjem Vojne Krajine i onda, kad nam je više nije trebalo.

Da smo pak imali u sebi sve snage kulturnog vitaliteta, vidi se najbolje i po tome, što smo odmah nakon turskoga uzmaka baš u ovim našim hrvatskim stranama počeli razvijati s najvećim elanom svoju književnost i podizati narod općom civilizacijom.

Istina, tokom prošlih stoljeća bilo je za naš narod i teških iskušenja. Bilo je pojedinih časova kad se već činilo, da je naše narodno biće posvema klonulo. No začudo, upravo iza takvih teških vremena klonuća naroda, vitalna je njegova snaga još pod jačom erupcijom provalila. Kad se, primjerice, koncem XVIII. stoljeća već držalo, da se utapljamo u germanštini i madžarizmu, javljaju se prvi preteče naše renesanse XIX. stoljeća: Patačići, Krčelići, Vrhovci, Bužani, Škrlci. Što više, baš u to vrijeme pojavljuju se jaki valovi narodne hrvatske misli, kojih ni kruta vlada Metternichova nije kadra da zaustavi. Narodna misao provaljuje upravo s vulkanskom snagom u »ilirskom pokretu«.

Pokret naših »Iliraca« nije bio samo obični političko-narodni pokret, nego je to bila epoha prave naše narodne renesanse, koja opet za sebe nije bila ništa drugo nego sinteza svih latentnih snaga hrvatskoga naroda. Ta renesansa izbacuje na površinu ljude općega znanja i sve jake jedinice za bilo koji narodni rad: Ljudevita Gaja, Josipa Kuševića, Metela Ožegovića, grofa Janka Draškovića, pjesnika Antuna Nijemčića, filologa Vjekoslava Babukića, dra Matiju Smodeka, Pavla Stoosa, narodnog borca Dragutina baruna Kušlana, učenjaka Ivana Kukuljevića, dramaturga i pjesnika dra Demetra, lirskoga pje-

snika Stanka Vraza, Dragutina Rakovca, Frana Kurelca, Ferdu Rusana, Tomu Blažeka, Matu Topalovića, Josipa Štajdahera, Ljudevita Vukotinovića, Aleksu Vancaša, Nikolu Zdenčaja, Antuna Mažuranića, Ivana Mažuranića, Mirka Bogovića, mladoga pjesnika Ivana viteza Trnskoga i tolike druge.

Ako se ta narodna renesansa poglavito tada manifestirala u književnosti i buđenju narodne svijesti, ma i pod *ilirskim imenom*, nije ona ipak ostala bez utjecaja na svu našu kasniju ekonomsku i sociološku strukturu. Što više, zanosne ilirske davorije morat će pod silom apsolutizma uskoro zamuknuti, ali probuđene narodne svijesti i sociološke asocijacije ne će moći nikakva sila uništiti.

Svestranost te naše narodne renesanse tako je velika, te hrvatski narod ne poznaje ni jedne druge epohe, koja bi takvom eruptivnom silom izmijenila cijelo njegovo biće u narodno-političkom, sociološkom, kulturnom i gospodarskom pogledu.

Želimo li zato pravo shvatiti sociološku evoluciju hrvatskoga naroda u drugoj polovici XIX. stoljeća pa do naših dana, teško ćemo moći izdvojiti tu evoluciju od razvoja cjelokupne duhovne kulture našega naroda. Što više, upravo u razvoju i u erupciji te duhovne narodne kulture moramo gledati i svoje novo sociološko gibanje. Pogriješili bismo zato, kad bismo u onim kovanim pjesmama »Danice Ilirske« i u onim ilirskim budnicama gledali samo pojave našega pjesničkog zanosa i glazbe. U svim tim pjesmama kao i u svim onim nastalim društvima javlja se novi sociološki duh probuđenog hrvatskog naroda, istina, još s neodređenim geopolitičkim i demotskim granicama.

Razvoj duhovne naše renesanse pokazuje nam naročito, *kako se kulturna misao Hrvata sve više centralizira prema Zagrebu;* pomalo gube se decentralistički i provincijalni centri.

Ne smijemo naime zatvarati oči pred činjenicom:

Do godine 1848. nije Zagreb bio još kulturno žarište svih Hrvata. *Hrvatsko Primorje* zavuklo se u svoje primorske trgovačke i lučke građiće, iz kojih jedrenjaci hrle na sve strane ne samo Jadrana, nego i Sredozemnog mora. To Primorje živi odvojeno od Zagreba, jer sav njegov život i rad gravitira prema Trstu ili Rijeci ili Senju. — U II. polovici 19. stoljeća davat će upravo to Primorje najjače ljude i predstavnike u kulturnom i političkom životu Hrvata. Primorski gradovi Rijeka i Senj bit će zasebna središta, povezana najjače sa Zagrebom.

Bosna i Hercegovina živi u to vrijeme pod silnikom otomanskim — pod samovoljom begova i aga, a bijedna raja može, tek da šalje glasove vapaja za pomoć (Franjo Jukić: Bosanski prijatelj. — Osvetnici starca Radovana).

I ista *Slavonija* nema jačih veza sa Zagrebom, jer se lokalizam i provincijalizam i umjetno čuva, što više, širi se i podržava pod

vidom neke i *slavonske narodnosti* (primjerice Kraljević u Požegi). Osim toga sva veća mjesta Slavonije: Osijek, Vinkovci, Zemun, Požega, Brod, poradi nedovoljnih komunikacija sa Zagrebom kao da postaju prirodno za svoju okolinu male metropole. A i intelektualci Hrvati — »Slavonci« — ne shvaćaju ovdje još pravo pojma hrvatske nacionalnosti (primjerice Mato Topalović). Za njih je ime Hrvat samo oznaka stanovnika okolice grada Zagreba. Bilo je to još vrijeme, za koje s pravom piše Antun Mažuranić u programu gimnazije zagrebačke (g. 1852.): »Većina učenih Hrvata nije ni znala, da su Hrvati, a i oni, koji su se držali za Hrvate, nijesu hotjeli Hrvata iz drugoga kraja priznati za Hrvata.«

Ako se u to vrijeme već javljaju slabe ideološke veze između Hrvata iz *Vojvodine* i Zagreba u časopisima »*Bunjevačko-šokačke novine*« i »*Bunjevačko-šokačka vila*«, gdje surađuju odlični Hrvati-Bunjevci: Antunović, Mamuzić, Milodanović, Manić-Jukić, Vujević, Beraković, Grgić, Vidaković, Šarčević i dr., ipak se ondje najjače ukorijenio bunjevačko-šokački provincijalizam, te je on sve do naših dana najjačom preprekom sociološkom i kulturnom spajanju s ostalim Hrvatima.

Dalmatinski Hrvati žive isto tako odvojeno ne samo od Zagreba nego i od ostalih Hrvata. Tek ovdje ondje javlja se u prvoj polovini XIX. stoljeća kakav jači trag veza. Proces asimilacije i sociološke grupacije s ostalim dijelovima Hrvatske težak je ovdje osobito poradi političkih razloga (»autonomaštvo«), a djelomice i poradi prejake već infiltracije po gradovima i otocima talijanskog jezika i kulture. Međutim, već u II. polovici 19. stoljeća, davat će Dalmacija svoje sinove kao kulturne nosioce hrvatskoga naroda. Napominjemo samo neke: Mihovil Pavlinović, dr. Miho Klaić, Gajo Bulat, Stjepan Ivičević, Natko Nodilo, Luka Botić, Stjepan Buzolić, Frano Bulić, don Ivo Prodan, don Jure Biankini, Ivan Despot, Josip Perić, Tomo Brajković, Šime Ljubić, Vladislav Vežić, dr. Kosta Vojnović i dr. Među Dubrovčanima ističu se Niko i Medo Pucić, Antun Kazali, dr. Đuro Pulić, Mate Vodopić, dr. Ivan Kaznačić, Luka Zore, Matija Ban, Pèro Budmani, Ivan Rendić i dr.

U Dalmaciji se najbolje vidi, kako narodnost nije nipošto veza samo po etničkom i krvnom srodstvu, a još manje po jeziku, nego je to poglavito osjećaj demotske pripadnosti. Neki urođeni Dalmatinci s čisto slavenskim podrijetlom i imenom, ćute se još i danas Talijanima; oni su i prije svjetskoga rata bili protagoniste talijanaštva. Većina tih optirala je poslije svjetskoga rata i talijansko državljanstvo. Drugi opet Dalmatinci, iako rijetki, premda im je materinji jezik bio talijanski, ćutjeli su ipak svoje jače veze sa slavenstvom, s hrvatstvom, bez obzira na svoje dalje krvno podrijetlo i na svoje familijarno ime. Značajno je jednako, da je u mnogih obitelji, koje su slavenskoga

podrijetla i koje se i kao takve osjećaju, još i danas talijanski jezik isključivo jezik njihovih obiteljskih i društvenih saobraćaja. Da će samo vrijeme, a i jače i življe kulturne veze s metropolom Hrvata učiniti znatne izmjene baš među tima, po sebi je jasno.

Razlozi podržavanju talijanske kulture u dalmatinskim gradovima i otocima — i uza sve buđenje hrvatske narodne svijesti — leže ne samo u tome, što se ovdje za duge venecijanske vlasti najjače usadio i izmiješao talijanski duh sa slavenskim, nego i što je austrijska vlast umjetno podržavala talijanaštvo u Dalmaciji: u školama, u uredima i u cjelokupnoj upravi, nazirući manju opasnost za svoje centralističke i germanizatorske planove u potalijančenoj Dalmaciji negoli u probuđenoj hrvatskoj svijesti. Osim toga austrijska uprava gledala je baš u talijanstvu Dalmacije najjaču barijeru protiv tendencija prisajedinjivanju Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama.

No među nemanjim razlozima slabijih nacionalno-kulturnih veza s metropolom Hrvata bilo je i to, što je Dalmacija bila donedavno bez ikakvih prometnih sredstava s ostalim zemljama: bez željeznice, bez cesta, a i bez pravih parobrodarskih veza.

Kulturno-sociološke veze pojedinih hrvatskih zemalja s gradom Zagrebom kao kulturnim centrom svih Hrvata najbolje se ispoljuju po članstvu i po pretplatnicima pojedinih kulturnih institucija hrvatske metropole. Kakve su tendencije bile u drugoj polovici XIX. stoljeća, uzimamo za primjer pretplatnike »Vijenca«, toga jedinog hrvatskog književnog časopisa u 70-tim godinama, dakle u doba, kad se hrvatska narodna svijest probuđivala u svim hrvatskim krajevima.

Statistika »Vijenca« iz god. 1876. pokazuje kulturnu sliku i kulturne veze ne samo Hrvatske i Slavonije, nego i ostalih naših pokrajina s gradom Zagrebom.

Od ukupnog broja pretplatnika »Vijenca« 1450, dakle za ono vrijeme (g. 1876.) zavidnoga broja i kod mnogih današnjih sličnih časopisa, ima sâm grad Zagreb 317 pravih pretplatnika, ne brojeći amo 50 egzemplara za izmjene i obaveze.

Po tom broju sudimo, kako u Zagrebu u ono vrijeme nije bilo gotovo kuće hrvatskih intelektualaca, koja ne bi bila pretplaćena na taj časopis. Po broju pretplatnika predstavlja sâm Zagreb $^1/_5$ svih ostalih.

Kako se u ono vrijeme Hrvatska i Slavonija dijelila na podžupanije u civilnom dijelu, a na okružja u Vojnoj Krajini, to ćemo prema tim podžupanijama, odnosno okružjima, vidjeti spojnice sa Zagrebom.

Iza grada Zagreba dolazi po broju pretplatnika na prvo mjesto danas naš već osiromašeni i posvema zapušteni grad Senj sa 57 pretplatnika. Uopće naše Hrvatsko Primorje (nekadašnja riječko-delnička podžupanija, kamo je spadao i Senj) bilo je najjače kulturno područje hrvatstva (160 pretplatnika). Interesantno je napomenuti, da je tada Sušak imao samo 5 pretplatnika, dok je Crkvenica, danas glasovito kupališno mjesto, imala samo jednoga pretplatnika. Jača kulturna žarišta za hrvatstvo bila su u Rijeci (39 pretplatnika), u Kraljevici, Bakru, Fužinama, Delnicama i Čabru.

U podžupaniji karlovačkoj iskače svojom hrvatskom kulturnom svijesti grad Karlovac sa 35 pretplatnika. Cijela nasuprot podžupanija sisačka broji 44 pretplatnika, a od toga sam Sisak 20.

Podžupanija zagrebačka broji 30 pretplatnika.

Podžupanije varaždinska, krapinska i zlatarska 89 (Varaždin 35); podžupanija križevačka i koprivnička 42 (Križevac 14, Koprivnica 6); bjelovarska krajina sa svoje dvije podžupanije broji samo 33 (Bjelovar 10).

Od slavonskih podžupanija broji požeška i pakračka 51 (Požega sama 40!); podžupanije virovitička i đakovačka 99 (Osijek 43, Đakovo 24); podžupanija vukovarska i rumska 30 (Vukovar 7). *Ukupno civilna Hrvatska i Slavonija bez Zagreba ima 644 pretplatnika.*

Razvojačena Vojna Krajina iskazuje vrlo mali broj pretplatnika među činovništvom; ponajviše ih ima među trgovcima i učiteljima. Okružje ličko-otočačko 40 (Gospić 12, Otočac 5); okružje ogulinsko-slunjsko 34 (Slunj 11, Ogulin 6); okružje bansko 38 (Petrinja 14, Glina 10); okružje gradiško 28 (Nova Gradiška 18); okružje brodsko 47 (Vinkovci 10, Brod 6, Gradište 5); okružje petrovaradinsko 29 (Mitrovica 8, Zemun 7, Karlovci 4, Petrovaradin 4).

Čitava Vojna Krajina ima prema tome 216 pretplatnika.

Cijela Dalmacija jedva broji 69 pretplatnika (Split 9, Šibenik 5, Zadar 6).

Istra s Kvarnerskim otocima i s Trstom broji 47 (Trst 11).

Gorica, Kranjska i Štajerska 46 (Gorica 12).

Austrija 43 pretplatnika (većinom hrvatski đaci i vojnici).

Ugarska 47 (Budimpešta 11, Novi Sad 5, Sombor 2, Subotica 2).

Bosna i Hercegovina 20 pretplatnika.

Inozemstvo 25, od toga Beograd 12.

Koliko je značajna ova statistika po pojedinim pokrajinama, jer nam ona najbolje pokazuje ekstenziju kulture hrvatske metropole, toliko je značajna i statistika pretplatnika po staležima:

Kao stalež najbrojnije su zastupani đaci srednjih i visokih škola, 240 pretplatnika. Uporedivši današnje prilike naše srednjoškolske i visokoškolske omladine, kojoj je duh poglavitim dijelom svraćen na propagandu tjelesne kulture, a na štetu kulture duha, onda znademo, zašto su nekoč sve naše škole davale iz sebe jače kulturne jedinice, nego što ih daju sve škole danas kraj golemoga broja đaka.

Broj pretplatnika učitelja, — srednjoškolskih i visokoškolskih profesora iznosi samo 118. — Svećenstvo 184 (od toga župnici 103, kapelani 60).

Utješno je, da se nalazi lijepi broj i žena među pretplatnicima (153).

Ostali staleži vrlo su slabo zastupani, napose političko-administrativni i sudski činovnici. Jednako je neznatan broj pretplatnika među liberalnim zvanjima (odvjetnici 21, liječnici 16, mjernici 11).

Značajna slika društvenog stanja, a i povezanosti s kulturom hrvatskoga naroda iskače u tome, što je sva naša aristokracija, onda još dosta brojna, svi ti naši grofovi i baruni, zastupana *»sa vrlo uglednim brojem od — 8 pretplatnika«!*

No jednako se vidi, kako su u to vrijeme i naši trgovci i obrtnici bili daleko od hrvatske knjige, jer je i njihov broj upravo neznatan.

Upravnik »Vijenca« kaže: »Iz ovih brojevnih podataka vidi se, gdje je naš list, a jamačno i cijela hrvatska književnost najviše korijena uhvatila i otkle joj najveća pomoć pritiče. Nu oni su podjedno (bar donekle) mjerilo inteligencije dotičnih prijedjela, — a o toj se

inteligenciji i u saboru i u novinama prigodom smještavanja oblasti dosta govorilo«.[1])

Kulturnom usponu Hrvata u II. polovici 19. stoljeća znatno je pripomoglo nastojanje naših Ilira u I. polovici istoga stoljeća. Pritom treba da se napomene, da je trebalo mnogo borbe za izdanje 1. broja »Novina Horvatzkih« u g. 1835. Trebalo je i mnogo dana, da se dođe do onoga prvog, kad je »*Danica* Horvatska, Slavonska i Dalmatinska« g. 1835. ugledala u Zagrebu svijetlo i kad je postala, istina, i pod »ilirskim« imenom, stvarno glasilo kulture svih Hrvata.

A da je tokom druge polovice svijest hrvatske narodnosti onom silom počela da obvladava i sve nekoč Ilire i Slavonce i Bošnjake i Hercegovce i Dalmatince i Graničare i Primorce i Bunjevce, zasluga je baš tih prvih »Iliraca«, koji su pod tim imenom prikupili k Zagrebu sve pokrajine bez ikakvih provincijalnih spoticanja. Da su naprotiv »Ilirci« započeli svoj pokret kao Hrvati za Hrvate, možda bi proces kulturnog prisajedinjavanja k Zagrebu trajao znatno dulje i uz veće teškoće.

Retrospektivom mora se danas svakako naziv »ilirski« gledati kao zabluda s etničkog gledišta. No i u toj zabludi bilo je ipak nešto i realnoga pored onoga pjesničkog zanosa. Ne smijemo naime da zaboravimo, da se ime Hrvat nedaćama naše historije još prije 1848. godine ponajviše ograničavalo samo na jedan maleni dio hrvatskoga naroda, — a da i ne govorimo, da se nije tako ubrzo moglo zaboraviti ni na »Napoleonovu Iliriju«. Svoje će zablude upoznati domala i oduševljeni »Iliri«, te će ustupiti rado svoje ilirsko ime jedino opravdanom etničkom imenu — *Hrvat.*

Velika je prema tome zasluga naših Iliraca, što oni bez većih spoticaja stvaraju Zagreb kulturnim centrom svih »Iliraca« — zapravo svih Hrvata. Oni osnivaju »ilirska društva« sa sjedištem u Zagrebu, koja će lako kasnije moći da izmijene svoje ime i postanu ne samo stvarno nego i formalno čisto hrvatska društva.

Tako već u god. 1836. na prijedlog dra Ljudevita Gaja hrvatski sabor svojim člankom XV. prihvaća osnutak *Društva za uzgajanje narodnoga jezika i literature u Zagrebu.*[2])

Time je bio udaren prvi temelj kasnije osnovanoj Matici Ilirskoj (Matici Hrvatskoj), Društvu Sv. Jeronima, a i samoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti.

Dvije godine kasnije (g. 1838.) pozivaju potpisnici grof Janko Drašković, Josip Štajdaher, Stjepan Pogledić, Valentin Vrančić i Vjekoslav Babukić na osnutak »*Ilirske Čitaonice*«, kojoj postaje prvim predsjednikom grof Janko Drašković, a tajnikom Vjekoslav Babukić.

[1]) »Vijenac«, g. 1876. broj 8 str. 136.
[2]) Cf. Spomen-knjiga Matice Hrvatske, Zagreb 1892. str. 4 i sl.

I odsad će upravo ta »Ilirska Čitaonica« u Zagrebu ostati žarište i matica svih novih misli i pokreta ne samo za Zagreb, nego i za sve Hrvate. Slične čitaonice postoje i u našim gradovima Karlovcu, Varaždinu i Križevcima; one, kako kaže i sam Babukić, postaju »ognjišta, na kojih se smrzla srca sunarodnjaka naših grijahu.«

Kako je bio mnogostruk rad zagrebačke Čitaonice, vidi se najbolje i po tome, što već iduće godine (g. 1839.) njezin predsjednik grof Janko Drašković raspisuje nagrade: 20 dukata za najbolju knjigu o izvozu vina; 40 dukata za knjigu o suknarskoj i kožarskoj industriji; 15 dukata za knjigu o papirnoj industriji; — i napokon 16 dukata za opću gospodarsku knjigu, koja bi se »i u seoskih učionicah upotrebiti mogla.« Za sve ove nagrade jamči sam grof Janko Drašković.

Iste godine (1839.) zaključeno je unutar Čitaonice, da se po uzoru »Matice Češke« u Pragu i »Srbo-ilirske« u Budim-Pešti osnuje i »Matica Ilirska« — društvo za knjižestvo ilirsko. Nažalost, taj se zaključak mogao ostvariti tek u god. 1842., dotično potvrdom pravila u god. 1847.

Ilirska Čitaonica provodi slijedećih godina u život: 1. Narodni teatar (g. 1840.) s prvom dramom od Kukuljevića »Juran i Sofija«. 2. Gospodarsko društvo (1841.). 3. Narodni muzej (g. 1841.). 4. Maticu Ilirsku (g. 1842.). 5. Narodni dom (g. 1845.). Osim toga Čitaonica pokreće akciju oko sabiranja za brodarsko društvo na Savi; provodi sabiranje preplata svih novih knjiga i t. d.

Uopće sabirna akcija za svaku narodnu stvar bila je važnim dijelom rada »Ilirske Čitaonice«, tako da se tadanji član Čitaonice Ljudevit Vukotinović srdi, što za narodne stvari ne daje ništa država, a velikaši rijetko koji, dok sirotinja mora davati sve. »Prositi dakle treba — i vavijek prositi; u svakoj skupštini, kod svake gozbe, u svakom spravišću, tako da najbolji domorodac dosaditi mora drugomu najboljemu domorodcu.« Na te riječi Vukotinovićeve lijepo nadovezuje pok. Tadija Smičiklas: »Dokle dosižu valovi narodne svijesti i narodnoga gibanja, dotle doseže i vječno sabiranje. Upravo tim malenim darovima, danim od srca, širila se i tvrdila ideja narodna na daleko i široko. *Prinosima ovim vezala se duša uz dušu; prinosima i pjesmama rađao se iznova narod hrvatski.*«[3])

To narodno gibanje i rađanje metropole Hrvata — grada Zagreba — lijepo označuje prema Smičiklasovu navodu i pismo ruskog profesora Preisa, pisano u jeseni 1841. njegovu prijatelju Kutorgi: — »U Hrvatskoj prije sedam godina nije bilo ništa. Sada u samom Zagrebu rade dvije tiskare bez prestanka. O novoj godini to će se podvostručiti. U svakom išto znatnijem gradiću osnovane su Čitaonice. Doskora

[3]) Spomen-knjiga Matice Hrvatske, str. 8.

osnovat će se u Zagrebu muzej i pored njega učeno-literarno društvo. U Zagrebu osnovan je stalan Ilirski teatar. Po gradovima idu putujuća društva. Mladež je probuđena za živo patriotičko djelovanje. Ako to sve mjerite evropskim laktom, to nije Bog zna što. No za Boga, može li se učiniti više u sedam godina? Ne zaboravi jošte, da sve to rade s velikim naporom pojedini ljudi nebogati; da ne rade bez borbe sa starim pokoljenjem i s neprijateljima raznoga zvanja i podrijetla.«[4])

Ako je u godini 1843. vlada i zabranila ime »ilirsko« (do 5. broja izilaze »Ilirske Narodne Novine«, a od broja 6. samo »Narodne Novine«), uspjelo je grofu Janku Draškoviću u dvoru kod kralja sačuvati i Čitaonicu i Maticu Ilirsku. Što više, Matica Ilirska u god. 1844. razvija lijepu djelatnost. Izdaje štampom u Zagrebu god. 1844. »Osmana« od Ivana Gundulića. Tome izdanju priredio je Rječnik a ujedno popunio 14. i 15. pjevanje Ivan Mažuranić. Iste godine (1844.) izdaje Matica Ilirska štampom u Beču »*Teutu*« od dra Dimitrija Demetra. Tom je dramom htio pjesnik dati cijelom ilirskom pokretu njegovu apoteozu.

Bahov apsolutizam uništio je mnoge snage toga mladog i zanosnog ilirskog pokreta. Godine 1850. propade Čitaonica, a iste godine prestade izlaziti i »Danica«. No taj apsolutizam imao je tu pozitivnu stranu, da je otrijeznio mnoge narodne duše od onog prvog pjesničkog zanosa tako, te je u 60-tim godinama i nehotice stvorio novu pomlađenu snagu — možda otriježnjenu i polomljenih grana, ali svakako jošte uvijek jaku i u svježem ozonu iza kiše i oluje. Rađa se ponovno osvježeni duh i rad hrvatskoga naroda na svima poljima, istina, s manje pjesničkog zanosa ali s više pozitivnosti.

I evo u tim godinama nestaje i naših starih »Iliraca«. Oni se pretvaraju u Hrvate, što su i prije bili po svojoj genetskoj i etničkoj asocijaciji. Zato i sama »Matica Ilirska«, koja si je svojim brojnim izdanjima stvorila i svoju vlastitu povijest, mijenja kao posljednja »ilirska« institucija svoje ime god. 1873. u »Maticu Hrvatsku«. Tom zgodom napisao je Tadija Smičiklas ove značajne riječi: »Priznajmo imenu *ilirskomu*, da je pred 30 godina bilo kao narodno, još i više, jer je potrgana uda naroda sklapalo u jedno živo tijelo; priznajemo, da je s imenom ilirskim poraslo najljepše i najoduševljenije doba hrvatske povijesti; priznajemo, da će se i budući naraštaj i za toliko vjekova krvave hrvatske prošlosti najbolje odmarati na ono nekoliko godina zanosite ilirske dobe; al sav je narod to ime pokopao, pa mu ni mi ne mogosmo sada istom novi hram graditi. *Ime je hrvatsko jače, ono zove Hrvata pod narodnu zastavu, ono promiče svu svijest naroda, ono se glasno javlja svakim dahom narodnim.*«[5])

[4]) »Vijenac«, god. 1874. str. 462.
[5]) Spomen-knjiga Matice Hrvatske, str. 8. i 9.

Sedam godina prije toga ostvaruju Hrvati godine 1867. u Zagrebu najviši naučni zavod *akademiju znanosti* i nazivaju je imenom Jugoslavenska akademija. Ali imenom »Jugoslavenska akademija« nijesu njezini osnivači imali nipošto nakane da potisnu u zaborav narodnost, politički individualitet, kulturu, povijest i jezik Hrvata kao zasebnog južnoslovjenskog naroda. Upravo po toj Akademiji, a najvišim naučnim istraživanjima i studijem hrvatske narodne kulture i političke povijesti imaju Hrvati »stupiti u kolo izobraženih naroda i proslaviti se na umstvenom polju«. To naglašuje i sâm biskup J. J. *Strossmayer*, osnivač Jugoslavenske akademije, u svome glasovitom i programatskom govoru pri njezinu otvorenju, dana 28. srpnja 1867.: »*Mi Hrvati* pravično se ponosimo, da smo se u stoljetnoj krvavoj borbi Turstvu oteli, i to kada je ono najsilnije i strah i trepet zapadnim narodima bilo. Vjerujte mi, da uskrsnu slavni djedovi naši, tadanji narodu našemu predvoditelji, oni bi nam rekli, da sve to dobiše i premogoše u znamenju propela. »Za krst sveti i slobodu zlatnu«, to je bila, to će ime časnoga propela. »Za krst sveti i slobodu zlatnu«, to je bila, to će i zavazda, ako Bog da, ostati lozinka naroda našega. Pod tim znakom dobit je jamačna. Mi želeći stupiti u kolo izobraženih naroda i proslaviti se na umstvenom polju, kako smo se negda na bojnom, polučit ćemo bez dvojbe želju svoju, ako pod istom zastavom vojevali i luč, koja s propela svijetu svijetli, slijedili budemo.« — U tom istom govoru slušamo riječi o ljubavi narodne slobode i svoje domovine; nalazimo i ove maksime izrečene od Strossmayera: »Samosilje s vjerom se ne slaže; slobodoumnim narodnim težnjama vjera je najvjerniji saveznik« ... »Istina je dakle, da je vjera sa znanošću u najužem savezu; istina je stoput u životu narodnom posvjedočena, da gdjegod propelo moć svoju gubi, da skvarenost srca i potištenost uma slijedom slijedi.«

I na polju umjetnosti: *slikarstva, kiparstva, glazbe,* a da i ne govorimo o poeziji, pripovijesti i kazališnoj umjetnosti, javlja se sredinom 19. stoljeća a osobito iza 70-tih godina snažan pokret. Mladi slikar *Kikerec* radi u Crnoj Gori i povodi se za Jaroslavom Čermakom, dok se Izidor *Kršnjavi* već tada uz slikarstvo bavi teorijom i historijom slikarske umjetnosti te okuplja mlade talente. Mladi kipar *Rendić* stvara prva svoja umjetnička djela.

Na polju glazbe iza Vatroslava Lisinskog, kompozitora opera »Ljubav i zloba«, »Porin« i drugih glazbenih djela iskače ličnost maestra, kompozitora, dirigenta i učitelja glazbe Ivana Zajca. Mladi umjetnik Franjo Krežma putuje Italijom, gdje daje koncerte, na kojima zadivljuje svojim talentom prvi umjetnički svijet. U Zagrebu priređuju koncerte prva naša pjevačka društva: »*Kolo*«, »*Merkur*« i »*Sloga*«, ko-

jima se pridružuje i najmlađe akademsko pjevačko društvo »*Lira*«. U Glazbenom zavodu odgajaju se mladi umjetnici i umjetnice. Kod premijere »Nikola Zrinski« od Ivana Zajca, dne 4. XI. 1876., koja je opera bila za sebe događaj, sudjeluju za pojačanje opernih zborova i naša pjevačka društva »Kolo« i »Merkur«. — Iako je neznatna novina, ali je ipak važno napomenuti, da je Frankopanova davorija »Na vojsku« bila prvi u notama štampani proizvod u Hrvatskoj (»Vijenac«, g. 1871., broj 17., str. 265.).

I u provincijskim gradovima javljaju se pjevačka društva jedno za drugim. Među prva takva društva spada »Zora« u Karlovcu.

Hrvatsko pjesništvo iza onih ilirskih pjesnika dobiva 70-tih godina svoje prave pjesničke talente. Uz Petra Preradovića ređaju se lirske pjesme i romance Augusta Šenoe, Đure Arnolda, Ivana Trnskoga, Ante Kovačića, Huge Badalića, Andrije Palmovića, Ivana Zahara, Tome Maretića, Rikarda Jorgovanića, Jovana Hranilovića i dr. Na polju pripovijetke dominira u to vrijeme August Šenoa, da otvori svojom »Brankom« put k literarnom realizmu 80-tih i 90-tih godina, gdje će zauzeti svoja mjesta najveći naši pripovjedači-realiste: Gjalski, Novak, Kozarac, Draženović, Turić i dr.

Hrvatsko kazalište u Zagrebu kao da je u vrijeme iza apsolutizma bilo najveći ljubimac Zagrepčana, u njemu se daju uz najglasovitije drame onoga doba i vrsne opere. Osobito je značajna perioda bila, kad je kazalište bilo u rukama Augusta Šenoe. On prevodi drame i librete, vodi upravu, sastavlja repertoar, u »Vijencu« tjedno referira i kritizira, pun je vazda novih ideja, samo da Talijin hram bude naš što jači kulturni faktor. U kritici ne štedi riječi — ali je vazda objektivan i iznad sićušnih ličnih zadjevica. U kritično-literarnim izvještajima pojedinih kazališnih komada podaje cijele studije o kazališnoj umjetnosti. I kad se ogleda samo taj kazališni talenat i rad Šenoe, onda još s većom bolju osjećamo njegovu smrt u 43. godini života.

Kako je hrvatsko kazalište bilo u napredovanju, vidi se najbolje iz statistike njegovih izdataka i primitaka. God. 1864.-5. iznose materijalni izdaci kazališta 28.111 forinti, a 10 godina kasnije, g. 1874.-5., 88.316 forinti. Dok su plaće kazališnom osoblju iznosile u g. 1864.-5. samo 18.116 forinti, u g. 1874.-5. dosižu svotu od 61.316 for. No kraj povećanih materijalnih i ličnih izdataka povećavaju se za iste godine i primici, koji se penju samo za lože od 2.699 for. na 18.765 for. Istina, ni u to vrijeme ne može kazalište da se izdržava samo svojim primicima. Subvencije hrvatske vlade moraju da pokrivaju manjke, koji isto tako rastu za iste godine od 18.116 for. na 36.318 for.

I *folklor* dolazi u to vrijeme do riječi. Tako Srećko *Lay* pomoću austrijske vlade izdaje lijepe i upravo luksusne sveske naše narodne umjetnosti pod naslovom »Ornamenti narodne jugoslavenske domaće i

umjetničke obrtnosti« (Zagreb 1876.). — Jednako se natječu i sakupljači narodnoga blaga u pjesmama i pripovijetkama; izdaju se zbirke narodnih pjesama i pripovijedaka u čakavštini, kajkavštini i čistoj štokavštini.

Duhovna ekspanzija očituje se i u izdavanju *naučnih i beletrističkih časopisa* pored dnevnih *novina*. Uz najstariji beletristično-poučni časopis »Danica Ilirska« pokreću već u god. 1842. Stanko Vraz, Dragutin Rakovac i Ljudevit Vukotinović almanah »*Kolo*«, od kojega su izašle najprije tri knjige, gdje se nižu članci kritičnog karaktera za literaturu, umjetnost i narodni život. God. 1846. preuzima »Kolo« u svoje ruke Matica Ilirska, te ga izdaje god. 1847. pod uredništvom Stanka Vraza i dalje tri knjige (IV., V. i VI.). U god. 1850. izilazi pod uredništvom Stanka Vraza još samo knjiga VII., a god. 1851. knjigu VIII. uređuje A. T. Brlić. God. 1852. izdaje posljednju IX. knjigu Mirko Bogović.

U god. 1844. i 1846., dok je »Kolo« mirovalo, pokreće Demeter u društvu s Havličekom almanah »*Iskra*«, u kojem surađuju uz Demetra Mirko Bogović, Kukuljević, Trnski, Vraz, Vukotinović, Utješenović i Ivan Mažuranić — ovaj svojim epom »Smrt Čengić-age« u god. 1846. To je ujedno bilo prvo izdanje glasovitog ovog epa.

God. 1852. pokreće Mirko Bogović časopis za zabavu »*Neven*«, koji mora da mijenja u god. 1853. svoje urednike: Perkovca, Goluba, Vebera, Sabljića, dok ga god. 1854. ne preuzima Matica Ilirska u svoje ruke i ne povjerava uredništvo svome vještom tajniku Josipu Prausu. Njemu polazi za rukom okupiti u »Nevenu« i pod apsolutizmom najbolje naše pisce onoga doba: Janka Tombora, Dragojilu Jarnevićevu, Janka Jurkovića, Torbara, Ivana Trnskoga, Mijata Stojanovića, Ferdu Filipovića, Mirka Bogovića, Iliju Okrugića, Ivana Kukuljevića i dr. Nažalost, g. 1857. obustavlja Praus dalje izilaženje toga lista iza tri godine najljepšeg njegova cvata i predaje ga na usud Riječkoj čitaonici, gdje će već iduće godine 1858. posvema i zauvijek uvenuti.

Kao nadoknadu i za uginulo »Kolo« i za uvenuli »Neven« pokreće Ljudevit Vukotinović novi zabavnik (almanah) »*Leptir*«, koji izilazi god. 1859., 1860. i god. 1861. Posljednju godinu 1862. uredio je taj almanah Stjepko Lopašić.

Slobodniji politički duh iza 60-tih godina daje i beletrističkim časopisima slobodnije izilaženje, uređivanje i pisanje. Uz oživljenu »Danicu Ilirsku« počinju da izlaze dva nova beletristička časopisa: »*Naše gore list*« (g. 1861., urednik Mijo Krešić) i »*Glasonoša*«. Kasnije se (g. 1867.) tim listovima pridružuje i »*Dragoljub*«.

Nažalost, svi ti časopisi moraju da propadaju ne samo poradi nedovoljnoga broja pretplatnika i zbog konkurencije, nego i poradi ma-

log broja valjanih književnika. Upravo za takve časopise napominje August Šenoa:

»Pisci pišu u više listova, te im je rad slabiji, ili valjane sile cijepaju se u više listova, a na vidjelo izlazi radnja slabijih diletanata, kojih »neumrla« djela ne bi nikad ugledala svijeta, da su bolji pisci ostali složni«[6]).

No i provincija hoće da izdaje svoje časopise. Tako Ante Kuzmanić pokreće u Zadru već u god. 1844. časopis »*Zora dalmatinska*«, koja izilazi do god. 1848. U tom časopisu izilazi i ona poznata Preradovićeva pjesma »Zora puca«. — Matija Ban pokreće svoj časopis »*Dubrovnik*«, od kojega već III. svezak mora da izdaje »Matica Ilirska«. Cviet narodnoga književstva za g. 1851. Urednik Matija Ban, Zagreb 1852.

I dok su se iza 60-tih godina u Zagrebu natjecali izdavači beletrističkih časopisa, to se uoči god. 1869. osjeća praznina. Zato nakon fuzije Matice Ilirske s Jugoslavenskom akademijom bude dne 15. XII. 1868. zaključeno, da se troškom Matice Ilirske izdaje nov beletristički list »*Vijenac*« s odgovornim urednikom Đurom Deželićem. I odsad: »u Vijencu rodili su se svi pjesnici i pisci novijega vremena. I stari se oglasuju, od kojih već duže vremena nije bilo glasa. Dosta je spomenuti Petra Preradovića. Vijenac stao je davati redovite nagrade za svaki i najmanji prinos, da može uzdržati dobre pisce za sebe i da uzmogne birati gradivo. Vijenac je cvao u svojem proljeću tako milo i lijepo, da je mogao i morao mamiti mlade sile na književno polje. Ovo je zasluga Vijenca«[7]).

Izlaženjem »Vijenca« od god. 1869. do uključivo 1903. ostavljene su hrvatskom narodu uz izdanja Matice Hrvatske svakako najjače tvorevine duha i muza, te će služiti trajnim ponosom svim budućim generacijama o narodnoj kulturi iz tih godina. »Vijenac« kroz sve svoje vrijeme izlaženja nije sakupljao samo oko sebe najbolje naše pjesnike i pripovjedače, nego je po svome naučnom blagu i po svojim kritičkim studijama bio pravi sociološki pokret i centar za sebe. Njegova je snaga u hrvatskom narodu bila tolika, te mu je pošlo za rukom preživjeti sve ostale beletrističke časopise, koji su se javljali čas kao njegovi suparnici, čas kao nove književno-sociološke grupacije: »*Hrvatska lipa*« (Zagreb 1875.), »*Hrvatska vila*« (Sušak 1882.), »*Balkan*« (Zagreb), »*Sloboda*«, »*Novi vijek*«, »*Dom i svijet*«, »*Preporod*« »*Život*« i toliki drugi. Jedino je »*Prosvjeti*«, tom obiteljsko-beletrističnom časopisu, uspjelo preživjeti i sam »Vijenac«, dok je i sarajevsku »*Nadu*« istovremeno, tj. koncem g. 1903. snašao »Vijenčev« usud.

[6]) »Vijenac«, g. 1876. br. 3, Listak str. 48.
[7]) Spomen-knjiga Matice Hrvatske, str. 42.

Prestankom »Vijenca« god. 1903. nestalo je za ono vrijeme najsnažnijeg našeg literarnog časopisa. Umiranje »Vijenca« bilo je i umiranje onih jakih pokretnih sila, koje su sintezom poezije i realizma bile istovremeno najjači sociološki faktor društva u II. polovici 19. stoljeća. Ako zato i ne ćemo govoriti o 20. stoljeću kao epohi literarne dekadencije, ipak moramo priznati, da je u to vrijeme nastupilo neodređeno i bez jasnih narodnih smjernica sociološko i kulturno previranje. Tek u naše časove se nalazimo ponešto smireni u općenarodnom pokretu kako u gradovima tako i na selima.

Pored cijelog niza beletrističkih časopisa tokom 19. stoljeća javljaju se u istom vremenu i snažni naučni časopisi i revije. Već god. 1851. historijsko društvo (»Društvo za povjesnicu«) kao preteča Jugoslavenske akademije na čelu s Ivanom Kukuljevićem osniva časopis »*Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*«, od kojega izilazi 12 svezaka od g. 1851.—1875. Šezdesetih godina pokreće se i drugi naučni časopis pod uredništvom Franje Račkoga »*Književnik*« za jezikoslovlje, historiju i prirodne nauke. I taj časopis izilazi pomoću Matice Ilirske. Oko njega se kupe prvi naši budući akademici: Rački, Torbar, Jagić, Daničić, Jireček i drugi.

Osim tih časopisa pokreće i izdaje Ivan Kukuljević »*Jura Regni*« I. knjigu god. 1861., a II. i III. god. 1862.; »*Acta Croatica*« g. 1863.; »*Codex diplomaticus*« od g. 1864.

Sva ta naučna nastojanja što privatne a što grupne inicijative okupit će uskoro Jugoslavenska akademija u svome »*Radu*« i u izdanjima »*Starih hrvatskih pisaca*«, »*Starina*«, »*Monumenta*« i t. d. To naučno i umjetničko vrenje slijede i pojedina druga naša društva i institucije. Tako već god. 1870. počinje Narodni muzej izdavati »*Vjesnik narodnog muzeja*« ovdje u Zagrebu. Društvo hrvatskih pravnika pod uredništvom dra Blaža Lorkovića pokreće god. 1875.-76. časopis »*Mjesečnik* pravničkog društva«, koji izilazi i danas uz najveće materijalne teškoće poradi pomanjkanja žive staleške svijesti među hrvatskim pravnicima. No među najstarije naše društvene časopise, održane do naših dana, pada svakako časopis Gospodarskog društva »*Gospodarski list*«, koji će domala moći slaviti i 100. godišnjicu svoga izlaženja.

Snažni pokreti našega narodnoga bića očituju se i u osnivanju brojnih naših društava, koja i do danas razvijaju svoju djelatnost. Amo spadaju u prvome redu »*Društvo Sv. Jeronima*« za izdavanje poučnih i zabavnih knjiga za puk. Već se naime Matica Ilirska unutar Ilirske Čitaonice, a onda osobito kao samostalno društvo s potvrđenim pravilima od 10. VII. 1847. bavila mišlju izdavanja knjiga za široke slojeve. Ona je bila prvakinja i kroz desetke godina zapravo jedino društvo za izdavanje knjiga. Matica Ilirska pretraživala je sta-

re rukopise da izdaje stare klasike, što ima da radi drugdje Akademija znanosti. Ona je bila zvana da izdaje »Kjiževnik«, da time prokrči put akademiji. Akademija je međutim sretno stupila u život g. 1867., te tu naučnu zadaću samostalno i nastavlja. Matica Ilirska morala je nasuprot spasavati stare časopise »Kolo«, »Neven«, »Dubrovnik«, bilo osnivati nove belestrističke časopise, kao »Vijenac«. A povrh svega toga morala je ona i preuzeti na sebe zadaću izdavanja za puk, to tim prije, što se javljaju glasovi potrebe takvih knjiga i što se pokreće i sabirna akcija za osnivanje samostalnog društva u cilju izdavanja knjiga za puk.

Iz svojih zaklada izdaje Matica Ilirska za puk knjige: 1. Ivan Perkovac: Pojavi u zraku, 2. Andrija Kačić Miošić: Pjesmarica; 3. Budinački-Smičiklas: Otkrića Amerike (prijevod); 4. Martić: Osvetnici (III. svezak).

Na riječi predsjednika Matice Ilirske Ivana Mažuranića, pomišlja Matica u god. 1859. i na izdavanje popularne hrvatske povijesti.

Međutim tu zadaću oko izdavanja knjiga za puk preuzima na sebe god. 1868. »*Društvo Sv. Jeronima*«, na koje se prenose sve posebne zaklade osnovane u tu svrhu. I od tada do današnjega dana provodi u život to društvo misao velikana i zakladnika u prosvjećivanju poglavito našeg malog čovjeka.

Reorganizacijom Matice Ilirske u *Maticu Hrvatsku* god. 1874. ima Matica Hrvatska da bude društvo za širenje knjiga, koje ne spadaju ni na strogu nauku ni na pučku knjigu. Njezin je poglaviti zadatak unapređivati *lijepu hrvatsku knjigu.* Ona je i društvo za srednje *klase.* Organizam Matice Hrvatske prema tome je u svojoj biti s ciljem, da podade knjigu za *prosvijetljenu hrvatsku obitelj,* za razliku od Matice Slovenske, koja hoće da zađe i u područje stroge nauke a i da izdaje školske udžbenike; — za razliku i od nekada Matice Dalmatinske, koja je imala uz srednje klase pred sobom i puk.

Matica Hrvatska uza sve teškoće posljednjih decenija, a i pored posebnih strujanja unutar i izvan njezinih redova uspjela je ipak sačuvati do danas svoju prvotnu strukturu i hrvatsku kulturnu misiju. Ona je napunila svojim izdanjima cijele biblioteke. No njezin je zadatak baš u današnja vremena tim važniji, da uz jasne vidike i planove i dalje ostvaruje intencije nekadašnjih svojih osnivača i reformatora.

Duh našega istovremeno i realističkog i poetskog preporoda obuhvatio je i naše žene. One podžižu svoje muževe, stvaraju javno mišljenje, provode sabirne akcije za sve plemenite svrhe. Dovoljno je samo napomenuti gđu Jelisavu Prasničku, koja g. 1859. poziva Hrvate na sabirnu akciju za osnutak društva za izdavanje knjiga za puk. Sama odmah polaže u tu svrhu 20 forinti (isp. »Spomen knjiga Matice Hrvatske«, str. 36. i 37.).

A i muževi posvećuju posebnu pažnju prosvjeti i nacionalnom odgoju žena. Tamo 70-tih godina drže prvaci naše nauke u Zagrebu stalna predavanja »krasnom spolu« u Narodnom domu. A i sâm pjesnik Ivan Trnski pjeva svoje »Krijesnice« ne samo kao obožavatelj žena, nego poglavito u cilju, da svrati njihov duh i težnje na socijalni i kulturni rad.

Među našim ženama iskaču pojedine i same kao književnice i socijalne radnice. Tako Hermina *Tomić,* žena pripovjedača Josipa Eugena Tomića, postaje i sama književnica i organizatorka ne samo u Zagrebu, nego i u provinciji. Po zvanju umjetnica istupa na zboru žena u Karlovcu kao deklamatorka pjesme Ivana Trnskoga »To bi lijepo, krasno bilo«.

Bilo bi konačno i suvišno spominjati, da su na sociološko gibanje našega naroda najsnažnije djelovali i dnevno domaće novinstvo, pa onda političke stranke kao i rad u hrvatskom saboru. Napose na našu omladinu. Novine »Pozor« i »Hervatska« okupljaju oko sebe tamo od god. 1860. ne samo ljude, koji se bave javnim domaćim vanjskim poslovima, nego i književnike.

Nažalost, baš od toga vremena biva politički život hrvatskoga naroda gonjen s desna na lijevo. Tako zvana nagodba od god. 1868. između Hrvatske i Madžarske biva vječni kamen smutnje cijelom hrvatskom narodu. O tu nagodbu razbija se nemoćno sav idealizam naše hrvatske mladeži u II. polovici 19. stoljeća; svi vide u toj nagodbi prijevaru, vide eksploatatorsko sredstvo hrvatskoga naroda. A ipak svi ostaju nemoćni da izmijene i jednu jotu u korist naroda. Khuen Hedervary pašuje kao ban u Hrvatskoj, i nema te sile, kojoj bi uspjelo da ga makne. Trebat će istom da se godine 1903. protiv njega pokrene cio narod; tražit će se i ljudske žrtve da ga konačno sviješću naroda makne s tiranije kroz puna dva decenija.

Novi politički ljudi navraćat će od tada sve više našu javnu politiku na probleme naših hrvatskih sela, na agrarizam, a manje će oslanjati svoju taktičku borbu i oporbu na stare pisane hrvatske pravice. Među predvodnicima toga novog pokreta nalazimo u prvim redovima pok. Stjepana Radića. A i danas cio hrvatski narod osviješten stoji i iza smrti Stjepana Radića pod svojim vodstvom kao jedan na braniku ne samo seljačkih, nego i općehrvatskih narodnih prava.

Ni u jednoj drugoj epohi nije sociološka kongregacija ne samo naših sela nego i cijelog naroda bila tako snažna kao baš u naše dane. A što je još važnije: cio hrvatski narod stoji danas uz jednu misao diljem svih naših krajina: Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Vojvodine. Znati zato upraviti ovu kongregaciju k ispravnim smjernicama i za budućnost hrvatskog naroda, ostaje najvažnijim zadatkom sadašnjice.

DR. JOSIP NAGY, ZAGREB

U PREDVEČERJE ANEKSIONE KRIZE GOD. 1908

I

Devedesetih godina devetnaestog vijeka crni se oblaci sve to više gomilahu na svjetskom političkom obzorju. Još ne bijaše nestalo ni onog opasnog gibanja, koje je vuklo svoju lozu iz predašnjih decenija, kad se ukazaše tragovi novog trvenja.

Iako je francusko-njemačka opreka iz g. 1871. u novim prilikama gubila na snazi, ipak je još uvijek postojala. Neka samo dođe poticaj s bilo koje strane, i lako će se staviti u gibanje. Postojala je i opreka između Rusije i Austro-Ugarske zbog njihovih divergentnih interesa na Balkanu. Glavna točka vanjskopolitičkog programa habsburške carevine bijaše, da joj Rusija ni pod koju cijenu ne smije zatvoriti put prema Egejskom moru. Dok se na jednoj strani i Austro-Ugarskoj priznavalo pravo na život i prirodan razvoj, dotle se na drugoj dobro znalo, da je Austro-Ugarska u etničkom smislu vrlo šarena država i da je zbog toga odnos između njezine vanjske i unutarnje politike drukčiji nego što je, primjerice, u Francuskoj ili Engleskoj. G. 1898.—1899. njemački poslanik u Beču detaljno izvješćuje svoju vladu o nutarnjim pitanjima Monarhije, u prvom redu o odnosima i sukobima između Čeha i Nijemaca. Ono, što je zanimalo ne samo njemačke političare i državnike nego i ostali svijet, bilo bi od prilike evo ovo:

Godinu dana iza Berlinskoga kongresa, koji je Austro-Ugarskoj dao mandat, da okupira Bosnu i Hercegovinu i da njima upravlja a iste godine (1879.), kad je Austro-Ugarska sklopila s Njemačkom *Dvojni savez*, ministrom predsjednikom u austrijskoj poli Monarhije postade grof Eduard Taafe i na tom mjestu ostade punih četrnaest godina. U njegovo se doba jasno vidjelo, da je Slavenima dualistički sistem zazoran, jer im je bio izvorom dvostruke supremacije, supremacije *državnog* njemačkog i supremacije *državnog* madžarskog naroda. Traženje izlaza iz te supremacije vodilo je na *trijalističku* bazu. Prvo se izdanje trijalizma kreće oko državnopravne samostalnosti Čeha i Slovaka, a drugo oko ravnopravnosti Hrvata prema Nijemcima i Madžarima. Sistem grofa Taafe bijaše sistem političkog koprcanja, koje se ironički označivalo kao *Fortwursteln,* i bezumne igre sa *Divide et impera.* Da ironija bude što veća, baš iz ovog je sistema nikao pothvat za izmirenje Čeha i Nijemaca.

Ministar pravde Strémayer izda g. 1880. naredbu, koja je u Češkoj i Moravskoj dopuštala upotrebu češkog jezika u saobraćaju stranaka s državnim vlastima. Na puna se usta govorilo o »slavensko-federativnom krugu«, a ozbiljniji mislioci, u prvom redu oni, koji bijahu dublje prodrli u realističko-federativne koncepcije velikog Čeha Franje Palackoga, isticahu, da bi taj »krug« trebalo ne samo što prije ostvariti, nego ga protegnuti i na Hrvate. To je zaista trebalo, i to se sada moralo učiniti. Ali oficijelna politika smatraše, da je za nju zgodnije, ako jedan narod izigrava drugim. Grof Taafe, mjesto izmirenja, ostavi svojim nasljednicima pooštrenu borbu između naroda u Monarhiji.

Iza kratkog koalicionog ministarstva kneza Windischgrätza (1893. do 1895.) i ministarstva »iz nužde« grofa Kielmannsegga, stupi na političku pozornicu namjesnik u Galiciji poljski grof Kažimir Badeni. Na glasu su njegove jezične naredbe za Češku i Moravsku od 5. i 22. travnja 1897. Vlasti i sudovi trebali su svaki podnesak riješiti na jeziku, na kome bi bio predložen. Saobraćaj sa strankama imao se vršiti na njihovu jeziku i na tom se jeziku imalo voditi uredovanje. S 1. srpnja 1901. svi su činovnici trebali znati i njemački i češki. To je bez sumnje bila velika dobit za Čehe, jer su u znatno većoj mjeri znali njemački jezik nego što su Nijemci znali češki, i što su lakše mogli naučiti njemački nego Nijemci češki.

U bečkom parlamentu započe odlučna opstrukcija, kod koje se sve njemačke stranke nađoše na istoj liniji. Opstrukcija u parlamentu našla je svoj nastavak u demonstracijama po bečkim ulicama. Grof Badeni pade, a kabinet grofa Clary obnovi 14. listopada 1899. stanje, kakovo je bilo prije jezičnih naredaba. Sad njemačku opstrukciju zamijeni u parlamentu češka, a bečke demonstracije demonstracije u Češkoj.[1])

Povodom čestih i opširnih izvještaja iz Beča o nutarnjim austrijskim političkim prilikama pisao je državni kancelar u ministarstvu za vanjske poslove Bernhard von Bülow njemačkom predstavniku u Beču 18. lipnja 1898. između ostaloga i ovo: »Naš politički interes, kome treba da se podvrgnu sve platonske simpatije i koji sačinjava jedan od tradicionalnih načela pruske politike baš za ove trideset i dvije godine od historijskog obračunavanja s Austrijom, sastoji se u tome, da se Austrija održi u položaju velike sile. Ovaj interes traži od nas, da se čuvamo, da sokolimo rastvorne struje bilo na češkoj bilo na poljskoj bilo na njemačkoj strani. Austrijski Nijemci ne smiju da sumnjaju, da ćemo, dok se njihova borba za njemačku stvar kreće oko toga, da se njemački živalj sačuva kao lem za unutrašnju vezu i za daljnji opstanak austrijske države u njezinu sadanjem obliku, njihova nastojanja pratiti s potpunim saučešćem, ali da njemački

nacionalisti, čim bi ova borba kao svoj posljednji cilj imala u vidu, da njemačke dijelove zemlje otkine od Austrije i da se time vrati na Status quo ante 1866., ne mogu računati na promicanje njihovih planova s ove strane.«[2])

Iza ovih Bülowih riječi kao da još uvijek stoji Bismarck sa svojim pogledom na Austro-Ugarsku u doba, kad je s njom g. 1879. sklapao *Dvojni savez,* a još više kad je g. 1882. priveo kraju pregovore oko *Trojnog saveza* između Njemačke, Austro-Ugarske i Italije. Trojni savez — *strategijski položaj,* kako ga je okrstio u svojim *Gedanken und Erinnerungen* — imao je, po njegovoj koncepciji, i pozitivnu i negativnu stranu. Pozitivna se sastojala u tome, da brani Austro-Ugarsku od Rusije a Njemačku i Italiju od Francuske. Negativna nije smjela dopustiti ni Austro-Ugarskoj ni Italiji, da se orijentiraju prema Parizu. Dalje, Austro-Ugarska nije smjela da bilo kakvim nerazboritim političkim potezom pokvari dobre odnose između Berlina i Petrograda. Konačno je, preko Trojnog saveza, trebala nestati ili barem znatno oslabiti tradicionalna opreka između Austro-Ugarske i Italije. Rusiji je Njemačka više puta dala razumjeti, da može računati na njezinu pomoć, ako u zgodno doba i bez opasnosti za međunarodno stanje istakne svoje interese na Balkanu i na Dardanelima. Sa strane Bismarckove Njemačke Austro-Ugarskoj su dakle bile točno povučene granice ne samo na području vanjske, nego i, s obzirom na etničku strukturu Habsburške monarhije, na području unutarnje politike. Prijatelja Rusiju Bismarck je želio podupirati, protivnika Francusku obuzdavati, a saveznika Austro-Ugarsku i štititi i nadzirati.

Dok su prilike u austrijskoj poli Monarhije njemačkoj vladi zadavale dosta briga, njemački generalni konzul u Budimpešti Hans von Hohenlohe-Oehringen javljaše, da će Madžari, u krugu Austro-ugarske monarhije, biti uvijek vjerni pristaše saveza s Njemačkom, jer da dobro znadu, koliko duguju Njemačkoj.[3])

Njemački diplomatski izvještaji iz Beča g. 1898.—1899. vrlo su karakteristični i zanimljivi, ako se njihov sadržaj razmatra u uskoj vezi s vremenom. Bismarck bijaše već g. 1890. napustio mjesto državnog kancelara. Te iste godine isticaše rok posebnom njemačko-ruskom sporazumnom ugovoru od 18. lipnja 1887., poznatom pod nazivom *Rückversicherungsvertrag,* koji predstavljaše vezu Trojnog saveza s Rusijom. Bismarckov nasljednik kancelar Leo grof Caprivi nije obnovio savez s Rusijom, a njemačkoj je politici dao novi smjer. To je onaj opasni *Der neue Kurs,* koji je Rusiju stao udaljivati od Njemačke. Nije trebalo dugo čekati, da se dogodi baš ono, od čega je Bismarck toliko zazirao, da se naime Rusija orijentira prema Francuskoj. 17. kolovoza 1892. Francuska i Rusija sklopiše vojnu konvenciju,

da se, u slučaju potrebe, zajednički brane od napadaja, koji bi došao sa strane Trojnoga saveza, a 4. siječnja 1894. ta se konvencija pretvorila u potpuni savez.

Italija, napustivši svoje aspiracije na Tunis, koji bijaše u francuskim rukama, svratila je pogled na Tripolitaniju. Kako nije naišla na opreke ni na francuskoj a ni na engleskoj strani, stala je svoju politiku upravljati smjerom prema Francuskoj i Engleskoj, koje su se konačno ugovorom g. 1904. sporazumjele u raznim pitanjima s obzirom na Sredozemno more, u prvom redu s obzirom na Egipat i Maroko. Suštinu Trojnog saveza sačinjavahu sada zapravo samo Njemačka i Austro-Ugarska, ali Njemačka nije više mogla obuzdavati svog saveznika u tolikoj mjeri, koliko je to činio Bismarck. To će se najbolje vidjeti u predvečerje bosansko-hercegovačke aneksione krize g. 1908.[4])

II

Točka Bismarckova programa, po kojoj Austro-Ugarska nije smjela da izrabljuje Trojni savez za svoja sporna pitanja s Rusijom, ostala je na snazi punih šest godina poslije njegova odlaska. G. 1896. u austro-ugarskim se službenim krugovima govorilo, da bi se Monarhija svakako oružanom rukom oprla svakom pothvatu, koji bi učinila Rusija prema Carigradu i Dardanelima. Računalo se, da bi ruski korak potaknuo i Englesku, da ona sa svoje strane nešto poduzme. Austro-Ugarska bi dakle i sada, kao i g. 1878., pošla skupa s Engleskom; rado bi pošla s njom čak i onda, kad bi ona bila prva a Engleska druga. Naravno, da bi joj u tom slučaju pomoć Njemačke dobro došla. Ali njemački poslanik u Beču grof zu Eulenburg nije se ni najmanje ustručavao, da austrijskom ministru predsjedniku barunu Becku čisto i bistro reče, da sporazum između Austro-Ugarske i Engleske, koji bi bio sklopljen za slučaj ulaza Rusa u Carigrad, Njemačka ne bi odobrila a niti bi priznala, da je nastupio *casus foederis,* da naime Njemačka mora stupiti u rat skupa s Austro-Ugarskom. »Njemačka — kaže njezin poslanik austrijskom ministru predsjedniku — nikako ne bi mogla započeti ovako nepopularan rat; ne bi se čak mogla odlučiti ni na mobilizaciju.«[5])

Stanovište bečkog poslanika potpuno je odobravao tadanji državni kancelar knez von Hohenlohe i u jednom podnesku na cara od 2. veljače 1896. formulirao je svoje mišljenje evo ovako: »Razlozi, koji su nas u svoje doba potaknuli, da iz saveznih ugovora isključimo ona pitanja, koja se odnose na Istok i na Sredozemno more, i da *casus foederis* s Austro-Ugarskom ograničimo na slučaj napadaja Rusije na ovu državu, stoje i dalje neizmijenjeni. Kad bismo, mimo izričitih odredaba onih ugovora, obećali Austro-Ugarskoj svoju pomoć

za slučaj, da ruski korak prema Carigradu mora smatrati povodom za *casus foederis*, preuzeli bismo odgovornost za razne agresivne planove bečkog kabineta, odrekli se načela svoje iskušane istočne politike i time bi nam odskočila opasnost rata na dvjema frontama.«[6]) Mjesec dana kasnije isti državni kancelar Hohenlohe zabilježio je ove riječi: »Čvrsto se držimo Trojnoga saveza, ali ne dozvoljavamo, da ga Austrija upotrijebi za svoje neodređene planove na Istoku. Austrija treba da se zadovolji defenzivnim karakterom Trojnoga saveza, ako ne će da propadne.«[7])

Sve je dakle još teklo potpuno u Bismarckovu duhu, sve je bilo u potpunom skladu s njegovim nazorom, da Austro-Ugarska, ako hoće da vodi računa o svojoj budućnosti, treba da zna, da je savez s Njemačkom od veće koristi za nju samu nego za Njemačku.[8])

Ali iste godine 1896. i u istim aktima, kojima se ističe veliko značenje Trojnoga saveza za Habsburšku monarhiju, iznose se misli, koje kao da nijesu u potpunom skladu s ovim spomenutima. Možemo primjerice čitati ovakova razlaganja: Ako bi Njemačka čisto i bistro izjavila bečkoj vladi, da će u slučaju rata s Rusijom zbog Dardanela Austro-Ugarska biti prepuštena svojoj sudbini, da bi to značilo saveznika tjerati na pesimizam. Dakle na jednoj strani Njemačka kaže saveznoj Austro-Ugarskoj, neka od nje ne traži ništa više preko onoga, što može tražiti prema odredbama saveznih ugovora, a na drugoj, kod svoje kuće, vodi računa i o tome, da bi u korist Austro-Ugarske morala učiniti nešto i preko savezničke dužnosti. To je, zasad, doista bilo samo teoretsko razlaganje. Pa ipak se i iz diplomatskih dokumenata i iz općeg političkog gibanja može izvesti zaključak, da je značenje Austro-Ugarske za Njemačku raslo iz dana u dan i da se Njemačka bojala, da bi se jednog lijepog dana zbog savezne Austro-Ugarske mogla naći u neugodnoj situaciji. To pak nikako nije bilo u duhu Bismarckova programa.

Opasnosti za Trojni savez i za Njemačku, koje su mogle nastati iz nutarnjo-političkih pojava u Habsburškoj monarhiji i iz njezinih spornih točaka s Rusijom, nestade skoro najedamput. Pažnju Rusije privukao je Daleki Istok, a Balkan i Bliži Istok, tradicionalno žarište sporova, padoše za punih deset godina gotovo u pozadinu.

G. 1894.—1895. vodio se rat između Japana i Kine, rat, koji je svijetu jasno otkrio veliku životnu snagu Japana. Ruski vojni opunomoćenik u Pekingu točno je prosudio situaciju kad je rekao, da s Japanom niče Rusiji opasan takmac, koji će joj nesumnjivo zadati teških briga. Rusija, dosad, da je na Dalekom Istoku računala samo s Kinom i Engleskom, a odsad glavni faktor da će biti Japan. Ruski vojni opunomoćenik je točno predvidio sukob između Rusije g. 1904. do 1905., koji je svršio porazom Rusije, ali koji je imao znatna utjecaja i na velika svjetska pitanja uopće.

Balkan i Bliži Istok padoše u pozadinu, usto se Austro-Ugarska i Rusija sporazumješe g. 1897. u dvjema glavnim točkama, koje se ticahu ovog škakljivog dijela svijeta. Prva se sastoji u tome, da će, dokle god bude moguće, čuvati postojeće stanje, a druga, da će se sporazumjeti u pitanju svojih interesa, ako se postojeće stanje ne bi dalo više čuvati i ako bi nastale bilo kakove teritorijalne promjene. Vodilo se dakle računa i o stanju, kakovo bijaše g. 1897., ali i o prilikama, koje bi mogle kasnije nastati. Obje države, i Rusija i Austro-Ugarska, trebale su se kaniti bilo kakvih osvajalačkih namisli. Državni tajnik u njemačkom ministarstvu vanjskih posala von Marschall, izvješćujući poslanika u Londonu grofa von Hatzfeldta o ovom sporazumu, primijetio je, da se njegovo značenje za evropski mir doista ne smije podcjenjivati, ali da ipak ima samo privremeni karakter i da se ne smije očekivati, da bi Istočno pitanje zauvijek skinuo s dnevnoga reda.[9]) To nije jedini komentar; ima ih više, a tamo i amo se susreće primjedba, da sporazum ima i svoju pozitivnu i svoju negativnu stranu. Pozitivna se sastoji u tome, što Rusija želi da za izvjestan broj godina u Europi ima mira, a negativna, što već i sam sporazum sadržava u sebi klice opasnosti, koje će prije ili poslije izbiti na javu.[10])

Oni, koji su ga ovako komentirali, imali su pravo.

III

Suština rusko-austro-ugarskog sporazuma g. 1897. — zapravo tajnog sporazuma — nalazi se u instrukciji austro-ugarskog ministra vanjskih posala grofa Agenora Goluchowskoga poslaniku u Petrogradu princu Lichtensteinu od 8. svibnja 1897. i u noti ruskog ministra vanjskih posala Muravjeva austro-ugarskom poslaniku od 17. ist. mj. Austro-ugarska instrukcija fiksira glavne točke razgovora, koji se vodio 27.—29. travnja, kad su car Franjo Josip i njegov ministar vanjskih posala boravili u Petrogradu, spominje, da je tada ugovorena smjernica, koje će se držati obje države s obzirom na Istočno pitanje, da se vodilo računa o sigurnosti i o vitalnim interesima obiju carevina i o eliminiranju sporova između njih, sporova, koji bi mogli nastati na toplom balkanskom tlu, ali bi mogli postati opasni i za evropski mir. Sporazum se bazira na načelu povjerenja i uzajamne lojalnosti i sadržava sve elemente za uspješnu suradnju obiju država a u svrhu mirnog rješenja Istočnog pitanja.

Glavna se točka sporazuma sastoji u zajedničkom podržavanju postojećeg stanja sve dotle, dok to prilike budu dopuštale, i u suzbijanju svačijeg nastojanja, koje bi išlo za izmjenom toga stanja. Ako

se pak postojeće stanje ne bi dalo dalje podržavati, Austro-Ugarska i Rusija eliminirat će težnje za osvajanjem na području Balkana i radit će o tome, da se ovo načelo općenito prizna. (L'Autriche-Hongrie aussi bien que la Russie écartent d'avance tout esprit de conquête sur la presqu'île des Balkans, et... sont décidées à faire respecter ce principe par toute autre puissance qui manifesterait des visées sur le territoire susmentionné.) Pitanje Carigrada, susjednog područja, Dardanela i Bospora ima izričito evropski karakter i ne može biti predmetom sporazuma samo između Austro-Ugarske i Rusije. Austro-Ugarska, uvažujući rusko shvaćanje odredaba Pariskog ugovora g. 1856. i Londonske konvencije g. 1871., priznaje legitimnost načela o zatvaranju Crnoga mora za strane ratne brodove. Ako bi stanje na Balkanu, izuzevši Carigrad i morske tjesnace, tražilo novih, posebnih, utanačenja između Austro-Ugarske i Rusije, kao glavnih interesiranih stranaka, postupat će se po ovim načelima: Austro-Ugarskoj ostaju probitačnosti, koje joj je dao Berlinski ugovor g. 1878. a posjed Bosne, Hercegovine i Novopazarskog sandžaka ne može biti pitanje pregovaravanja. Austro-Ugarska pridržava sebi pravo, da u zgodnom času okupaciju i pravo garnizona promijeni u aneksiju. (Le gouvernement de S. M. I. et R. A. se réservant la faculté de substituer, le moment venu, au titre d'occupation et de droit de garnison celui d'annexion). Austro-Ugarska računa s time, da se na području između Janjine i Skadra obrazuje kneževina Albanija, dok bi se područje, koje bi na taj način postalo raspoloživo, podijelilo između balkanskih država. I Austro-Ugarska i Rusija žele opstanak, konsolidaciju i miran razvoj malih država, i u tom će smislu voditi svoju politiku u potpunoj harmoniji.

Ruska nota priznaje, da dopis ministra Goluchowskoga, čiji je prijepis ministar Muravjev dobio od austro-ugarskog poslanika, u općenitim crtama (en traits généraux) resumira suštinu petrogradskih razgovora. Svojim primjedbama Muravjev želi da isključi mogućnost svakakog nesporazuma. Ističe potrebu podržavanja postojećeg stanja na Balkanu, eliminiranja osvajalačkih namjera i poštivanja načela o zatvaranju morskih tjesnaca za strane ratne brodove. S obzirom na Bosnu i Hercegovinu, Muravjev priznaje Austro-Ugarskoj probitačnosti, koje joj je dao Berlinski ugovor. Ali pitanje aneksije ovih pokrajina da bi potaknulo vrlo opsežno pitanje, koje da bi trebalo svestrano ispitati. (L'annexion de ces deux provinces soulèverait une question plus étendue qui exigerait un examen spécial en temps et lieux). Formiranje kneževine Albanije i podjela raspoloživa područja među balkanskim državama da je pitanje budućnosti, zasad svakako preuranjeno i koje se nikako ne može odrediti (... touchent à des questions d'avenir sur lesquelles il serait prématuré et bien difficile de statuer actuellement). Muravjev ističe, da se njegova interpretacija petrogradskih sporazuma donekle razlikuje od Galuchowskijeve (les quelques nuances d'interprétation), ali priznaje, da se i Rusija i Austro-Ugarska nalaze na istim velikim političkim linijama.[11])

Kad se, dakle, Rusija našla pred novom situacijom na Dalekom Istoku, putem sporazuma s Austro-Ugarskom privremeno se riješila briga za Bliži. Teško se oteti dojmu, da se spomenuti austro-ugarski i ruski diplomatski dokumenti ne odlikuju baš osobitom jasnoćom. U najbolju ruku to je mogao biti samo nekakav prethodan sporazum; oni, koji bi se iz njega razvili, trebali su biti kud i kamo točniji i precizniji, trebali su manje ponavljati ono, što se g. 1856., 1871. i 1878. uglavilo u Parizu, Londonu i Berlinu, manje u vrlo neodređenim crtama govoriti o pitanjima budućnosti, a kud i kamo više voditi računa o realnim prilikama sadašnjice. Ali skoro čitavo predvečerje aneksione krize g. 1908. bit će ispunjeno neodređenim razgovorima i dopisivanjem sa mnogo fraza a malo stvarnosti, i to s jednostavnog razloga, jer do ozbiljnog, stvarnog sporazuma između Austro-Ugarske i Rusije, zbog njihovih divergentnih interesa, nikako nije moglo doći. Frazeologija je i dalje slavila svoje triumfe.

Njemački državni kancelar grof von Bülow zabilježio je 20. rujna 1903., dok je još bio u Beču, glavne poglede austro-ugarskog ministra vanjskih posala Goluchowskoga s obzirom na politiku, koju misli voditi na Bližem Istoku. Goluchowski povlači granicu između onoga, što bi bilo poželjno da bude, i onoga, što se da polučiti. Poželjno bi bilo Turcima prepustiti Makedoniju, da njome upravljaju po miloj volji. Ali tada bi u samoj Makedoniji nastale takove prilike, da bi se Rusija lako mogla odlučiti na energičan zahvat. A Austro-Ugarska mora nastojati, da Rusija ne istupi sama, nego skupa s njom. Austro-Ugarska mora dalje nastojati, da spriječi sukob između Turaka i Bugara, a ako bi ipak do tog sukoba došlo, pošto poto treba ga lokalizirati. Dalje Austro-Ugarska ne želi autonomiju Makedonije, nego jedino takove financijalne i upravne reforme, kakove odgovaraju njoj i Rusiji. O podjeli Balkana između Rusije i Austro-Ugarske ne može biti govora, jer bi podjela svakako ispala na štetu Austro-Ugarske i bacila klicu razdora. Ni govora o tome, da Carigrad dođe u ruske ruke, a pitanje Dardanela neka ostane i dalje evropskim pitanjem, koje se može riješiti suradnjom evropskih velesila. Neka na Balkanu ostane postojeće stanje, a čitavo pitanje Bližeg Istoka neka se rješava malo po malo i u etapama. Najbolje bi bilo, da tursku vlast zamijene autonomne državne tvorevine i da nastane takav odnos između Grčke, Rumunjske, Srbije, Crne Gore i Albanije, kakav će odgovarati Austro-Ugarskoj.[12])

I to je bilo vrlo općenito, pa su i tako zvane »Mürzsteške punktacije« od 2. listopada 1903. bile uglavnome samo općenitog karaktera.[13])

IV

Dok je g. 1903. tradicionalno stanje trebalo da što duže potraje a tinjajuće opreke da ne izbiju na površinu, tri godine kasnije zapiri sasvim nova politička struja.

Ministrom vanjskih posala u Rusiji postade Aleksandar Petrovič Izvoljskij (1906.—1910.), a u Austro-Ugarskoj Aloiz barun (zatim grof) Aehrenthal (1906.—1912.), koji je do tada bio poslanikom u Petrogradu. Izvoljski je likvidirao epizodu na Dalekom Istoku, izravnao spor s Japanom, utro put rusko-engleskom sporazumu s obzirom na Aziju, pa zatim svoju pažnju obratio Bližem Istoku. Iz njegovih vlastitih ustâ čuo je ministar Aehrenthal, da će buduća ruska istočna politika krenuti smjerom prema Turskoj. Sav zaprepašćen pisao je 31. listopada 1907. njemačkom državnom kancelaru von Bülowu, da Izvoljski ne projektira ništa manje nego da s vremenom pitanje o morskim tjesnacima riješi u ruskom smislu. Imalo se dakle na Bižem Istoku dogoditi baš ono, od čega je Goluchowski uvijek zazirao; Rusija sama vreba na prvu priliku, da otvori jedno škakljivo pitanje. Aehrenthal je, prema njegovim vlastitim riječima u pismu Bülowu, računao, da će se Izvoljski još dugo premišljati, da svojim pothvatom ne bi izazvao otpor svakako Engleske, a možda i Francuske.[14]) A to doba ruskog premišljanja htio je izrabiti u korist Austro-Ugarske.

Pozivajući se na Berlinski ugovor g. 1878. iznio je 27. siječnja 1908. pred delegacije — odbore austrijskog i ugarskog parlamenta za zajedničke poslove — plan o izgradnji željeznice kroz Sandžak, koja bi se nadovezala na bosanske željeznice i Monarhiju spojila s Egejskim i Sredozemnim morem. To bijaše grom iz vedra neba, protiv koga se digao glas sa strane Engleske, Srbije i Rusije. Ali to bijaše i poticaj što užoj kolaboraciji između Rusije i Engleske na jednoj strani, a Njemačke i Austro-Ugarske na drugoj. Došlo je doba, kad je Njemačka imala snositi posljedice za političke pothvate svoje saveznice. Jedan daroviti njemački pisac, crtajući odnose između Njemačke i Austro-Ugarske u doba 1908.—1914., dao je svojoj knjizi naslov »Tragedija saveznikâ«.[15])

Za rusku vladu bio je izrađen 1. svibnja 1908. u Beču naročit Aide-Mémoire, koji ju je trebao uvjeriti, da projektirana željeznica ima isključivo ekonomski, a nikako politički karakter (la question des chemins de fer des Balkans n'a qu'un caractère économique et se trouve entièrement en dehors du terrain politique). Inače ovaj dokumenat ističe veliko značenje sporazuma g. 1897., naročito za tadanje prilike (Mladoturska revolucija!).[16]) Na ovaj austro-ugarski Aide-Mémoire odgovorila je Rusija svojim od 2. srpnja 1908., koji je osobito u jednom smislu vrlo karakterističan.

Sa ruske se strane ističe, da svako pitanje, koje bi se javilo na Bližem Istoku, Rusija i Austro-Ugarska treba da zajednički rješavaju u duhu sporazuma od g. 1897. To vrijedi i za željeznice. Kao i g. 1897. tako i sada, pitanje aneksije Bosne i Hercegovine, Carigrada i morskih tjesnaca ostaje eminentno evropskim pitanjem. Ali sad ruski dokumenat kaže: »Pa ipak, kako bi bilo od ogromnog značenja za obje zemlje, da se oba spomenuta pitanja riješe u skladu s njihovim interesima, carska bi vlada rado pristala na diskusiju u duhu prijateljske reciprocnosti«. (Néanmoins, vu l'extrême importance qu'il y aurait pour les deux pays de voir les deux questions susmentionnées réglées conformement à leurs intérêts réciproques, le Gouvernement Impérial serait prêt à en accepter la discussion dans un esprit d'amicale réciprocité).[17])

Dakle rusko-austro-ugarska nagodba g. 1897. nije sadržavala ništa realna, austro-ugarskom ministru vanjskih posala Goluchovskome bijaše glavno, da se postojeće stanje na Balkanu što dulje održi, njegov nasljednik Aehrenthal, znajući, da bi Izvoljski rado pokrenuo pitanje o Dardanelima, istupa s projektom o izgradnji željeznice, a Izvoljski, za volju morskih tjesnaca, pokreće i pitanje Bosne i Hercegovine. I jedno i drugo pitanje imalo je biti predmetom razgovora između ruske i austro-ugarske vlade ili zapravo između Izvoljskoga i Aehrenthala. Do tog je razgovara doista i došlo. Ali i sada, kao i prije, neodređenost i frazeologija ne silaze sa svojih visina.

V

Njemački predstavnik u Beču grof Brockdorff-Rantzau počinje svoj izvještaj na državnog kancelara von Bülowa od 7. kolovoza 1908. riječima: »Izvoljski ostaje Izvoljski (Iswolsky bleibt Iswolsky) — resignirano mi je rekao barun Aehrenthal na našem zadnjem sastanku, i time je htio reći, da ruskog ministra smatra sposobnim za svaku neiskrenost. Lični odnosi obaju državnika dospjeli su baš u akutno stanje uzajamne nenaklonosti.« Njemački se poslanik upušta u analizu karaktera upravitelja austro-ugarske vanjske politike u kritičnoj godini 1908. Aehrenthal da je silno razdražen i da traži načina, kako bi jedino Izvoljskoga učinio odgovornim zbog slabljenja prijateljskih veza između Habsburške monarhije i Rusije; sebe da smatra najboljim poznavaocem Rusije i nikako ne će da prizna, da se povodom svog projekta o sandžačkoj željeznici prevario s obzirom na raspoloženje u Rusiji. Ruski poslanik u Beču — primjećuje grof Brockdorff-Rantzau na kraju svoga izvještaja — mogao bi isto tako rezignirano pisati svom šefu, da Aehrenthal ostaje Aehrenthal. (Aehrenthal bleibt Aehrenthal).[18])

Mjesec kolovoz 1908. nije daleko od 5. listopada 1908., kad je Austro-Ugarska proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine. A baš u to doba u odnosima između Austro-Ugarske i Rusije, koje neprestano isticahu potrebu prijateljske kooperacije na Bližem Istoku, odlučivahu lični momenti njihovih ministara vanjskih posala. A svakako je najprije trebalo da se njih dvije sporazumiju.

Izvoljski je g. 1907. posjetio Aehrenthala u Beču, pa je čekao, da mu ovaj vrati posjet u Karlovim Varima, gdje se nalazio na liječenju, ili da barem Aehrenthal prvi izrazi želju, da se sastanu. A Aehrenthal u svom čvrstom uvjerenju, da Izvoljski ostaje Izvoljski, nikako se nije htio na to odlučiti.

Ovo pitanje etikete, koje nije bez političke natruhe, provlači se kao crvena nit kroz diplomatsku korespondenciju u mjesecu kolovozu i rujnu. U razgovoru s njemačkim državnim tajnikom u ministarstvu vanjskih posala von Schoenom Aehrenthal isticaše, da se kod ruskog državnika opaža jaka nervoza, koja postepeno raste, pa ako čovjek odmah ne udovolji njegovim željama ili ne prihvati njegove prijedloge, da prelazi u razdražni ton. Izvoljski da će se obratiti Engleskoj, čim ga sporazum s Austro-Ugarskom ne bude više zadovoljavao. Ma kako mu neprijatno bilo pregovaranje s Izvoljskim, primijetio je Aehrenthal njemačkom državnom tajniku, smatra, da u interesu svoje države ne smije prekinuti žicu između Beča i Petrograda, da se Rusija ne bi potpuno priključila Engleskoj. Još 5. rujna 1908., dakle točno mjesec dana prije proglašenja aneksije a svakako u doba kad je za tu odluku bilo skoro sve gotovo, primijetio je Aehrenthal državnom tajniku von Schoenu, da Austro-Ugarskoj ne će preostati ništa drugo, nego da se *s vremenom približi* konačnom uređenju prilika Bosne i Hercegovine, a to rješenje da ne će i ne može biti drugo nego aneksija.[19])

Izvoljski i Aehrenthal trebali su se dakle pošto poto sastati. Sastadoše se 16. rujna 1908., a da ni jedan ni drugi ne dade inicijativu. U goste ih je pozvao na svoj dvorac Buchlau u Moravskoj tadanji austro-ugarski poslanik u Petrogradu grof Leopold Berchtold (1906. do 1911.), iza Aehrenthalove smrti ministar vanjskih posala (1912. do 1915.). Njemački predstavnik u Beču grof Brockdorff-Rantzau, koji je bio dobro upućen kako će se stvar urediti, brzojavio je već 12. rujna u Berlin: »Poslije dugog oklijevanja barun Aehrenthal je pristao da vidi Izvoljskoga prije svog odlaska na Tegernsee. Oba ministra sastat će se početkom iduće sedmice kao gosti poslanika grofa Bechtolda na dvorcu Buchlau u Moravskoj. Na ovaj će se način spretno izbjeći formalnim teškoćama. Izvoljski ne treba da se javi kod Aehrenthala, a baron Aehrenthal se uklanja posjetu kod svog ruskog kolege.«[20])

Teško se oteti dojmu, da bi dva državnika, koja su imala toliko nepovjerenja jedan u drugoga i zbog ličnih razloga izbjegavali razgovor u vrlo važnim državno-političkim stvarima i izbjegavali ga čak u kritično doba, sada, kao gosti kod jedne treće osobe, iskreno i otvoreno govorili. Sve, što o tome možemo da saznamo, upućuje nas na pomisao, da je i sada odlučivala neodređenost i frazeologija. Tome se dojmu ne ćemo oteti ni ako pročitamo zapisnik sjednice zajedničkog ministarskog vijeća, koja se pod predsjedanjem Aehrenthala održala 10. rujna u Budimpešti, a koja se bavila spremanjem aneksije i na kojoj je Aehrenthal najavio svoj sastanak s Izvoljskim.[21]) Tome se dojmu nijesu mogli oteti ni ljudi, koji su, po svom položaju i vezama, imali prigode, da iz bližega prate događaje i da saznaju koješta, u što se mi možemo uputiti tek sada, kad su nam pri ruci dokumenti iz tajnih arhiva. Objektivni Nijemac iz Češke Josip M. Baernreither (1854. do 1935.), koji je mnogo godina proveo u austrijskoj državnoj službi i u političkom životu, bio član austrijskog parlamenta i delegacija, stajao u prijateljskim vezama s porodicom Aehrenthala i slušao njegove ekspozeje, zabilježio je u svojim uspomenama s obzirom na sastanak na dvorcu Buchlau ovo: »Da je tu došlo do jasnog sporazuma između obojice, aneksija bi se bila mirnije i čistije razvila. Nijesam kadar, da u ovom vrlo spornom pitanju, što se u Buchlau dogodilo i što se zapravo uglavilo, dadem bilo što autentično. Toliko je ipak stalno, da se iskreno i pošteno obojica nijesu razgovarala. Ako se vještina diplomacije zaista sastoji u tome, da se, kod ovakovih prilika, drugi ostave u neizvjesnosti s obzirom na neke namjere, a samome sebi stražnja vrata ostave otvorena, onda su obje stranke vršile to umijeće. Da oba diplomata o tako važnoj stvari nijesu uglavila nikakav napisani sporazum, napadna je činjenica, koja se može protumačiti samo time, što su obojica imala prikrivenih misli.«[22])

Mnogo se truda uložilo, da se širokoj javnosti prikaže, kako je sastanak dvaju državnika bio vrlo srdačan i kako je sjajno svršio. Oficijelna je štampa laskavo pisala o Izvoljskome, označivala ga kao izrazitog pristašu mira i jednu od najmarkantnijih pojava na političkoj pozornici. »Fremdenblatt«, organ ministarstva vanjskih posala, govorio je o »državama sporazuma« (Ententemächte) i tim nazivom označivao Rusiju i Austro-Ugarsku. Ali pažljivim pogledima njemačkog predstavnika u Beču i Petrogradu nije izmicalo ono, što se zbivalo i u javnom životu i iza kulisa. Kancelaru von Bülowu pisao je poslanik von Miquel iz Petrograda 19. rujna, da ruska štampa zapravo ne zna, kakovo bi stanovište zauzela, da se drži vrlo rezervirano, jer ne zna, hoće li se Izvoljski jače privezati uz Austro-Ugarsku i time udaljiti od Engleske.[23])

Službeni je komunike istaknuo, da se na sastanku povela riječ o općenitom političkom stanju u Europi i da su se oba državnika našla na jednoj te istoj liniji s obzirom na nove prilike, koje su nastale u Turskoj poslije mladoturske revolucije. Bljedoća komunikeja nije mogla ostati sakrivena pronicavim pogledima; naročito poslije provedene aneksije i kad se protiv Aehrenthalova zahvata digla jaka bura na svim stranama svijeta, komunike je bio vrlo nepovoljno komentiran. Mnogo toga je tek kasnije došlo na javu — glavna strana tek sad preko publiciranih diplomatskih dokumenata. Ali o jednoj stvari već godine 1908. nije bilo sumnje. Na sastanku u Buchlau oba pitanja, i aneksija Bosne i Hercegovine i pitanje morskih tjesnaca, bijahu usko povezana i oba su nekako u isto doba trebala doći na dnevni red. Zamjenični posao (Tauschgeschäft) doskora je izgubio svoju bitnu crtu. Aneksija se provela a pitanje Dardanela ostalo pitanjem budućnosti, ostalo pitanjem, kod kojeg je Rusija mogla računati samo na moralnu pomoć Austro-Ugarske.

Note

[1]) Bibl., Der Zerfall Österreichs. II.: Von Revolution zu Revolution. 1924. Str. 367—383. — [2]) Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871.—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, Friedrich Thimme. (Citira se kao: Die Grosse Politik). Sv. XIII. (1924.), str. 120—121. — [3]) Ib. str. 145. — [4]) Usp. Brandenburg, Von Bismarck zum Weltkrieg. 1925. — Stieve, Deutschland und Europa 1890.—1914. Ein Handbuch zur Vorgeschichte des Weltkrieges mit den wichtigsten Dokumenten. 1928. — [5]) Die Grosse Politik sv. XI. (1927.), str. 110. — [6]) Ib. str. 113. — [7]) Ib. str. 119. — [8]) Gedanken und Erinnerungen, potpuno izdanje (Cotta) str. 694. — [9]) Die Grosse Politik sv. 12-I (1927.), str. 298. — [10]) Ib. str. 303. — [11]) Usp. Pribram, Die politischen Geheimverträge Österreichs-Ungarns 1879. bis 1914. Nach den Akten des Wiener Staatsarchivs herausgegeben und bearbeitet. Sv. I. Wien—Leipzig 1920., br. 18., str. 78—82. Francusko izdanje ovoga djela pod naslovom: Les Traités Politiques secrets de l'Autriche-Hongrie 1879.—1914. D'après les documents des Archives d'Etat de Vienne publiés et commentés. Traduit par Camile Jordam. Tome I.: Le secret de la Triple Alliance. Paris 1923., str. 107—113.; Histoire diplomatique de l'Europe (1871.—1914.). Publiée sous la direction de Henri Hauser (Manuel de politique européenne). T. I. Paris 1929., str. 456—458.; Nagy, O morskim tjesnacima i Dardanelima. Zagreb 1935. (Preštampano iz »Ekonomista«), str. 14. —

[12]) Die Grosse Politik sv. 18-I (1924.), str. 360—362. — [13]) Ib. str. 365 do 367. — [14]) Ib. sv. 22 (1927.), str. 79—81. — [15]) Stieve, Die Tragödie der Bundesgenossen. Deutschland und Österreich-Ungarn 1908.—1914. München 1930. — [16]) Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegesausbruch 1914. Diplomatische Akten, gewählt von Ludwig Bittner, A. F. Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger, Bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger (Citira se kao: Österreich-Ungarns Aussenpolitik). Sv. I. (1930.), str. 5—6. — [17]) Ib. str. 9—11. — [18]) Die Grosse Politik sv. 26-I (1925.), str. 25—26. — [19]) Ib. str. 27. — [20]) Ib. str. 30. — [21]) Österreich-Ungarns Aussenpolitik sv. I, str. 78—83. — [22]) Baernreither, Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg. Herausgegeben und eingeleitet von Professor Joseph Redlich. Berlin 1928., str. 83—86. — [23]) Die Grosse Politik sv. 26-I, str. 34—35.

VEČERNJA PJESMA

Tvoje sv'jetlo, zvijezdo, na dnu srca tinja,
kada suton gasi nemir gradskih kuća,
a u srcu mome sjećanje praminja
na moj rodni kraj i buduća svanuća!

Proljeća su cvala, kapala je rosa;
šutile su ceste, putovale noći,
a moja je čežnja bila žena bosa
oko kuće što je išla u samoći.

Škripale su đerme, šuštale su šume;
nebesa su bila beskrajna i modra,
a ipak je čudna slutnja sišla u me:
kandilo da ti si, zvijezdo, povrh odra?

Ispod tebe zemlja noćnu tugu sniva,
u tami su sela uplašena, jadna;
u kućici svakoj čuči bijeda siva
i čuje se jecaj: to su djeca gladna.

Didaci u kutu svoje sanje mole,
a žene se boje poroda i smrti.
Mišice muževa i peku i bole,
a nemoćni očaj mislima se vrti.

O, zalud u mraku bije srce sata
i prolaze dani, mjeseci i ljeta:
paukova mreža tame svud se hvata
i ko zmija truje šutnjom savjest svijeta!

I dok zub'ma živi škrguću u mraku,
uzalud na groblju snivaju mrtvaci;
često sada prođe sprovod na sokaku:
mnogi prije reda ide grobnoj raci.

Krstovi u noći s tornjeva se sjaje,
a kravice muču žalosno, bez mlijeka.
Grijeh od otaca uzalud se kaje
i uzalud srcem šumi suzna rijeka.

Hambari su prazni, a mjenice šušte:
grozničavo snima lepeću ko ptice.
Provincija šuti. Samo kiše pljušte.
Provincija s maglom krije svoje lice.

I samo oluja kad se katkad javi,
iz oblaka sine komad neba modra:
provincijska zvijezda oku se zaplavi
ko kandilo malo povrh dragog odra —

ili možda kao v'jesnik novih dana,
plavo sjeme sunca što će nama doći
kroz oluju, koju sanja u samoći
moja zemlja rodna, puna teških rana!

Vladimir Kovačić

VRAĆAM SE IZ VINOGRADA ZADOVOLJAN

Tako je srdačan, prisustvom mraka,
šapat zemlje i pahuljica snijega
da popostah. Sam. Okružen bjelinom.

O, da bi bili blagoslovljeni vinom
vinogradi ko što je časak taj tišinom.

Otkuda je odjednom dotrčao vjetar
iza mojih leđa, uznemiren tako
ko zabludjela, mlada srna s brijega?

A tako je srdačan prisustvom mraka
bio šapat zemlje i pahuljica snijega.

Bližam se selu prozora tamnih
okružen procesijom bijelih, tihih ptica.

U kućama mrak se, poželjan gost, skriva
gdje mužu mlada žena sebe sad dariva
a sniju stara, brižna i žalosna lica.

Snivajte, snivajte, ja potiho ću proći
korakom svojim što škriputav biva
ovom bijelom stazom u prisustvu mraka;
ne ću da smetam mir što san dariva
dobrostivom rukom na umor seljaka.

Soba će me momačka toplotom ogrnuti
fićukom ću u njoj tišinu da uzbunim.
I užgavši svjetiljku sve pjesnike na stolu
pozdravit ću duboko šeširom snijega punim.

Stjepan Banek

APOKALIPSA

Ne pomažu laži, ni utjeha glupa,
niti fantazije igra čarobna.
Srce izmoreno prestrašeno lupa,
sudba pjesnikova jeste žalosna.
Mislima je svojim osvojio svemir,
ali tajni strašnoj ne uđe u trag.
Sveđ ga goni sumnja, sveđ ga goni nemir,
a u krugu svome ukleti je mag.
Utječe se sanku, kad ga život bije,
na dnu čaše traži zaborav.
I krv svoju kao žarko vino pije,
opaja ga čemer kao đulistan.
Uzastopce bijeda njega prati svuda,
zlatom izvezla je okrpani plašt.
Misli, da je ćesar, a kad tamo luda,
o vječnosti bunca njegov govor tašt.
Triumfalne vojske prema groblju bježe,
vojske bezimene slabih kostura.
Pobjednici svi i pobijeđeni leže
uporedo, gdje ih slava dotura.
Otvorite krčme da se cimbal čuje,
u ponore bez dna jezovit je skok.
Uzbuđena misô nova čuda snuje
i štakama mjeri iznemogli krok.
Otvorite krčme, bolnice i vrata
tamnicâ i drugih ljudskih brloga.
Neka gospodari kraljevstva i zlata
čuju, kako vrišti užas Moloha.
Iz dna sviju strasti krvav val se pjeni,
kao munja leti, orijaški at.
Smrt i kuga sróu, u njihovoj sjeni
neki luđak urla: rat i rat i rat!

SVOM DRUGU, PJESNIKU J. K.

Hoćemo li, druže, razapeti jedra?
Obećana lađa dugo čeka nas.
Iznad krme žena razgalila njedra,
pobjednički zvoni njezin čisti glas.
Još smo gladni svega, ljubavi i hljeba,
na najvišoj grani rumeni se plod.

Zastava je naša sunce usred neba,
koje obasjava pučinu i brod.
Tko nas prati, druže? Stih i fantazija,
da iz ništa stvore veličanstven hram.
Jeka nosi zvučan talas simfonijâ
a u našem srcu bukti sveti plam.
Smrt je puko ništa, kad je živa vjera,
pjesniku je jedno vječnost ili dan.
Neizmjernost strašna njegova je mjera,
dva ga krila nose: i java i san...
Ah, ne mari, druže: što je sudba tvrda
i što gorkim suzam nakvašen je kruh.
Iznad ljudske bijede visoka su brda,
slobodna je misô, slobodan je duh.
Zločinstva i patnje, molitve i mržnje,
smrt i život jesu jedna ista moć.
Sjaju čiste zvijezde nedostižne čežnje,
da okrune tamnu i okrutnu noć...

Božo Lovrić

IZ PRIČA

za dječicu ovog svijeta
od dvadeset do stò ljeta.

NA NILU

Na obali tihog Nila
Od zore se do zapada
Dva sunčaju krokodila,
Krokan mladi, kroka mlada.

Krokan šapće: »Divna kroko,
»Ko sunce vam sija lice.
»Žarko ljubim vas, duboko,
»Božanstvena krokodice.«

Krokanu se kroka smije:
— Krokodine, vi ste mili,
— Al istina znam da nije
— Sve što kažu krokodili.

Krokan ciči: »Zbogom, svijete!
»Ubit ću se, ako, mila,
»Zavolite i pođete
»Za drugoga krokodila.

»Ljuto ću se ošinuti
»Po tjemenu dugim repom
»I junački poginuti
»Krokodilskom smrću lijepom.

»Kunem vam se muljem s Nila
»I gomilom piramida,
»Ovakvoga krokodila
»Nema nigdje, sve do Šida.«

— Krokodine poštovani, —
Odgovara kroka mlada,
— To ste rekli već i lani,
— A živi ste još i sada!

Krokan huče i uzdiše:
»Ni pametnu ne znam reći
»Niti ludu riječ više.
»Nema druge već uteći.

»Krasotice krokodame,
»Koliko ih uz Nil ima,
»Sa svih strana mene mame
»Zaljubljenim repovima.

»Napasti mi mozak piju,
»Odoljeti ne ću njima.
»Bježim vjeran u Libiju,
»Da se hranim skakavcima.

»A ti, ljubo nesmiljena,
»Iz Misira u svijet hiti.
»Suzama ću ovog trena
»Svu Afriku preplaviti.«

Ucviljenom krokodilu
Potekao potok s lica,
Vijuga se pijeskom k Nilu
Gorkih suza pritočica.

Ganula se krokođica,
Maše repom: »Ja sam tvoja!«
S blaženog joj teku lica
Sretne suze sviju boja.

Iz oka joj ljubav sinu,
Lice planu žarkim plamom,
Šapat javi krokodinu:
»Govorite s krokomamom!«

1903.

U OBLAKU

Šta se pjesnik zamaglio?
A nekad je vedar bio
    I bistar mu sud?
Sav svijet hvata, više manje,
Na mahove ludovanje,
    Nije l' i on lud?

Okliznuo da se nije
Na klizaljci iluzije
    I razbio nos?
Il uz knjiške altruizme
Izgubio s nogu čizme
    I pobjego bos?

Od rajske se žudnje snovi
Uzvitlali pjesnikovi
    I kliču mu: mri!
Ali zemlji za osvetu
Ne će pjesnik na tom svijetu
    Ni da mrtav spi.

Iz nizine, otkud sija
K nebesima poezija,
    Uzletio rob.
Prezirući svijet laži,
Dostojan si oblak traži
    Za besmrtni grob.

Na oblaku, u dolini,
Na sumornoj mjesečini,
Grob se našo tih,
Kud ni sunčan trak ne bludi,
Niti zlobni stižu ljudi,
Niti hramlje stih.
A neharni svijet tek sluti,
Pjesnikovi da su puti
Nekad tekli njim.
Sa čela mu nije čito
Otkrivenje ponosito:
U oblaku spim.

1908.

VALUTE

Sve se valute
Na mene ljute.

Od tuđeg zlata,
Od tuđeg srebra,
Svakog mi sata
Pucaju rebra.

Dame valute
Okolo mene
Mršte se, šute,
Ko zalivene.

Ružno je čudo,
Ne mare za me,
A ja sam ludo
Volio dame.

Valjda im krivo,
Što sam sve žene
Zlatom nazivo, —
Jer lažu mene.

Nevjera, zlato, —
Zar nije isto?
Da ginem za to?
Za srce čisto?

Zlato, oprosti
Zablude stare!
Kreposti, posti!
Živjele pare!

Privij se k meni,
A ja ću k tebi.
Zar se u sjeni
Sljubili ne bi?

Prezren je, koji
Za zlatom zebe,
No svak se boji
Prezreti sebe.

Preziri jato,
Kad bolom ječi,
Al nemoj zlato,
Kad zvekom zveči!

Dajte mi ono,
Što slatko zveči,
Da srce bono
Zveketom liječi!

Na dušu moju,
Na ranu ljutu,
Privijte koju
Zdravu valutu!

1922.

KRUH

U nepovrat izginuše
Zlatne kule i vremena,
Kad si sladak bio, kruše,
I podatljiv kao žena.

Minuo je san iz priče,
Kad je lijenost bila bedem,
Iza kojeg junak kliče:
Lezi, kruše, da te jedem.

Kruh, čim čuje, nauznak se
Izvaljuje, smjerno leži:
»Jedi, brate, nema takse,
»Po volji me kidaj, reži!

»Jedi, jedi, lijeni brate,
»Nabokaj se, samo pazi,
»Dok me motaš, drugi da te
»Kruh u trci ne pregazi!«

Minuo je san iz bajke,
Nestalo je carstvo čami,
Nema na te krušne hajke,
Da ko žena tebe mami.

Ne će više kruh da leži,
Nit pokorno na tlo pada,
Na vrat na nos kruh ti bježi,
Kao živi stvor od rada.

Zalud vika i galama,
Zalud grla promuknuše
Zabrinutim dangubama:
Stani, kruše, lezi, kruše!

Kad on leti, leti i ti!
Brusi pete, vitlaj za njim,
Riječima ga slatkim miti
I psovkama svakidanjim:

»Kako duši da odolim,
»Kad ne ljubim tvoje lice!
»Skrušeno te, kruše, molim
»I kunem te nemilice.«

Kruh nevjernik iz daleka
Okreće se, ceri, smije,
Kao da je tlapnja neka,
A istinski kruh i nije.

1925.

Iso Velikanović

ALIJA NAMETAK, SARAJEVO

POLA KONJSKE SILE

Meho Voloder je izišao jutros rano, da pogleda, kakvo je nebo. Bilo je vedro, i sitne zvijezde su drhturile. Mraz se caklio po lokvama, ali je bilo u njima i vode. Pretrčao je preko dvorišta u pojatu i iz jasala ispred krave sabrao pregršt-dvije ogrizina, pa ih stavio pred magare, da ih otuče zubima. Šta iza drugih domaćih životinja ostane, strpljivo magare ne izbirajući dokrajči. Pretrča opet preko dvorišta i leže u log. Povrati mu se malo toplina, pa zaspa, a kad se kroz sat-dva trznu iza sna, u jednom kraju ognjišta je vatra plamsala, a na sredini se pekla pod saksijom kukuruza.

— Da nisam okasnio, sijeda?

— Nisi, ne. Dok se ispeče kukuruza, založi malo, pa hajd' onda s pomoću božjom.

Ispravio se Meho u postelji, prekrstio nogu preko noge, dohvatio čibuk i napunio lulu, pa navalio ugljen žerave. Dim je bježao prema otvorenom ognjištu i odžaku. On se pogladi po prosijedoj bradi, prodrpa se po njedrima i ispusti jedno »jah«.

— Šta ti je, šta jahčeš?

— Ništa, sijeda. Eto, na um pade mi današnji ovaj put, a Bog zna, bit će vjetra i studeni. I daj ti sada da ja idem četiri sahata hoda. Sve ti džaba, ali će mi vjetar isušiti duhan. Glavu bih dao, da će ga na vagi naći pet kila manje nego ga ima sada ovdje.

— Zamotani su denjci dobro, a bilo je i jugovine preko glave, pa je navukao dosta.

— Svejedno će ga isušit dok dođem do Otkupnog ureda.

Bili su skoro sami. Jedan im sin, dječarac, spavao je, nevjesta je otišla da pomuze kravu, a stariji sin je otišao još s prve jeseni u grad, ako i ne da zaradi štogod, a ono da su barem jedna usta manje kod kuće. Ljeto je bilo sušno, pa je sve izdalo. Žita da Bog dâ da doteče do Jurjeva, a duhana su imali jedva šezde-

set kila. Grožđe je bilo dobro rodilo, ali je zato nipodašto, pa su jedan tovar svarili u pekmez.

Ispušivši jednu lulu prislonio je čibuk uza zid kraj odžaka, pa ustao i u dnu sobe na kamenoj ploči, koja se drukčije zove banjica i služi da se na njoj kupaju po potrebi, oprao se savjesno i obrisao maramom, a onda s puno pobožnosti započeo molitvu, da započne premišljati, koliko će se duhan isušiti do grada, u koji će razred otići, koliko će mu za porez odbiti, pa za onaj tovar kukuruza što ga je proljetos kao predujam dobio, i kad dobije ono novca što se nema ni za što da obustavi, hoće li moći podmiriti ono najpotrebnije. Žena hoće botane za gaće i košulju, njemu trebaju opanci, i nevjesti će trebati štogod za porođaj, a trebalo bi malo kahve, šećera i pirinča. Sve se to s molitvom miješalo, a na kraju vidio, da ne će moći doteći novaca, pa i ne znajući kako, završi molitvu i othuknu:

— Bože, ti oblakšaj!

Nevjesta je već donijela u kotlu jemužu, spustila verige, da se što prije mlijeko uzvari, i otpretala kukuruzu. Odvalila je komad i izdrobila ga u čašu otresajući prstima, kad bi za nje prionula vrela mrva.

Meho je jednako otpuhivao:

— Ni pod starost mi ne daju dahnuti, nego da po ovom vremenu ja idem s duhanom.

— Kakva starost? A što pristaješ za mnom!

— Hajde, ne drobeljaj, nego mi zalij tu kukuruzu varenikom, da srknem pa da idem. A ti, nevjesta, osamari magare i sveži mrvu slame, da mu imam šta položiti.

Valjano je izjeo drobu i počeo oblačiti suknene šalvare i džemadan. Preko vunenog pasa stegao široki silah, a na noge u vunenima čarapama obuo ispriječane opanke.

— Bogme će, bâbo, biti danas studeni, — javila mu se bojažljivo nevjesta. — Da poneseš struku?

— A znam, dijete, da bi ljepše bilo danas uz ognjište sjediti, ali reda je ići.

— Baš kô da ti se ne ide, — veli mu žena. — A zar je bilo u slast Ibrahimu jesenas otići od nevjeste, pa je morao, da bi zaradio koju paru?

— Lako je tebi, sijeda, govoriti. Toplo je ognjište, pa će ti ubrzo proći dan kunjajući kraj vatre.

— Nikad vam nije pravo. Žensko se iskida od posla, a vi ne vidite. Kad bi koračao za mnom danas, dalje bi došao nego ćeš doći idući za magaretom.

Zašutjeli su. Polako je ustao, uprtio torbu, prebacio struku preko sebe i zakoračio u dvorište. Nevjesta je iznijela denjkove duhana, izvela magare iz pojate i pomogla mu natovariti.

— E, pa sa srećom ti bilo, — ispratila ga je iz dvorišta, ograđena suhozidom, otvorivši letve njemu i magaretu, koje je drhturilo.

— Da Bog dâ!

Rano jutro je stezalo mrzlim zagrljajem. Struja zraka, koja je prebirala prstima po telegrafskim žicama, zujila je sitno i jednolično. Iz seoskih mahala izbijali su na put skupovi seljaka ili pojedinci s natovarenim konjima i magaradima. Danas je vaga, i svi oni nose duhan, a u srcu zebnju i nadanje, da će procjenitelj biti dobar čovjek i da će znati da ocijeni devet mjeseci rada i truda, dok se dobije ovaj mirišljivi dukat, koji pušta plavičaste dimove i razgoni brige i nevolje. Svaki od njih godinama razmišlja idući na vagu, kako je duhan kao i dijete i kako se o njemu vodi veća briga nego o djetetu. Zaklija se sjeme i drži se u silahu kraj tijela, da od tjelesne topline pusti klice. Pa se posije u rasadnik, gdje su zemlja i đubre na rešeto prosijani. Pokrije se slamnim pokrovcem, da se zemlja ne smrzne. Kad poodraste, presađuje se u bašče ili njive, sve u redove po određenom razmahu, pa se, ako je sušno, zalijeva, plijevi, okopava, dok podraste. Podabire se lišće, niže se na kanafe, suši i čuva, da se ne omrvi, da list ostane čitav. To je sve još u redu, ako se prije ne navrati tuča ili mu crv ne podgrize korijen. A kad je već suh, čekaju se jesenje jugovine, da omeči list, da se dèmetî po sedam osam listova u ručicu, a ove onda u denjkove spremne za vaganje.

Svakom od njih u mislima brzo prijeđe sav posao oko njega, ali je dugih devet mjeseci kao i ženi, koja od prvog dana trudnoće strahuje, kakav će biti porođaj.

Stizali su seljaci Mehu i njegovo magare, pola konja, koje je sitno prebiralo nogama, pod tovarićkom, koji je samo zapravo jedna konjska strana. Stizali su ga, progovarali po koju riječ s njim i prestizali ga, jer njegova kenjica nije mogla brže ići. Meho se već prilično navikao na zimu, koja je po malo i popuštala, kako je slabašno prozeblo sunce obasjavalo golo grmlje kraj ceste, koja se malo dalje savijala u oštre serpentine, a grad se ukazao tamo uvrh polja, daleko dva sata pješačenja. On nije bio nikada velik sanjar, — zaželio bi nekad malo više para da zaodije čeljad i da kupi malo kahve i šećera, — ali sad mu se mašta razigrala, da mu je da ima krila, pa da s one prve obuke preleti do grada i do otkupnog ureda, da ne mora ovaj dugi put prevaliti i izmučiti sebe i ovo sitno zàštûkânô živinče, koje on cijeni i voli kao i koje kućno čeljade. Ta kenjica se okotila ima petnaest godina i do nazad dvije godine zimi ju je uvodio u kuću, gdje je kraj vrata imala svoje mjesto, a u drugom uglu do nje krava i pred njima jasle, dok se kod ognjišta on smještavao sa ženom i djecom, koja su se rađala tu, u istoj prostoriji, gdje su i životinje tavorile, umirala, da se od desetoro njih othrani petoro, dva sina i tri kćeri, koje su se već udomile. I tek sad, kad se stariji sin ženio, premještene su krava i kenja u pojatu, za sina dozidana sobica uz ovu glavnu prostoriju, jasle porušene, a u uglu postavljena kamena ploča, koju su prozvali banjicom.

Ta sitna životinjica, koja neumorno bacaka noge i ostavlja za sobom dalek put, prenosi često terete za nj i njegovu kuću, i on je voli kao i svako dobro čeljade, od kojega može vidjeti neku korist. On ne bi ni rođeno dijete volio, koje nije od posla i koje za kuću nešto ne privređuje! Za ovih dvanaestak godina kako joj je napravio samar, on ne može proračunati, koliko je ona prevalila puta, koliko li robe prenijela. Ako treba ići u drva, povede se ona i ponese sjekira i jake ruke, pa toplina zagrijava kuću i peče mirišljivi jaričan hljeb. Kad se vrše žito na gumnu, za što se uzmu u naruč konji, ona ga prenese svega u ambar. Ona ga u mlinicu nosi, iz mlinice donosi; s njom se na vode ide. Hiljade i hiljade dana on s njom ide, tovari je i rastovara, samari je i

rasamaruje. A sav trošak je pregršt najgore pšenične slame ili ogrizina, koje preostanu od krave. Sve on to misli i ne će je, ni kad mu se ne znam kako žuri, udariti štapom ili šipkom, da bi je potaknuo na življi hod. Ona pametno ide, samo kad oćuti huku automobila, prestraši se, glavu savije među prednje noge, a zadnjima se bacaka, kao da bi odbila tu napast, koju pokreće velik broj parova plahovitih konja.

A ova mala magarica jednom mu je velik novac zaradila. Bila se okotila, i on s njom i njezinim puletom od petnaest dana otišao na Bunu u mlinicu. Malo je sjeo pred Džebinu kavanu, da se odmori u hladovini kraj hučne Bune i velikog mosta preko nje. Upravo je smotavao cigaretu obazirući se, da odakle ne izbije koji financ, kad se kraj njega zaustavi auto. Niti ga je čuo kako ide niti kako stade. Vidje samo pramen prašine putem. Za volanom je sjedio debeljko. Naš mu seljak odmah kaže »gospodin«, jer ne nosi suknene hlače i opanke, a na glavi mu je šešir. Iz auta je iskočila curica, kao pritka tanka, a na njoj haljine zategle. Potrčala je prema njegovu puletu i uzela ga u naramak. On nije razumio šta govori, samo je osjećao, da se ona oduševljava tom sitnom životinjicom velikih ušiju više nego sa svima ljudima za stolom, koji su taj dan radili od zvijezde i sad se tu uklonili u hladnjak pred kavanom od sunca.

— Meho, hoće gospođica da kupi pule od tebe, — kaže mu učitelj, koji je tu došao, da pričeka poštu.

— Ne bih ga, vala, dao ni za hiljadu dinara.

Učitelj je preveo njegove riječi.

— Evo, dat će ti hiljadu dinara.

— Kako ću, po Bogu si brat, rastaviti ga od matere. Istom mu je petnaest dana. Grijeh je to do Boga.

Učitelj se opet sporazumijevao sa strancima.

— Nabavit će oni njemu bocu i gumenu sisu, pa će ga othraniti mlijekom. Nemaj ti brige!

U njemu se borila neimaština i ljubav za bližnjega, a on je svoju kenju smatrao bližnjim, jer je povazdan njegov nerazdvojan drug, a za hladnih noći i noćiva s njim pod jednim krovom. A onda hiljadu dinara! Ih, koliko je to! To se ne može

odmah ni sračunati. Koliko je tu botane, koliko pari opanaka, koliko kukuruza!

— Hoću li pristati u tvoje ime? Ne budi budala, kad su ovako vruće mušterije.

— Rekao sam, da ga ne bih dao ni za hiljadu dinara, pa ne ću slagati ni po koje pare, a sram me zaiskati više i dinar.

Dobio je hiljadarku u komadu i šaku sitniša. Ona curica je zagrlila pule, sjela u auto, »gospodin« za volan i auta je nestalo. Samo je zarevala kenja, društvo se ismijalo gospodskoj besposlici, i zadovoljno naručili svi po crnu kavu radi dobra pazara. Neko je dobacio: »Eh, gdje ne bi ovdje moja kenja s puletom? Oboje bih dao za treći dio tih para,« a Meho je šutio. U kenje je razbreklo vime, pa ju je morao koji put i pomusti, a brže je zaboravila svoje mlado nego je Meho uspio potrošiti novac.

I ojutros mu je na um palo to pule, kad je svrh Gubavice ugledao Bunu i most preko nje. Približavao se prvoj okuci, a cesta je već bila strma. Oćutio je prestrašenu trubu automobila, koji je jurio prema njemu niz strminu. Gospodin sijedih zalistaka i ćelava tjemena, s kojega je pao šešir, sjedio je za volanom, a kraj njega je bila usplahirena djevojka. Vidio je još izdaleka četiri usplahirena oka i ona dva staklena na autu, koja se ljeskala prema njemu. Svom snagom je teglio prema sebi magare, koje je uporno stajalo na cesti i zadnjim trupom omahivalo iz sve snage i udaralo kopitima. Djevojka je vrištala i vitlala rukama, a gospodin je namjerno okrenuo na magare. Oborio ga je i povukao niza cestu. Ular puče i Meho se izvrati udarivši zatiokom o kolobran. Auto je još vukao okrvavljeno magare, koje mu je usporilo vožnju i zaustavilo ga pred figurom tucanika za nasipanje ceste.

Bol za gubitkom drage životinjice i strah za upropašteni duhan, koji je morao danas predati na vagu, doprinijeli su, da je na čas zaboravio svoj zatiljak, iz koga je pomalo curila staračka krv. Osjetio je, da ima batinu u ruci, i samo od sebe mu je nešto navrlo u srcu, da tu batinu mora otrijeskati onome ćelavcu o glavu. Mogao je skrenuti u kraj, a on je naročito, vidio je to

Meho, navio auto prema magaretu i zahvatio ga po trbusima i tovaru duhana, njegove neiskazane devetmjesečne muke i truda. Magare je izdisalo između dvojih kotača, ćelavac je izišao iz auta i pritrčao s druge strane onoj ženi. Ona je u nesvijesti ležala zavaljena na sjedalu. Meho je već podigao štap nad glavu, ali ga je odmah i odbacio, kad je vidio strah u strančevim očima i zabrinutost i smetenost nad onesviještenom ženom. Ćelavac je kršio ruke u nemoći:

— Doktora, liječnika.

— Samo kad se navrću ospice, dođe, a ima do njega dva sata hoda. Odmiči se! — viknuo je grubo i otkinuo vrata od auta. Izvukao ju je i povalio na ledinu.

— Prehladit će se...

Meho ga je pogledao prezirno, nagnuo se nad onesviještenu i raskopčao joj ogrtač pod vratom i cipele joj izuo.

— Ako si joj otac ili djed, odriješi joj svitnjak i sva puceta, što joj dah sapinju.

Dok se ćelavac brinuo oko toga, Meho je izmrvio list duhana u sitnu prašinu i stavio joj jedan prstovjet pod nos. Ona je pri udahu povukla u se i kihnula. Rastvorila je oči.

— Đokica dragi, šta je ovo od mene bilo.

— Ništa, dušo, sad je ovo sve dobro. — Pomogao joj je ustati, a ona se sama sređivala sklonivši se od njih za auto.

Đoko se nagnuo preko kolobrana na okuci. Bila je strmina i krš.

— No, lijepo bismo se proveli, da nas ne zaustavi ovo magare.

Meho, koji je onako razdražen pošao s batinom put čovjeka koji mu je uništio duhan i magare, i koji se stišao vidjevši žensko u nevolji, sad se sasvim izgubio. Prošla ga je ona prva srdžba i nije mogao da nastupi onako muški, kako je bio pošao. Vidio je napokon, da u autu nije nikakva sirotinja, nego neki gospodin, valjda moćan i ugledan, a seljakovo nije, da se s gospodom svađa. Vazda će izvući tanji kraj. Sve troje su sad bili pred kolobranom i gledali dolje pod kolobran i dalje u hučne rijeke i na sjeveru u grad, sklijošten među suro kamenje. Oku-

kastom cestom silazili su seljaci s konjima i magaradima, natovarenima duhanom. Vjetar se s Veleži stišao, ali se još uvijek osjećao na licu.

Prekinuo je šutnju Đoko.

— Kako se zove ovo mjesto?

— Gubavica, gospodine, Gubavica. Ovo pod nama je Hodbina, ono Buna, ono dalje Blagaj, a s ovu stranu Malo Polje.

— Malo Polje? — začudio se Đoko. A onda u mislima nastavio: To li je ono slavno mjesto, gdje je ugledao, kako se ono obično rekne, svijetlo dana Đoko Balaban, valjda negdje u staji među kravama. I onda osnovna škola u Blagaju; svaki dan po dva sata pješačenja; đačko potucanje po Sarajevu, Beogradu, studiranje, Monopolska uprava, ženidba s vezom, rat, Francuska, i opet Glavna monopolska uprava. Koliko li je puta za Službenički list morao napisati i prepisati »Đoko Balaban, Jovanov, mjesto rođenja Malo Polje, općina Blagaj, kotar Mostar, okružje Mostar . . .«, a da nikad nije ni pomislio, gdje li je to Malo Polje i tko ima od Balabana u njemu, kako li žive? I sad mu stavili u dužnost, da izvidi poslovanje procjenitelja duhana s obzirom na žalbe seljaka radi prejeftino odmjerenih cijena duhana iz ovih buntovnih sela, koja su zato buntovna, što traže makar približno pravo. Osjetio je, da je prebrzo zaboravio svoje podrijetlo, a njegov sin je već gospodičić kao iz prve francuske kuće. I sad se njemu nije svidjela kuhinja već treći dan kontrole u Otkupnom uredu, pa je sinoć otišao na more, da večera svježe morske ribe, a da mu ne bi bilo neobično na konaku, poveo je ovu slučajnu poznanicu, koja se umije vladati sasvim pristojno u primorskim mondenim mjestima kao i u svom malom, kamenjem uokvirenom gradu.

— Kako bismo mogli dobiti kakav auto? Znaš, meni se žuri, jer će već početi vaga, a ja sam tamo došao od Monopola.

Meho se najprije iznenadio, a onda i obradovao, da je pomogao tako velikom gospodinu, koji mu je makar i štetu napravio, ali barem će mu sada u Otkupnom uredu vjerovati kad kaže, da mu je nastradao duhan putem i da je eto tada sam gospodin od monopola bio prisutan.

— Bogme, ne znam. Evo ide još nekih seljaka, pa možemo po njima poručiti, da pošalju auto. Može se koji slučajno naći i na Buni, a ako ne bude, neka dođe koji iz Mostara. Doći će on hitro kao išta.

— Znam, doći će auto hitro, ali ne će nikakav pješak stići u Mostar prije dva sata.

— A šta mu možeš. Stignut će kad stigne.

— Imamo li se bar gdje skloniti, da što popijemo?

— Evo dolje podno okuka ima kavana, pa vi hajte tamo, a ja ću ostati; moram ovaj vaš auto i ovo moje sirotinje čuvati.

— Ne ću ni ja. Olgice, uniđi u auto i zamotaj se, dušice sva dršćeš.

Naišla je grupa seljaka. Zaustavila se i upustila se s Mehom u razgovor. Žalili su njegovu nedaću i s podsmijehom govorili o gospodskoj nesreći. Meho im je pristupio bliže i došapnuo, da je ovo »gospodin od monopola«. Njihova su se lica ukrutila i pribili su se jedan uz drugoga kao pilići uz kvočku, kad se jastreb uzmota nad baščom i kućom.

— Hajd', junaci, tko će pohitjeti do Otkupnog ureda, da mi se pošalje jedan auto i jedan mehaničar.

— Ja ću, — javi se jedno okošto visoko momče. — Pripazite mi vi konja, obratio se seljacima, koji su s njim dotle došli.

Pratili su ga pogledom, kako priječcima skraćuje put, a seljaci su s konjima krenuli cestom.

— A šta ću ja, gospodine, sa svojim duhanom? Danas sam ga i ja morao predati na vagu, a sad nemam šta.

— Ne brigaj se! Ja ću već u Otkupnom uredu reći, da sam ti ja upropastio duhan. Ja ću za te i porez platiti, a evo tebi i za duhan koliko je pravo. — Otvorio je lisnicu i vadio iz nje banknote. Meho je sa strahopoštovanjem gledao u one lijepe slike na novčanicama, koje su bile glatke i neprevijene, »kao da su sad ispod čekića«. Dao mu je dvadeset stotinjarkâ.

— Je li dosta?

— Jest, gospodine, Bog ti platio! Da hoćeš, Bog do, procijeniti da se plati i drugim seljacima duhan ovako.

— A ovo ti je za magare. — I dodao mu je dvije hiljadarke. — Hoćeš li moći ovakvo kupiti?

— Mogao bih kupiti i konja za ovolike pare. Puno je ovo para za jedno magare, ali ja bih volio da nije ovako zaglavilo, nego ove dvije hiljadarke. Nu eto, šta ćemo? Suđeno mu zar, da od toga pogine. Čovjek se pomiri i kad mu jedinac umre. Svakakav se može razgovoriti osim gladan. Nego, živ bio, gospodine, zapiši ti gdjegod, radi Otkupnog ureda, da mene ne bi poslije potezali po sudovima: Ja sam Meho Voloder, Osmanov, iz Pijesaka.

— Dobro, dobro; dođi ti koji dan u Otkupni ured, pa ćeš dobiti potvrdu, da je plaćen porez. Jesi li uzimao što predujma?

— Tovar kukuruza.

— I to će biti plaćeno.

Sunce je obasjalo svom zimskom toplinom krš i sitni goli grm među kamenjem. Meho je čučnuo i uvezivao u rogalj od rupca široke novčanice pošto ih je pobožno isprevijao, a Đoko je s nestrpljenjem pogledao, hoće li se pomoliti kakav auto, iako je vidio, da je vrlo rano da bi mu se mogao nadati. Izvadio je iz tašne čokolade s lješnicima.

— Dušice, posluži se. Sad će doći auto, pa ćemo se brzo krenuti s ovoga mjesta.

Da bi ubio vrijeme, upustio se u razgovor s Mehom.

— Kako se može živjeti u ovom kršu?

— Pa nekako i može, i kad se mora. Nije ova zemlja rđava, da nisu ljudi rđavi. Ima se oko čega i raditi, samo kad bi se rad platio. Živimo malo uljuđenije od stoke. Eto, ovo jadno magare, što je pod autom, hranilo se ljeti koprivom i po okrajcima najgorom travom, a zimi šakom ošuljina i ogrizina dignutih ispred krave. A i mi tako. Zadovoljni smo, kad ima kukuruza. Ako još ima mlijeka ili koja kap pekmeza, to je onda bajram. Pšenično i ječmeno jedemo dvatri mjeseca u godini, a mesom se omrsimo kad je trganje grožđa. To nam je sve što proživimo. A istinu valja reći, onda nam i car može zavidjeti. Grožđa izobilja, pa još hljeba i mesa, eh... A ovaj, s oproštenjem, je li ti ta gospojica u autu unuka ili nevjesta?

— Prijateljica.

— Jaaah. Prijateljica. Lijepo je imati u nevolji prijateljâ i prijateljicâ, a i u dobru da se s nama vesele... Eto, na moju dušu, nekakva auta od Mostara. Ne može biti, da je onaj mladić ovako brzo prispio.

Uprli su pažljiv pogled i pratili auto do pod okuke. Za nekoliko časaka zaustavio se pod okukom. Iskočio je iz njega krupan čovjek u kožnom kaputu, a za njim liječnik s tašnom, mehaničar, šofer i onaj seoski mladić, što je pošao po auto.

— Ništa, malenkost; malo straha, ali drukčije nikakve štete. Niste se vi trebali žuriti, gospodine direktore. A tu je i gospodin doktor. O hvala na pažnji. Nije bilo potrebno.

Mehaničar je pristupio automobilu, a Meho je prišao seljančetu:

— Kad prije ode, po Bogu si brat? I rašta li se vrati?

— Ih, moj brate, da znaš koja je to ljepota, evo, kao strijela... — i razmahuje rukom, da pokaže brzinu i ushićenje.

— Pa morat ćeš opet pješke ići.

— Tešto! nek sam se jednom u životu i u autu provozikao.

— Pa i nije autu bilo ništa. Nestalo benzina i zatajile kočnice.

Napunili su rezervoar, izvukli magare ispod točkova, zaokrenuli pomoćni auto i sjeli.

— E zbogom, Meho. Hvala ti. Ti si mi jutros spasio život.

— Zbogom, gospodine, hvala i tebi. Nemoj me zaboraviti. Ja sam Meho Voloder, Osmanov, iz Pijesaka.

— Ne ću, Meho, evo i tebi ovo papira, pa kad dođeš u Otkupni ured, pokaži ovo, a oni će ti dati potvrdu, da ti je plaćen porez i kukuruz od predujma.

— Hvala ti. Sretan ti put.

I Olgica je stidno provirila iz auta.

— Hvala ti, Meho. A kako je tvoja rana na zatioku? Mogao ju je gospodin doktor poviti.

— Mogao je, ali ne treba. Ne mrijem, gospojice, da mi se zove doktor. Proći će ovo. Zbogom.

Auta pođoše. Meho ih je pratio pogledom do iza okuka.

— Bilo je još mjesta u njima. Mogaše i ti s njima sjesti.

— Mogah, ali me ne pozvaše, — reče mladić Mehi.

— Nego, deder da spasimo što se spasiti može.

Skinuli su samar i denjkove duhana.

— Nije sve upropašteno. A moći će se i u luli pušiti.

— Šta ćemo s magaretom?

— Uklonit ćemo ga s puta.

— Da ga bacimo pod okuku?!

Meho popošutje, a onda uze za prednje noge i podiže. Prebaciše ga preko kolobrana. Goleme oči staklenih zenica pogledaše Mehu.

— Samar ću skloniti u stranu, pa kad se vratiš iz grada, natovari i ponesi mi ga kući. A ja ću ponijeti ovo duhana. Šteta je da propane.

— Pazi da te financi . . .

— Ne će! Imam ja ovo od financa nad financima.

Zametnuo se tovarom i pošao kući. Svrh ceste se obazro na kolobran, preko koga je maloprije prebacio pola konjske sile. I nastavio put s onoliko novaca, koliko ih nikada nije imao, a ipak s tegobom u srcu.

NIKOLAJ FEDOROV, ZAGREB

TEATAR MAKSIMA GORKOGA

Povodom smrti velikog ruskog pisca

Stvaranje Maksima Gorkoga, i pripovjedalačko i dramsko, puno je *teatralnosti* u pravom i izvornom smislu toga pojma. Literatura i kazalište u njemu su tijesno isprepleteni u originalan i šaren uzorak. Zbog toga je njegova literatura katkada odviše *teatralna*, a *teatar* — odviše literaran. Nadživotni romantizam, slikovita efektnost i uzvišena »laž« — karakteristične su crte stvaranja Gorkoga, a u njima baš i jest bit i suština teatralnosti.

Ove se značajke stvaranja Gorkoga osnivaju na ličnim duhovnim piščevim osobinama, ali je i sam društveni ruski život onoga vremena znatno pomogao bujnom razvijanju ovih crta. — U posljednja dva decenija XIX. stoljeća Rusija je proživljavala ozbiljan i važan unutarnji proces, izazvan skorom klasno-staleškom pregrupacijom socijalnih slojeva. U svoje je vrijeme vodilo u društveno-političkom i kulturnom životu plemstvo, prepustivši kasnije vodstvo slobodnoj vanstaleškoj inteligenciji. Došla je na red demokracija, u kojoj je zapremao većinu industrijski proletarijat. Ovaj se je proletarijat, pojavivši se u Rusiji tek pred kratko vrijeme, grozničavo razvijao i temeljito se spremao, da se po zapadno-evropskom uzoru pretvori u dobro i čvrsto organiziranu klasu. Duboki sociološki proces, koji je nanovo preuređivao čitavu društvenu zgradu, obuhvatio je i umjetnost, napose književnost, nalazivši u njoj osjetljiva odjeka. Realizam, koji je mnogo decenija samovlasno gospodovao umjetnošću, postepeno se pretvarao u naturalizam, koji je htio da surovo i bez samilosti iznese sav život u svim njegovim i najodurnijim sitnicama. No prije nego što je naturalizam dao književnosti odrješito klasno obilježje, izazvavši čak (već za vrijeme boljševizma) naročitu proletersku i seljačku književnost, slobodni se je stvaralački duh pobunio i oduševljeno ustao na svoju obranu. Čista je umjetnost osjetila, kako se tlo koleba pod njezinim nogama i kako se pred njom otvara bezdana provalija,

s gađenjem se je otrgnula od životnog blata i bljutavosti i ponosno se uzdigla u »nebeske visine«. Tako se pojavio simbolizam, koji je nekoliko posljednjih predratnih decenija vladao ruskom umjetnošću sviju vrsta. Nervno-uzbudljivo stvaranje uznemirene inteligencije onih godina upozoravalo je strastvenim vapajima na blisku već oluju. Simbolizam je na pozornicu doveo Čehov svojim »Galebom«. Karakteristično je, da je baš ovaj komad strahovito propao — 17. X. 1896. — na Aleksandrinskom kazalištu, koje je odano služilo realizmu, a prvo je svoje priznanje dobio u Moskovskom Hudožestvenom Teatru, gdje je imao nečuven uspjeh — 17. XII. 1898., osvajajući od toga dana pobjednički sva ruska kazališta. Ipak su se već jasno osjećali znakovi približavanja klasne dramatike, koja je mnogo prije boljševizma iznijela na pozornicu ideje marksizma.

Među piscima ovoga novog pravca prvo je mjesto zauzimao Maksim Gorkij. Jedna je od najkarakterističnijih crta Gorkoga »suvremenost«, ili, kako se mnogo bolje i točnije veli ruski, *»zlobodnevnost«* — u širokom smislu toga pojma. Gorkij je iznosio ne samo karakteristične činjenice, nego i glavna odlučna raspoloženja. Gorkij se pojavio u tužne i tmurne godine društvene potištenosti. Društvo se gušilo u teškoj atmosferi vladina ugnjetavanja. Jasno se osjećalo približavanje sudbonosnih događaja, koji su morali razvedriti prilike i donijeti spas. Veselje i nada skladno su zvučili u glasnom i bodrom glasu Gorkoga: »Sjajan patos borbe i protesta Gorkoga, ti slavospjevi ličnosti ukazivali su na približavanje novog doba, koje su svi radosno predosjećali.« (E. A. Znosko-Borovskij, Rusko kazalište na početku XX. stoljeća. Prag, 1925., str. 154). I to je bio jedan od glavnih vanjskih uzroka ogromnog i brzog uspjeha Gorkoga.

Društvene su prilike pomogle, da se ove rođene crte Gorkoga što više ispolje. Maksim je Gorki bio *optimist iz uvjerenja,* »u ime misije, koju je sam preuzeo na sebe.« (M. Nevjedomskij, Povijest ruske književnosti. Moskva, 1908. V, 259). Htio je da obodri društvo, htio ga je utješiti te mu donijeti »zlatnu sanju« (kako veli jedan od junaka »Na dnu«). Romantički patos i uzvišena »laž« karakteristične su crte stvaranja Gorkoga, te su neoboriv dokaz njegove teatralnosti i *rustva.* Igra, pretvaranje, laž praosnovke su teatra. A njima upravo obiluje svekoliko stvaranje Gorkoga, napose njegova dramska produkcija. Ove su crte karakteristične uopće za ruski nacionalni duh. Samo na rasipnobogatom ruskom umjetničkom tlu mogla se je pojaviti originalna teorija Nikolaja N. Jevrejinova o »teatralizaciji života« s idejom o »teatroterapiji«. Na tom se isto tako osniva: neobična ljubav Rusa prema kazalištu i bujni rascvat ruskog kazališta, koji pobjeđuje Zapad nesamo umjetničkom snagom, nego još više čarom neke posebne zamišljeno-sanjarske mašte. Ovom crtom je prožeta čitava dramatika Gorkoga i ova joj daje posebnu privlačnost. To se je naročito i do kraja utjelovilo u liku lukavoga starca Luke (»Na dnu«), ovog »sjajnog i skoncentriranog lika apologeta samilosne laži« (Rafail Grigorjev, M. Gorkij, Moskva, 1925., str. 61).

Maksima je Gorkoga (isto kao i Čehova) iznio na rusku pozornicu te mu osigurao put u potpuno zaslužene prve redove ruskih dramatičara Moskovski Hudožestveni Teatar. Zbliženje se to osniva na dubokim idejnim razlozima. MHT već se je od prvih dana svoga rada čvrsto povezao sa životom prateći najbudnije sva društvena nastrojenja. Čehov, Ibsen, Hauptmann, koji su odvažno ustali protiv sitničave bljutavosti života i njezine omrtvjele pravilnosti, te zvali k novim društvenim formama, bili su čistim srcem i raširenih ruku primljeni od ovog kazališta. Razumljivo je, da je i Maksim Gorkij, koji je najavio nemilosrdan rat svemu, što ugnjetava slobodnu i ponosnu ličnost, privukao na sebe blagonaklonu pažnju MHT. Zapravo se je Gorkij počeo ozbiljno baviti kazalištem pod uticajem MHT, čije su predstave učinile na njega dubok dojam (A. L. Višnjevskij, Odlomci uspomena, Leningrad, 1928., str. 75). A lično se Gorkij zbližio s MHT 1901. god. za vrijeme gostovanja toga kazališta u Jalti (Krim). Gorkij je u to vrijeme dovršavao dramu »Malograđani« te se zanosio mislima da stvori dramu iz života »bosjaka«. Vođe MHT-a sa Čehovom nagovarali su Gorkoga, da se požuri s tim djelom. Siže se je projektiranog komada njima vrlo svidio. Često su se sastajali i mnogo govorili o tom komadu, di-

skutirajući i o principijelnim i čisto tehničkim pitanjima. Sam Gorkij je neumorno radio. »Malograđani« su bili gotovi mnogo prije i MHT ih je odmah prihvatio za izvedbu.

Rad oko novoga komada napredovao je dosta teško. Junaci sa dna života bili su prebliski piscu. On je s njima proživljavao njihove osjećaje, misli, riječi. Živio je s njima, oni su živjeli u njemu, te pisac nije znao da suspregne bujicu njihovih vatrenih riječi i da ih preradi, obradi, sistematizira. Na jednu od brojnih napomena MHT-a da se požuri s komadom, Gorkij je iskreno rekao: »Razumijete li, što je na stvari: okružili su me ovi ljudi, guraju se, motaju, a ja ne mogu ni da ih sustavim na mjestu, ni da ih izmirim među sobom. Istina! Svi govore, govore i dobro govore, pa mi je žao da ih prekidam, boga mi, na poštenu riječ!« (K. S. Stanislavskij, Moj život u umjetnosti. Leningrad-Moskva, 1931., III. izd., str. 433). U ovim naivno-iskrenim riječima vidi se pravi razlog privlačive intimnosti i srdačne topline drame »Na dnu«, ali i djelomična njezina rastegnutost i »razgovorljivost«. Usput spominjemo, da se je ovaj komad u početku zvao »Na dnu života«, ali mu je kasnije, no još prije izvedbe, po nagovoru Vl. I. Nemirovića-Dančenka naslov skraćen u »Na dnu«. (Stanislavskij, o. c., 439). Hrvatski je natpis ovoga djela još i danas »Na dnu života«.

Maksim Gorkij je otpočeo u ruskom kazalištu *društveno-revolucionarni* smjer, kojemu su osim njega pripadali još Leonid Andrejev, S. A. Najdenov i E. N. Čirikov. U svojim komadima iznosio je duboke probleme, koji zasjecaju u samu srž društvenoga života. On je fino zapažao i najmanje promjene u društvenim raspoloženjima i socijalnim i političkim pojavama, te ih je odmah iznosio i na pozornicu. Gorkij je bio nesamo ***pjesnik***, nego i ***glasnik, vjesnik revolucionarnih ideja.*** Aktualna je pitanja obrađivao u duhu modne socijal-demokratske (marksističke) ideologije, koja se poput zaraze širila većim dijelom ruskoga društva, vežući u jednom nastupu inteligenciju s proletarijatom. Od mnogih je važnih socijalnih problema Gorkij davao najveće značenje i posvećivao najveću pažnju ***problemu malograđanstva.*** Malograđanstvo je skupljalo u sebi koncentriranu

bljutavost društva, koja je kočila razvijanje ideja slobode i nezavisnosti i uopće progres kulture. Dotakao se tog problema u mnogim djelima, a i svoj dramski prvjenac posvetio je tome pitanju kad se drama i zove — *»Malograđani«*. Ovu zarazu, koja zahvaća i pojedince i čitave grupe bez obzira na socijalnu pripadnost, a čak i na stepen formalne kulturnosti, utjelovio je Gorkij u licima staroga Besjemenova, obrtnika, i njegova sina Petra, bivšeg visokoškolca. Ipak igrokaz, unatoč sjajne izvedbe u MHT (25. X. 1902.; doduše, prava premijera bila je u proljeće iste godine za vrijeme gostovanja MHT u Petrogradu, ali ipak službeni je datum premijere 25. X.), nije imao pravog uspjeha. Ova drama, iako nosi jasno obilježje velikog talenta Gorkoga, ipak odaje nedovoljnu tehničku spremu početnika, koji još ne vlada potpuno dramskom formom, i otkriva ideološku naivnost autodidakta, koji katkad samosvijesno propovijeda istine svima davno poznate, do kojih je on došao »svojim razumom«. Ova druga odlika, iako u nešto smanjenom opsegu, opažala se kod Gorkoga do posljednjih dana njegova života, te je unosila u čitavo stvaranje ovog vječnog romantičara dječju naivnost i iskrenost, koja svakoga razoružava. Ali — i to je glavno — ovaj komad nije opravdao nada, što ih je čitavo rusko društvo i MHT polagalo u Gorkoga — tog pravog općeg idola. Gorkij je poput sunca, koje zasljepljuje, sjao na ondašnjem ruskom literarnom obzorju. Od njega su svi očekivali samo senzacionalne komade.

Uskoro je zatim MHT izveo i drugi igrokaz Gorkoga, čuvenu dramu *»Na dnu«* (18. XII. 1902.). Komad je imao sasvim neobičan uspjeh, te je izazvao pravo ludilo ushićenja. Slavna dramska glumica M. N. Jermolova (iz slavnoga moskovskog carskog Malog Teatra), koja je s nepovjerenjem gledala uopće i na rad Gorkoga i na MHT, poslije predstave remek-djela Gorkoga pisala je: »Pomalo postajem vatrena obožavateljica Hudožestvenog Teatra. Poslije komada »Na dnu« skoro dva tjedna nisam mogla da se snađem. Ne sjećam se, da bi išta drugo u posljednje vrijeme učinilo na mene takav snažni utisak.« (Višnjevskij, o. c., 118). »Bosjakova« pjesmica »Sunce izlazi i zalazi« postala je, kako bi se sada reklo, šlager, koji se pjevao po čitavoj Rusiji,

a malo iza toga i u inozemstvu, kud je stigao »Na dnu« nakon pobjedničkog osvajanja sviju ruskih pozornica. U samom MHT ovaj je komad postigao rekord. Za 31 godinu (18.—31. XII. 1902.—31. XII. 1933.) doživio je 793 izvedbe, a puni i danas gledalište. Fantastični se uspjeh ovog komada osniva na talentu i popularnosti piščevoj, na idejnoj suvremenosti komada, na novosti sižeja i originalnosti milieu-a i tipova, i na umjetničkoj nedosežnosti izvedbe. Moramo dodati da, iako Gorkomu bezuvjetno pripada pravo prvenstva u slikanju bosjaka u kazališnim komadima, ipak formalno kronološko prvenstvo u tome ima poznati ruski pisac i dramatičar A. F. Pisemskij. On je prvi prikazao još sredinom minulog stoljeća »bosjake« i njihova prenoćišta u svojoj malo poznatoj drami »Ptičice posljednjeg leta.« Prenoćište i mnogi njegovi junaci po svojim osnovnim crtama. njihovi uzajamni odnosi i nekoje scenske situacije gotovo u bliskim kopijama — sve se je to pojavilo ponovo u drami Gorkoga. (A. V. Amfiteatrov, Gospodari misli, 172). Početkom ovoga stoljeća Čirikov je u kazanskim novinama dao niz slika i feuilletona iz života »bosjaka« (N. Akajemov, U zoru mladih dana. — Vozroždenije, br. 2131, 3. IV. 1931.) i time je bezuvjetno dao Gorkomu poticaj da napiše svoje slike sa dna života. Ali unatoč svih ovih formalnih sitnica Gorkij s potpunim pravom nosi ime *pjesnika i književnog oca »bosjačestva«.* On je dao najtalentiranija umjetnička djela o tim temama i svratio opću pažnju na tu interesantnu socijalnu grupu.

»Na dnu« i do dandanas ima golem uspjeh i neprestano je na repertoaru gotovo sviju ruskih kazališta. Iako mnogi drže, da je ova drama Gorkoga najbolji materijal za suvremene ruske gledaoce (Višnjevskij, o. c., 121), čvrsto sam uvjeren da se razlog uspjeha nikako ne nalazi u ideologiji komada. Mnogo je bliži istini sam Maksim Gorkij, kad tvrdi, da je ovaj »komad zastario i možda čak i štetan.« (Zbornik »Dramaturgija«, Moskva, 1933, str. 21). On drži, da je ovaj igrokaz posve dalek od potreba i nastrojenja sovjetskog društva, jer po njegovu je mišljenju sovjetski građanin dobio sad sve, o čemu se prije samo maštalo. Prijašnjeg tješitelja (koji je tako savršeno utjelovljen u Luki) sad treba

da zamijeni »učitelj revolucionarnog prava radničke klase«. Gorki drži, da je u sovjetskim prilikama utješitelj moguć samo kao negativna i komična pojava. (Isto). I ja mislim, da je drama ideološki zastarjela, da je izgubila vezu sa stvarnim životom, a izgubivši tlo, ostala je u zraku. Njezine su lozinke sad postale isprazne, a protesti — bespredmetni. Ne zbog toga, što bi bilo sve postignuto, nego naprotiv zbog toga, što nas je život nemilosrdno prevario. Gorkoga su junaci krajnji anarhisti, koji sve poriču, i njihove gizdave riječi nisu štetne, kako misli Gorkij, nego su opasne za onoga, koji ih propovijeda.

Poznatim manifestom carevim od 17. oktobra 1905. god., kojim je uveden u Rusiji iako krnji parlamentarizam, počinje se novo doba u državnom i političkom životu Rusije. U vezi s time proširila su se još više revolucionarna raspoloženja u ruskom društvu. U taj burni momenat pojavio se na pozornici MHT nov igrokaz Gorkoga »Djeca sunca« (24. X. 1905.), postavši pravim društvenim događajem. S umjetničke je strane ovaj komad dosta slab, ali je pisac oštro iznesao interesantan problem. On je pokazao, kako je ruska inteligencija potpuno skrahirala i u idejnom i u poslovnom pogledu. Ona se odvojila od naroda, te se u odlučan čas našla posve osamljena. Elektriziranost publike dosegla je vrhunac u IV. činu, u kojem su prikazani narodni nemiri. U dvorani bilo je nesvjestice, panike, jer su gledaoci i nehotice zamijenili pozornicu sa odviše sličnom stvarnošću. Teškom je mukom predstava dovedena do kraja.

Ovom se dramom završila suradnja Maksima Gorkoga sa MHT (u pogledu novih komada), da se opet uspostavi gotovo nakon punih trideset godina. Ovo je bilo izazvano dubokim principijelnim razlozima, isto kao što su Gorkoga doveli u MHT gotovo isključivo principijelni razlozi. Naš se dramatičar zbližio po prvi put s Hudožestvenim Teatrom u ono daleko vrijeme, kad su oboje bili mladi, radoznali i puni snage. To je bilo interesantno doba. No dok je MHT odigrao za Gorkoga uglavnom ulogu probuditelja i samo rasplamsao iskru, koja je u njemu već gorjela, utjecaj Gorkoga na MHT bio je mnogo snažniji i raznoličniji. Vlad. Nemirović-Dančenko drži, da je »dolazak Gorkoga

u MHT jedan od najkrupnijih događaja u njegovoj povijesti.« (P. A. Markov, Zbornik »Jegor Bulyčov.« Moskva, 1934., str. 19). Mnogo točnije govori Stanislavskij (O. c., 433): »Glavni začetnik i stvaralac društveno-političkog pravca u našem teatru (u MHT) bio je A. M. Gorkij.« Svojim komadom »Na dnu« Gorkij je prisilio MHT, da se udube u komplicirane filozofsko-socijalne probleme, da se približi onim pitanjima, koja je istakla burna ruska suvremenost, koja je svim snagama pripremala revoluciju. U komadu »Djeca sunca« utonuo je MHT u dubine psihologizma, koji je kroz dugo vrijeme bio osnova njegova stvaranja. (Markov, o. c., 22). Uopće je pitanje o uzajamnim odnosima Gorkoga i MHT vrlo interesantno, ali na njemu bi se trebalo posebno zaustaviti.

Maksim Gorkij je usve napisao oko dvadeset kazališnih komada. Ne ćemo se njima dulje pozabaviti, jer oni idejno, umjetnički, a i tehnički gotovo potpuno ponavljaju dosad spomenuta tri komada, koji su odredili put Gorkoga kao dramatičara. Nešto podrobnije zadržat ćemo se samo na dvjema posljednjim dramama: »Jegor Buličov i drugi« i »Dostigajevi i drugi«.

»Buličov« je sačuvao sve karakteristične vrline Gorkoga kao dramatičara, oslabio je nekoje stare mane i pridonio neke nove crte. Prijašnji ponešto naivni romantizam znatno se promijenio, izblijedjela je prijašnja vanjska slikovitost. Komad je pisan potpuno realistički. U »Buličovu« se sva drama koncetrira na dvjema osnovnim točkama: neizlječiva bolest staroga Buličova, koja ga vodi u naručaj smrti, i uporno približavanje revolucije. Djelo ostavlja nezaboravan dojam. Nad njim se osjeća dah sudbine, koji pojačava dramatičnost do tragedije. Ova je drama puna unutarnjeg plamena, vrenja mnogih strasti, koje se neprekidno sukobljuju. Lik smrti (lične-fizičke, i klasne kolektivne-socijalne) napunja sav komad teškim nastrojenjem potpune bezizlaznosti. Stari Buličov, iako utjelovljuje svoju klasu, a možda čak i čitavo doba, ipak je potpuno živ čovjek. On predosjeća smrt i odvažno se bori s njom. Završni prizor, kad Buličovu, koji umire, dolazi vidovnjak Propotej i tajanstveno-mističkim riječima zaklinje bolest, a sa ulice se čuje pjesma radnika demonstranata i uz šale, primjedbe, ruganje i pjevanje Buličov umire — u tom prizoru je nešto Shakespeareovsko. Smrt Buličova je napadno slična smrti Borisa Godunova u operi Musorgskoga. Posljednje riječi Buličova, koje on s teškom mukom izgovara u smrtnom hroptanju: »Što je to? Parastos . . . opet spremate me za smrt! Šuro! Tko je to?« — ponavljaju zaključni prizor tragedije A. K. Tolstoja »Smrt Ivana Groznoga«. To je snažan i strašan prizor smrti silnoga čovjeka, koja izaziva najraznoličniju reakciju prisutnih. Ali u ovom potresnom prizoru ipak ima nešto *melodramske teatralnosti.* Naročito moramo spomenuti prekrasan, sočan, izrazit i snažan jezik. Na žalost sva lica komada govore zajedničkim jezikom bez ikakve individualne karakteristike. Premda, s druge strane, to kao da podcrtava, da pravi junak komada nije pojedinac, nego klasa, ili još točnije — čak doba. Ovim komadima nedostaje, kao obično kod Gorkoga, radnje i zapletaja, a i ljubavi kao pokretne dramske sile, dok ima ljubavi kao obične strasti u izobilju. Izvedba »Buličova« u MHT (I, 1934.) imala je golem uspjeh. MHT je radosno dočekao svoga starog prijatelja, pa se trudio, da se iz komada izvuče sve, što se dalo. Htio je, da u njemu nađe nove »političke i filozofske ideje Gorkoga«, pa da otkrije »nove putove za izražaj socijalno-političke naravi predstave« — kako je rekao V. G. Sahnovskij, koji je režirao premijeru. (Zbornik »Buličov«, 32). Kritika je primila komad oduševljeno, pa su nekoji opazili osim običnih vrlina Gorkoga, naročito unutarnju silu, našli su u njemu prvi pokušaj realizacije onoga *»teatra socijalnoga optimizma«,* koji je sad osobito potreban u prilikama sovjetskog života, zauzetog svestranim i neumornim izgrađivanjem. (Sergo Amaglobeli, Zbornik »Dramaturgija«, 145). Prekrasno je primila i strana kritika ovaj komad, koji su rado uvrstili u svoj repertoire mnoga strana kazališta. Iako su mnogi strogo osudili političku propagandnost »Buličova«, ipak su jednoglasno priznali njegove velike umjetničke vrline i golemo historičko značenje, jer su u njemu iznesene sile i prilike, što su izazvale pad carskog režima i dolazak revolucije i boljševizma.

»*Dostigajevi*« još nisu bili izvedeni, pa i nemaju izgleda za scenski uspjeh. Ovaj komad u mnogome i daleko zaostaje za »Buličovom«. On u stvari predstavlja tek nekakav prvotan nacrt za buduću veliku sliku. Ovo su samo »slike iz života«, kako bi se prije reklo; pojedine slike, prizori, bilješke i »žanr-scene« iz velike ruske revolucije. Ovdje su prikazani prvi mjeseci veljačke revolucije (1917. god.) pred dolazak boljševika. Ovaj je komad samo čisto vanjski, naime imenima glavnih osoba povezan sa »Buličovom«, ali i umjetnički i scenski predaleko zaostaje iza njega. Pisac je izrazito pokazao sve ono mračno i životinjsko, što se krije u ljudima i što je dovelo do revolucije i naročito se široko razvilo u njezinim prilikama. Ovdje još nema živih lica sa svojim vlastitim karakterom i voljom. Većinom su to samo u brzini nacrtane silhouete i svi su ljudi samo marionete u piščevim rukama. Jedino je potpuno živo i zato uvjerljivo lice udova staroga Buličova Ksenija. Čak je i Glafira, djevojka u kući Buličovoj i bivša pokojnikova ljubovca, naslikana samo jednostrano — sa strane njezine ljubavi prema staromu, dok njezino revolucionarstvo, kojemu pisac daje veliku važnost, nikako nije motivirano i nije unutarnje opravdano. Čugunova i sa vanjske i s unutarnje strane točno ponavlja »Staru gospođu« iz »Oluje« Ostrovskoga. Začuđuje obilje sirovog, potpuno neobrađenog materijala u ovom komadu, i nije razumljivo, zašto Gorkij nije posvetio potrebnu pažnju ovom interesantnom i važnom materijalu. Moramo zapamtiti, da ruska dramaturgija dosada još nije stvorila nijednog pravog i ozbiljnog kazališnog komada, koji bi umjetnički, objektivno i uvjerljivo pokazao posljednju rusku revoluciju i njezine goleme socijalno-političke nesamo posljedice, nego i uzroke. I možda nitko od ruskih pisaca nije bio toliko pozvan za taj važan posao koliko Maksim Gorkij. »Dostigajevi« su prava *himna revolucije*. Pisac, iako s uobičajenom svojom tendencioznošću, ali ipak s mladenačkim žarom prikazuje neodoljivu snagu revolucionarnih ideja uopće i naročito boljševičkih lozinka. Komad je ovaj vrlo interesantan za političko-ideološku orijentaciju Gorkoga, koji je i u starosti ostao vjeran idejama svoje daleke mladosti. Pokazuje također, da je Gorkij

do posljednjeg časa ostao pravi umjetnik, kojega je sam svijesno u sebi gušio. Vidimo, da je ovdje njegov umjetnički talenat sačuvao svu svoju snagu, svježinu i polet.

Što predstavlja Maksim Gorkij kao dramski pisac, u čemu je suština njegovog kazališnog djela? Vlad. Nem.-Dančenko je rekao, da je Gorkij »sjajan dramatičar«. (Zbornik »Buličov«, 43). Mislim, da je to mišljenje znatno pretjerano, iako potpuno iskreno. Dančenka je dovela u zabludu mnogostrana unutarnja blizina, koja postoji između stvaranja Maksima Gorkoga i MHT. Isto je tako Gorkij vrlo blizak i Čehovu, iako je na prvi pogled njihovo stvaranje potpuno različno. Sam Gorkij je u jednom od svojih javnih predavanja s koketnom skromnošću u pogledu svoje dramske produkcije rekao, da je »slab«. Iako je i to mišljenje (kao i Dančenkovo) potpuno pretjerano, ipak je pisac točno označio glavnu manu svojih scenskih djela, rekavši da su »više ili manje slabo povezani prizori«. (Zbornik »Dramaturgija«, 19). Njegova su djela često samo niz pojedinih prekrasno izrađenih epizoda, u kojima se snažan, vješto povezan osnovni dramski čvor gubi u bujici suvišnih riječi, sentencija i razmišljanja. U svojim kazališnim komadima isto kao i u pripovijedalačkim stvarima Gorkij je izraziti *minijaturista*. Doduše bogatstvo i dubinu života uopće je teško i gotovo nemoguće smjestiti u strog i točan okvir scenske forme. I s ovog usko-tehničkog gledišta Gorkij zaista nije scenski savršen, ali mu se u tome pogledu pridružuju i Shakespeare i Schiller, koji u tome daleko zaostaju iza Sardou-a, Scribea, Dumas-a, Viktora Krilova i Špažinskoga. Ali su zato sva kazališna djela Gorkoga *potpuno teatralna*. Glavne su crte komada: zanimljivost žive i uzbudljive intrige, psihološka napetost, vanjska efektnost situacija, izrađenost karaktera, novost siježa i milieua, izrazitost dijaloga, sočnost, bogatstvo, izrazitost, točnost, čistoća i produhovljenost jezika. Od mana su glavne: gomilanje katkada čisto vanjskih i jeftinih efekata, socijalno-klasna i stranačko-politička tendencioznost, podcrtana didaktičnost i romantička uzbudljivost, koja često prelazi u plačljivu sentimentalnost, poradi čega se snažna socijalna drama katkada pretvara u malograđansku melodramu.

U junacima Gorkoga vazda je mnogo efektne ljepote, burnog temperamenta i vanjske pokretnosti. No u suštini oni su vrlo bliski Čehovljevim maštaocima. Dok su Čehovljevi junaci na prvi pogled dosadni, sivobezbojni, junaci Gorkoga su slikoviti, vatreno-odvažni i nepomirljivo-odlučni u riječima. Ali je sva njihova djelatnost ograničena na riječi i ne prelazi u djela. Njegovi su junaci bolesno skloni beskrajnim razgovorima i gizdavim deklamacijama. Čehovljevi junaci, iako neprekidno govore o svojoj nesposobnosti za život, ipak pošteno vrše svoju životnu i građansku dužnost. Zapravo su oni vrlo vrijedni članovi društva, koji se samo ne će da izmire sa svojim skromnim svakidanjim radom i maštaju o »nebu u dijamantima«. A većina pozitivnih junaka Gorkoga (uglavnom »bosjaka«) ništa ne radi i sve svoje sile i vrijeme posvećuje oštrom kritiziranju buržujskog društva. Oni su zapravo društvena pjena, trješće, koje je izbacio život. U govorljivosti junaka Gorkoga njihovo je, a preko njih i uopće svih njegovih kazališnih djela, pravo *rustvo* i ona specifična nacionalna ruska teatralnost, koja je svoj vrhunac postigla u čuvenom Čehovljevom *teatru nastrojenja.* S ovog su gledišta igrokazi Gorkoga toliko karakteristično i organski teatralni, da se prema opravdanim riječima jednog ruskog kritičara (Znosko-Borovskij, o. c., 153) »gotovo ni u jednom od njegovih kazališnih komada dramska forma ne čini obligatnom.«

Kazališni komadi Gorkoga i sa drugih stručno-scenskih gledišta imadu veliku vrijednost. Oni daju i redatelju i glumcima golem i raznovrstan materijal, ali im stavljaju i velike i teške zadaće. Ovi komadi uz svu svoju teatralnost sačuvali su ipak jednu karakterističnu i antiteatralnu crtu književne manire Gorkoga: oni stradaju od obilja riječi, koje se često izlijevaju preko rubova stroge dramske forme. Redatelj se mora boriti s velikim teškoćama, da dade pravu pokretnost, potrebnu za scenski život, ovoj u suštini amorfnoj masi unatoč njezine vanjske efektnosti i psihološke prezasićenosti. O tim teškoćama vrlo slikovito priča Stanislavskij. (Moj život u umjetnosti). Golem trud i svu svoju vještinu i znanje mora uložiti glumac interpretirajući junake Gorkoga, a da vatrometno efektnim riječima dade životnu uvjer-

ljivost. I najmanja u tome pogledu neopreznost kadra je da snažnu i u osnovi duboku životnu dramu pretvori u naduveno-sentimentalnu melodramu. Na kazališnim umjetnicima leži teška, ali i počasna i zahvalna dužnost, da ispod debelog sloja svakojakih naslaga izvlače dragocjeno kamenje.

U kazališnim djelima Maksima Gorkoga slikovito se i originalno ujedinila uzbudljivo-romantična teatralnost sa surovim realizmom i podcrtanom socijalno-političkom i čak stranačkom tendencijom, a suhoparno, knjižno-izmišljeno propovijedanje sa životnom uvjerljivošću i naivnom neposrednošću. I to im daje naročiti čar. To im osigurava stalan i pouzdan uspjeh kod kazališnih gledalaca, koji su vazda ponešto egzaltirani i skloni iluzijama. Oni znadu cijeniti ljepotu riječi, uzvišenost misli i efektnost situacija, kojima čak katkad daju i prednost pred životnom istinitošću i logičkom uvjerljivošću.

DR. ALBERT HALER, DUBROVNIK

BILJEŠKE IZ SHAKESPEARE-A

Otelo

»Otelo« — opaža točno novija kritika — nije tragedija ni Otela ni Dezdemone, nego gorka pjesma (slično kao i »Kralj Lear«), koja se diže iz duše pjesnika na pogled zloće radi zloće, što ne miruje dok ne zamuti i zatruje odnose u svojoj okolini, dok ne poprska žuči i uništi duše i tjelesa svojih bližnjih. Jago, kojega inače svak drži poštenim, otjelovljuje u sebi ovakvu vrstu zla, monstruoznu pojavu, pred kojom su uvijek ljudi zastajali sa zaprepaštenjem, zamišljajući je u najnakaznijim oblicima đavola, demona i zlih božanstva.

Ljubav između crnca Otela, hrabrog, čestitog i plahovitog vojskovođe, i Dezdemone, čiste i tankoćutne venecijanske djevojke, ponikla je iz najplemenitijeg poriva, iz kojega može da se rodi ljubav između muškarca i žene: iz samilosti. Otelo, kojega optužuju, da je zaveo djevojku urocima i čarolijama, odgovara:

She lov'd me for the dangers I had pass'd,
And I lov'd her, that she did pity them.
This only is the witchkraft I have us'd.

(Ona me je zavoljela zbog pogibli kroz koje sam prošao, a ja sam nju zavolio, jer me je sažaljevala zbog njih. To je jedina čarolija, koju sam upotrijebio).

I baš ovaj odnos između dva bića, sposobna za ljubav pročišćenu jednim od najljepših ljudskih osjećaja, i koji je imao sve uslove stalne i nerazdvojive zajednice duša, uzima Jago kao cilj svojih paklenih osnova. Zašto? On sam navodi kao uzrok sumnju, da ga je žena iznevjerila s Otelom, i tobožnje zapostavljanje u službi sa strane crnčeve; ali, u stvari, Jago ide za zlom zbog zla, iz neodoljive potrebe, usađene u njegovu biću. Kad Otelo, neposredno poslije vjenčanja, pošto je skršio tursku flotu u jednoj strašnoj oluji, dolazi na Cipar i tu, preko očekivanja, nalazi svoju mladu ženu Dezdemonu, osjeća se na vrhuncu sreće:

»O radosti moje duše! Ako poslije svake oluje dolaze ovakove tišine, neka vjetri duvaju, dok ne probude smrt... Kad bih sada morao umrijeti, bila bi za mene najveća sreća; jer, bojim se, moja je duša dostigla sreću tako potpunu, da me ne čeka slično blaženstvo u neizvjesnosti kobi.« Neizvjesnost kobi (»unknown fate«)! Blaženstvo je tako veliko, da se iz dubina Otelove unutrašnjosti javlja tajni glas straha pred budućnošću. Nad površinom ove ljudske sreće, što se poslije oluja života kristalno prelijeva na suncu ljubavi, kao sjena krila zloguke ptice, prolazi jezovita slutnja šekspirske tragike: aveti zla vrebaju iz svojih nepoznatih skrovišta, da rastrgaju ove veze, što su ih splele plemenitost, čestitost i milosrđe. Na Otelove izjave sreće Jagova se unutrašnjost grči od zavisti: »O vaše melodije su sada u potpunom skladu, ali ja ću pokvariti strune, koje proizvode ovu muziku, tako mi poštenja!«

Jago to i radi, uporno i smišljeno, i to uvijek pod maskom poštena čovjeka, koji se gnuša od ljudske pokvarenosti: »Kad đavoli hoće da proizvedu svoje najcrnije grijehe, oni ih prikazuju u nebeskom izgledu.« Crnačka krv Otelova lako uzavri i »strast zamrači njegove najbolje odluke,« kako on kaže sam za sebe, a Dezdemona, blagorodna Dezdemona, koju je »lako navesti na svaki pošten zagovor« tvrdoglavo je uporna u svojim zauzimanjima za nevinog Kasija, kojega je Jago ocrnio kod Otela. Jago, lucidnošću svojstvenom zloći i zavisti, dobro pozna slabe strane obojice, te zna da ih vješto iskoristi u svoje svrhe. I tako se tragični sukob rađa iznutra. Sjenčenje karaktera: žestina i lakovjernost crnčeva i ženska tvrdoglavost Dezdemonina, pomiješana sa radoznalošću obožavane i pomalo razmažene žene dokle dopire njena moć nad ljubljenim muškarcem, momenti su koji davaju život ličnostima, a ujedno su i uzroci katastrofe, ukoliko pružaju Jagu podesan teren za njegove intrige.

I upravo u času, kad je Otelo najuvjereniji da mu je žena najizvrsnije stvorenje, Jago mu baca u dušu sjeme sumnje. Otelo: »Izvrsno stvorenje! Neka moja duša bude izgubljena, ako te ne ljubim; i kada te ne budem ljubio, neka se vrati kaos.« Jago: »Moj gospodaru.« Otelo: »Što veliš, Jago?« Jago: »Je li

Mihajlo Kasio znao za vašu ljubav, kad ste snubili moju gospodaricu?« Otelo: »Znao je od prvoga časa do posljednjega. Zašto to pitaš?« Jago: »Tako, pitam da udovoljim svojoj radoznalosti.« Otelo: »A zašto si radoznao?« Jago: »Nijesam mislio, da ju je poznao.« Otelo: »O da, i često je između nas posredovao.« Jago: »Zbilja?« Otelo: »Zbilja, da zbilja! Vidiš li u tome što sumnjivo? Nije li to pošteno?« Jago: »Pošteno, moj gospodaru.« Jagova pitanja, njegovo okolišanje, neodređenost njegovih odgovora i uopće cijelo njegovo misteriozno držanje predisponiraju lakovjernog crnca na sumnju, tako da najednom, kao udarac groma, ošine ga misao, da je sreća, koja je nenadno pozlatila njegov burni život, ipak možda samo isprazna varka. Mnogo stariji od Dezdemone, sa stalnom mišlju u podsvijesti o pripadnosti jednoj prezrenoj rasi, te zbog toga u nemogućnosti da se potpuno prepusti uvjerenju, da je baš njemu kob dosudila ovo vanredno žensko biće, crnac pada lako u Jagove mreže: »Ti si stegao i namrštio obrve, kao da si zatvorio neku strašnu misao u svoje moždane« — kaže Otelo sa strepnjom Jagu. I on ovoga uporno ispituje, strastveno pije njegove odgovore, znajući da se radi o samom njegovom opstanku; ako se raspline ovaj san, ako divna pojava Dezdemone, koja je nad njim prosula, raskošima svoje svježe mladosti i dobrotom srca, mir i blagoslov, iščezne kao varava fantazmagorija, uništeno je i samo njegovo biće, u svojim najdubljim osnovima.

Jago, pozivajući se neprestano na svoju čestitost, o kojoj je Otelo čvrsto uvjeren (»ja znam, da si ti pun ljubavi i poštenja i da vagaš svoje riječi«), ali ujedno i optužujući se skromno, da je možda pretjerao, jer je po prirodi sumnjičav, previjanošću i podmuklošću savršenog nitkova, podređuje sve više svoju žrtvu pod vlast svoje volje: »Iako ja, možda, griješim u svojim nagađanjima, jer, priznajem, pogreška je moje naravi, da uhodi tuđe grijehe, te često moja sumnja stvara pogreške i ondje gdje ih nema...« I što je još strašnije, Jago je potpuno svijestan domašaja svoga čina, on vrlo dobro zna, što znači kleveta i što znači uništiti tuđi dobar glas: »Dobro ime čovjeka i žene, dragi moj gospodaru, najdragocjeniji je dragulj njihovih duša: tko ukrade

moju kesu, ukrao je sitnicu... Ali onaj, koji mi ugrabi dobro ime, ugrabio mi je nešto, što njega ne obogaćuje, dok mene čini potpuno siromašnim.« Dobro namještena zamka za Otela, koji i ne sluti u svojoj naivnoj čestitosti, kako daleko može da dopre ljudska zloća, tim više, što je Jago u početku oprezan, ne optužujući direktno i pozivajući Otela da se sam uvjeri: »Ja ne govorim sada o dokazima. Pazi na svoju ženu; motri je pomnjivo u njenu saobraćaju s Kasijem.«

Dezdemona — kaže Jago — prevarila je svoga oca kad se je vjenčala s Otelom, i kad ovaj, u grču sumnje, na upit Jagov, da li je potresen, odgovara, da »nije odviše« i dodaje nesigurno, držeći se još očajno svoje pokolebane vjere kao što se u oluji utopljenik drži grebeni malaksalom rukom, jer osjeća, da će ga do malo časaka otrgnuti lomljava valova: »Ali ja mislim, da je Dezdemona poštena.« — Jago kliče, s prikrivenom ironijom: »Živjela takova dugo, živio i ti, koji tako misliš.« I on, na Otelovu zamišljenu i nedovršenu opasku: »Pa ipak kako priroda zaluta katkada od svojih zakona...« — sipa otrov dalje, nadovezujući na njegovu misao: Dezdemona je odbila prosce svoje rase, svoga položaja i svoje zemlje. U svemu tome očituje se pokvarena volja, nezdravo nagnuće i neprirodno mišljenje. On, Jago, ne misli direktno sve to o Otelovoj ženi; ali je opravdana pretpostavka, da bi ona jednom mogla doći k sebi i uporeďujući muža s ljudima svoga kraja pokajati se, što ga je uzela.

U ostvarivanju svoga plana Jago uživa, kao što uživa dobar čovjek u vršenju plemenite dužnosti. A on u stvari kao i da vrši dužnost, ukoliko je zamišljen kao oruđe destruktivnih sila i kao vršilac zakona negativnog polariteta universalnog zbivanja. Kad vidi da Otelo počinje da se previja pod strašnom sumnjom, on s jedinstvenom radošću konstatira: »Ni mak, ni mandragora, ni svi uspavljujući napici ovoga svijeta ne će te nikada izliječiti, niti će ti povratiti onaj slatki san, koji si jučer uživao.« Sotonsko naslađivanje u postepenom uništavanju jedne duševnosti, u kidanju niti po nit kojim je ova privezana za život, u njenu razapinjanju na križ najneizdržljivijih duševnih muka. Otelo pita svoga mučitelja, zašto mu je otrovao srce sumnjom. Bolja je i

najstrašnija prijevara, nego i najmanja sumnja. Ali kod Otela ne radi se više samo o sumnji, jer je narasla već gotovo do potpunog uvjerenja; on govori o Dezdemoninoj nevjeri kao o gotovu činu: »Što sam ja osjećao od njezinih časova ukradene naslade? Nijesam to vidio, nijesam o tome mislio, nije me to mučilo; ja sam slijedeću noć dobro spavao, dobro sam jeo, bio sam slobodan i veseo, Kasijeve poljupce nijesam nalazio na njenim usnama. Onaj koji je okraden, ne znajući što mu je ukradeno, neka i ne dozna za to, i on ne će biti okraden.« Ove riječi diktirane su mračnom perspektivom budućnosti bez mira, bez radosti, bez pokoja, perspektivom beznadnog života, provedena pod bičevima ljubomore. Sve što je Otela radovalo, sve što je davalo smisla njegovu životu, sve je propalo: »Zbogom zauvijek, miru duše, zbogom radosti, zbogom, redovi vojske okićene perjanicama i ratovi koji častoljublje pretvaraju u vrlinu.« Njegovo je biće prekinuto u korijenu, njegova je zadaća u životu završena.

Ali Otelov duh, zgrožen pred provalijom koja se rastvorila pred njim, uspravlja se još jednom, u posljednjem proplamsaju nade: »Lopove, jesi li uvjeren dokazujući mi da ljubim bludnicu, jesi li uvjeren o tome? Daj mi očigledan dokaz ili, tako mi spasa moje vječne duše, bilo bi bolje da si se rodio kao pas, nego da odgovaraš mome probuđenom bijesu.« Prikazujući Jagu svu monstruoznost zločina u slučaju da se radi o kleveti, Otelo kuša da u njemu probudi čovjeka, da prodrma njegove umrtvljene ljudske osjećaje, da uzbuni njegovu savjest: »Ako je klevećeš, a mene bez razloga mučiš, ne moli nikada više; odbaci grižnju savjesti, gomilaj užas na užas, počinjaj sva moguća djela, kojima ćeš izazvati plač neba i zaprepaštenje svijeta, jer ne ćeš ništa moći veće da nadodaš svom prokletstvu.« Jago je nepokolebljiv. Ne samo što ne zastaje užasnut pred razdrtom i raskrvavljenom duševnosti svoje žrtve, nego čak iskorišćuje vrhunac Otelova paroksizma, da mu zada smrtni udarac. On bi mogao da mu da očigledan dokaz o Dezdemoninoj nevjeri, ali kako?

Would yon, the supervisor, grossly gape on, —
Behold her tupp'd?

(Bi li htio, kao nadgledatelj, prostački buljeći promatrati, kako ju je pokrio kao ovan?)

Nakaznost općenog prizora, koji Jago ubacuje u Otelovu i onako otrovanu fantaziju, izaziva iz crnčevih usta samo ove riječi:

Death and damnation! O!
(Smrt i prokletstvo! O!)

Ali onaj je »O!« jauk dotučene duševnosti, smrtno pogođene u najintimnijim i najsvetijim osjećajima; u njemu se trese cio užas Otelove tragedije. Pojava Dezdemone, koja se bila, bijela i čista, u sjaju neoskvrnute ljepote raskrililа nad crnčevom dušom, sada je poplavljena, poprskana blatom i zauvijek uništena, a na njeno mjesto dolazi vizija Dezdemone u grču životinjski sramotnog zagrljaja. Jagu još nije dosta. Rafiniranom majstorijom u iskorišćivanju psihološke situacije izaziva on u Otelu sve odvratnosti priviđenja bestijalne strasti: »Ne, bio bi, mislim, težak pothvat dovesti ih do toga, da se pokažu. Bili prokleti, ako smrtne oči mogu da ih vide na zajedničkom jastuku, osim njihovih vlastitih. Što dakle? Kako dakle? Što mogu da kažem? Gdje je dokaz? Zaista je teško da vidite ovaj prizor, pa makar oni bili raspaljeniji od koza, vrući od majmuna, razdraženiji od vukova u doba parenja, mahnitiji od prostaka u pijanstvu neznanja.« Uostalom, on mu može da dâ jedan direktan dokaz. Jedne je noći slučajno spavao s Kasijom, koji mu je u snu govorio: »Oh slatka Dezdemono, treba da budemo oprezni u svojoj ljubavi.« Uzimao ga je za ruku i uzdisao: »Prokleta sudbina, koja te je dala crncu!«

Već slika ljubavnika, koji leže na zajedničkom jastuku u skrovitoj i najpotpunijoj intimnosti, razbješnjuje Otela do ludila, videći u tome gubitak najdragocjenijega u laži i prijevari; ali indirektnim aluzijama Jagovim na ogavnu strast koza, majmuna i prostaka prizor tobožnje nevjere dobiva razmjere perverzne bestijalnosti, te baca crnca u ponore najbeznadnijeg očaja, gdje je sve, što je držao čistim, lijepim i plemenitim, pogaženo, zaprljano i oskvrnjeno najodvratnijom strasti. U što može Otelo da još vjeruje? Mislio je, da se Dezdemonina ljubav rodila iz plemenitog osjećaja samilosti prema njegovim patnja-

ma, držao je, da mu je sreća dosudila najnježniju i najčedniju ženu, a međutim ona se otkriva kao najprostačkije i najpokvarenije biće, puno monstruoznih nagnuća:

O monstrous! monstrous!

Tragedija je gotova. Stvar s rupcem, koji je tobože Dezdemona darovala Kasiju (Dezdemona ga je slučajno izgubila, i kad ga nalazi žena Jagova, ovaj ga od nje izmami i podmetne Kasiju), samo je spoljašnje sredstvo, kojim se ubrzava katastrofa. Kad Jago kao posljednji i najsigurniji dokaz spominje rubac, crnačka krv navaljuje u Otelove moždane i on se potpuno izbezumi:

O blood! blood! blood!
(O krvi, krvi, krvi!)

U ovom prizoru vrhunac je Shakespeareove tragedije. Središnje nadahnuće — zapanjenost pjesnikova nad ponorima ljudske zloće —, djeluje snažnom i neprekinutom intenzivnošću i razgranjuje se u Jagove majstorske psihološke poteze, koji postepeno smlavljuju naivnog i plahovitog crnca, te se docnije polako penje do klimaksa Otelova bjesnila, obavijajući Jaga aurom inkarnacije zla, a drugoga tragičnim nimbusom žrtve. Konci tragedije suču se iznutra, zaplećući se i ukrštavajući u tragički čvor bez spoljašnjih procedura. Glavna je ličnost tragedije, kako je već rečeno, ipak Jago, u čiju se ličnost neposredno slijeva spomenuto pjesnikovo osjećanje. I zato je Jago simbol zla, ali ujedno i živ karakter, pun pokreta i nijansa, ukoliko pjesnik, potresen tolikom ljudskom pokvarenosti, i kao motreći je, zgranut, sa svih strana, konkretizira i diferencira njegov lik tananim, iako negativnim, gradacijama.

I tako se ličnost Dezdemonina rađa kao unutrašnji, nužni elemenat tragičkog sukoba: ona je nevina žrtva i Jagove perverznosti i Otelove crnačke žestine. Njezin se karakter već jasno ocrtava odlučnom energičnošću ljubavi u prizoru pred duždem, dobrotom i koketnim mjerenjem svoje moći nad Otelom u prizoru gdje zagovara Kasija, da se u konačnim prizorima prodube novom crtom bespomoćne i pokorne bezazlenosti pred neobuzdanim crnčevim ispadima. Potez, kojim izaziva duboku samilost i u kojemu Jagova kleveta dobiva još paklenije osvjetljenje. I zato scenu, u kojoj se poslije potpunog uvjerenja o tobožnjoj nevjeri Otelo sastaje s Dezdemonom, prožima duboka pjesnikova samilost, dolazeći do izraza u neobično ganutljivoj suptilnosti prikaživanja. Crnac, s bunom u duši, kolebajući se između bijesa i ljubavi, koja se još trese na dnu njegova srca, hoće da vidi Dezdemonine oči, ne bi li u njima našao otkriće strašne zagonetke: »Neka vidim tvoje oči, pogledaj me u lice.« Dezdemona: »Kakav vas grozan hir obuzima?« Otelo (Emiliji, za koju sumnja, da pomaže Dezdemonu u grijehu): »Vi, gospođo, na svoje mjesto! One, koji imaju da proizvode djecu, ostavite same, zatvorite vrata, kašljite, recite ‚hm' ako se tko približi . . .« Dezdemona: »Zaklinjem vas na koljenima, što znače vaše riječi? Shvaćam bijes u vašem govoru, ali ne razumijem riječi.« Otelo: »Dođi, zakuni se, nebeskom biću. Budi dvostruko prokleta, zakuni se, da si poštena.« Dezdemona: »Nebesa znadu pouzdano, da sam poštena.« Otelo: »Nebesa znadu, da si nepoštena kao pakao!« Dezdemona: »Zbog koga, moj gospodaru? S kim? Na koji sam način nepoštena?« Otelo: »Oh, Dezdemono, hajde, hajde, hajde.« Dezdemona: »Jao, teška dana! — Zašto plačete? Jesam li ja uzrok tih suza, moj gospodaru? Ako slutite, da je moj otac zahtijevao, da vas pozovu natrag, nemojte iskaljivati svoju srdžbu na meni. Ako ste izgubili naklonost moga oca, i ja sam je također izgubila! . . . Mislim, moj gospodaru, da me držite poštenom.« Otelo: »Oh da, poštena si kao ljetne muhe, koje se rađaju zujeći u mesarnici. O divlja travo, koja si tako ljupka i divna i tako slatko mirišeš, da od tebe boli svaki živac.« Dezdemona: »Jao, kakav neznani grijeh sam počinila?« Otelo: »Takav divan papir i takva prekrasna knjiga bila je zato napravljena, da se na njoj napiše: ‚drolja'. Što si uradila? Uradila? O javna bludnice. Kad bih rekao tvoje grijehe, moji bi se obrazi zažarili kao peć, tako da bi stid pretvorili u pepeo. Što si uradila? Nebo zatiskuje nos, a mjesec se sakriva na tu pomisao! I vjetar, svodnik, koji sve ljubi što sretne, strovaljuje se u provaliju zemlje, da to ne čuje. Što si uradila? — Besramna bludnice!« Dezdemona: »Tako mi nebesa, činite mi krivo!« Otelo: »Nijeste li bludnica?« Dezde-

mona: »Ne, kao što je istina da sam krštena. Ako sačuvati ovu posudu svoga tijela za svoga gospodara od svakog nepoštenog i nedozvoljenog dodira znači ne biti bludnica, ja to nijesam.« Otelo: »Što, nijesi, droljo?«

Situacija je vanredno bogata psihološkim prelijevima, koji se ukrštavaju unutrašnjom nuždom u nenametljive dramske opreke. Dovoljno je istaknuti Otelovo očajničko zagledanje u Dezdemonine oči, u neizmjernoj ljubavi i u neizmjernoj boli, ili njegov usklik: »Oh Dezdemono, hajde, hajde, hajde,« izgovoren kroz suze, u kojem se trese neizreciv jad još neugasle ljubavi. San sreće bio je odviše zanosan da ga može zaboraviti, i to još dublje zaoštrava njegov očaj. Koliko ima obožavanja i neutješljive patnje u Otelovoj usporedbi Dezdemone s divljom travom, od čijeg mirisa boli svaki živac. Dezdemona, s druge strane, stoji pred pomahnitalim crncem u dirljivoj bespomoćnosti, i njen bezazleni stav odudara tragičnim kontrastom od slike, koju je Jago stvorio u Otelovoj duši, i od sramotnih naziva, kojima je ovaj obasiplje. U njenoj sumnji, da se Otelo srdi na nju, jer ga je njezin otac dao pozvati natrag u Veneciju, u njenu uvjeravanju o vlastitoj vjernosti i netaknutosti, u njenu upitu: »Zašto plačeš, gospodaru, jesam li ja uzrok, tvojih suza« — u svemu tome očituje se gotovo djetinjska čistoća i zaprepaštenost, crte, koje je pjesniku diktirala duboka ljudska samilost nad nevinim žrtvama zla. I sam Jago (a ovo je zanimljivo u pogledu Shakespeareove stvaralačke snage, jer on ne konstruira apstraktne alegorije zla, nego stvara žive karaktere), videći docnije Dezdemonu gdje plače, veli joj: »Ne plači, ne plači. Jao strašna dana! Ne plači, ne plači! Hajde, sve će biti dobro.« Nije li i u njegovu srcu, makar i za jedan časak, zadrhtala jedna struna ljudske samilosti?

Ovaj osjećaj samilosti ublažuje akcentuaciju tragedije, poslije olujne orkestracije u klimaksu, u mekane lirske tonove. Dezdemona, po nalogu Otelovu, sprema se na počinak. Dvorkinji, koja joj pripravlja krevet, kao u nesvijesnoj slutnji blize smrti preporučuje, da je mrtvu zamota u plahtu, koju joj je večeras pripravila. Sjeća se sluškinje Barbare, koja je umrla zbog nesretne ljubavi, pjevajući neku prastaru pjesmu o vrbi. I Dezdemona

pjeva istu pjesmu o napuštenoj djevojci, o »jadnoj duši« (»poor soul«), koja s rukom na grudima i s glavom na koljenima sjedi kraj svježih struja potoka, prolijevajući u nj slane suze, a potok jeca zajedno s njom. Zelena vrba bit će njen samrtnički vijenac. I nesretna djevojka umire opraštajući nevjernom ljubavniku. Iza vizije kozmičkog zla otjelovljena u »poluđavlu« (»semidevil«) Jagu, pjesnikova fantazija ispreda sliku nevinosti nježnim i tužnim priviđenjima vrbe, potoka što jeca, suza prevarene ljubavi — i sve se to isprepleće oko »jadne duše« Dezdemone, koja ima da umre ljubeći i opraštajući.

Kad Otelo ide da zadavi usnulu Dezdemonu, njegovo se srce više grči od boli, nego što je razdirano bijesom i ljubomorom. Ne će proliti njenu krv niti će izraniti njenu put, bjelju od snijega i glatku kao alabastar. Ugasit će prije svijetlo, koje će moći opet da zapali netom to zaželi; ali ako ugasi svijetlo ovog nedostiživog remekdjela prirode, gdje će naći prometejski žar, da ga opet razgori?

> ... When I have pluck'd thy rose
> I cannot give it vital growth again,
> It needs must wither: — I 'll smell it on the tree. —
> (Kissing her)
> O balmy breath, that dort almost persuade
> Justice to break her sword. — One more, one more,
> Be thus when thon art dead, and I will kill thee,
> And love thee after. — One more, and this the last:
> So sweet was ne'er so fatal. — I must weep ...

(Kada uberem tvoju ružu, ne ću moći da joj povratim životnu snagu i morat će da uvene. Hoću da je pomirišem na grmu. (Cjeliva je.) O balsamski daše, koji gotovo siliš pravdu, da skrši svoj mač. — Još jedan poljubac, još jedan! Budi takova i poslije smrti, i ja ću te ubiti i ljubit ću te poslije. Još jedan poljubac, i neka bude posljednji: nikada ovako sladak poljubac nije bio tako koban. Moram da plačem ...)

Dezdemona umire kao preplašeno dijete. Ne zna, što je skrivila, samo se boji Otelova izgleda: »Ipak se bojim vas, jer ste

koban kad vam oči tako kolutaju. Ne znam, zašto bih se morala tako bojati, jer ne znam ni za kakvu svoju krivnju; pa ipak me je strah.« Koliko dirljive i djetinjske prostodušnosti ima u njenoj molbi, da je potjera od sebe, ali da je ne ubije, da joj poštedi život do sutra, za pola sata, dok izreče molitvu. Umirući govori Emiliji, koja je pita, tko ju je ubio: »Nitko, ja sama; zbogom. Preporuči me mom ljubeznom gospodaru. Zbogom!«

Glavno osjećanje tragedije, uspevši se do delirija crnčeve ljubomore, postepeno se smiruje u prizoru Dezdemonine smrti, smrti u nedužnosti i ljepoti, koja u pjesniku izaziva uporedbu sjetnog i slatkog daha ruža što umiru. Shakespeareova duševnost, slobodna i otvorena prema realnosti, reagira na negativni momenat zbivanja burnom impulsivnošću, koja se zbija u prizore najmračnijih perspektiva; ali baš zato, jer je slobodna i otvorena, priklanja se u prirodnom kontrastu i u dubokom tronuću nad nevinim i ljupkim. Revolt prema zlu i čovječanska samilost, usko i spontano isprepletene, omogućuju tragičnost organskih antiteza, umjetničku diskretnost i sugestivni utisak nepatvorene realizacije. Odatle karakteristička trpkoća Shakespeareove poezije, koja ne preza ni pred najbrutalnijim i najvulgarnijim (zbog čega je ona bila često nepravedno osuđivana), a ujedno i njegova suptilnost u prikazivanju najdelikatnijega i najeteričnijega. Svojstvo, uostalom, svake velike poezije, jer je ona uvijek i realistična, ukoliko je adekvatan izraz realnosti, i idealistična, ukoliko je realnost, unutrašnje shvaćena, ideal i duhovnost.

BALADA O MLINOVIMA

Šum vaš je razgovor dragi
Bio za ono doba,
Kad ljudi zemljom su nagi
Hodali od poroda do groba.

Šum vaš je danas zrela
Priča krvavog zrnja,
O onima čija tijela
Probadaju oštrice trnja.

Šum vaš je tužba siromaha
Zaključanim vratima zimi:
»Brašna nemam ni praha,
Smrt ne će da me primi.«

Šum vaš je šum sela
Kad tuga ga zapeče,
Zbog šume koja se siječe
Za građu novih raspela.

PTICE

Prisloni li sužanj na rešetku tamnice
Lice da mu ga vjetar miluje,
Vidjet će sa zlatne sunčane žice —
Ptica u ćeliju zaviruje.

Klone li negdje na pustoj cesti
Bijednik kome glad kosti je načela,
Umirući pogled s pticom će se sresti
Raspjevanom mjesto opijela.

Ptice su vrtljarice ljudskih duša.
Glas im je padanje jutarnje rose.
Sve što živi rado im sluša
Pjesme, uvojke djetinje kose.

Ptice pjevaju himnu dobročinstva
Koja obuhvaća svijet,
Ptice pjevaju ljubav bratimstva,
Za svaki cvijet.

Vlado Vlaisavljević

KORITO

Radosti korita uz veselu ciku
kad nas je majka pred praznike prala
i potom smjerno Kristovome liku
Svoje pokorne molbe izredala!

Miriso je tamjan i bosiok suh,
a sjene žižaka putovahu zidom.
»I daj nam, Svevišnji, naš svagdanji kruh
i da ga nikad ne jedemo stidom«.

Mi za njom mali ponavljasmo riječi,
i srca nam mala drhtahu od čara
nepoznatog čuda, što snovima liječi
(o najmilija od svijù igara!)

A sad sam odrasto — više nikad ne ću
osjetit kandila meki, dobri sjaj
i palit pobožno voštanicu svijeću,
svemu je tome već odavno kraj.

Pa ipak gdjekad zašumi to doba
djetinjskog kupanja, kandila, tišine
i zasićen umom ja ga ko iz groba
iz srca vadim, da me želja mine.

Jer odvratno je i to: tuđ u tuđoj sobi
odvrnuti šalter — elektrika sja,
i osjetit svejedno život u gnusobi;
pa žudim bar malo starog korita.

Novak Simić

TUŽALJKA U NOĆI

Tuguj bore, nebore
još je dugo do zore.

Vjetar kišu nanosi.
Gdje su naši zanosi?

Mi smo goli, sakati.
Smij se, nemoj plakati.

Smij se ludo, sumorno,
Puče srce umorno!

Nema bore, nebore
za nas puta do zore.

NOĆNA KAVANA PRED ZORU

Ima l' što tužnije no što je noćna kavana,
zorom kad život visi ko slomljena grana.

Ispita lica kunjaju nad stolom
i mnogi proplače nad svojim bolom.

Ciganin svoje gusle u škrinjicu stavi.
Jutro se u prozorima plavi.

Bludnica gasi cigaretu i zijeva;
netko promuklim glasom o mladosti pjeva.

Ima l' što tužnije no što je noćna kavana,
zorom kad život visi ko slomljena grana.

ZIMSKA NOĆ

Smrznuta jezera.
Mrtve ribe u dubini.
O tko nas to tjera
po toj tmini, gustoj tmini.

Poput izbjeglica
bježimo sa kovčezima;
naša bolna lica
leže u njima u snima.

Skrivamo ih nujno,
da ostanu sveta, čista.
Kad je nebo rujno
i svečano rijeka blista,

nadamo se vedro
jednom će nam bolje biti;
ko napeto jedro
strše jablanovi viti.

Al' kad klone vjera
plač zaječi u tišini.
Smrznuta jezera.
Mrtve ribe u dubini.

TEŠKO BOLESTAN SIN SE VRAĆA MAJCI

Došo sam majko u tankom haljetku;
podne je tek, a već me hvata drijem.
Došo sam k tebi, svome prapočetku
da te još vidim prije nego mrem.

Došo sam majko, došo k tvojoj ruci
da svoje suze vratim u tvoj dlan.
Te iste suze i ti si u muci
plakala, čekajuć porod moj ko dan.

Još jednom majko pjevaj uspavanku,
koju si nekad pjevala pred noć.
Meni je zima, skoro moram poć.

Hoćeš li majko mome grobu doć?
Verati ćeš se mala po proplanku
k svome sinku, svome mrtvom sanku.

Vjekoslav Majer

CIRCULUS VITIOSUS

Jedno smo. Tek jedno, jer živi su mrtvi
i mrtvi su živi u svakome trenu.
Mi se dnevno ubijamo u žrtvi.
Žive ruke mrtvih nenadno nas prenu.

I nema ovdje međe među njima i nama.
Mrtvi nas okrivljuju radi najdublje smrti,
i kako je pod suncem najvlažnija crna jama
i kako se sva zemlja u mrtvom hodu vrti.

I mrtvi tješe: — U smrti se puno živi.
i kad nam se grobovi zazelene cvijećem i travom,
vi nas budite; nad nama mrak se sivi
i vaši nas fantomi plaše najtežom stravom.

U nas je tiše: mi smo u bratstvu i slozi,
zajedno spavamo s vojnicima, ženama, djecom.
I svi igramo na zajedničkoj lozi:
dići se k Bogu i postati njegovim žrecom.

I tako prolaze naši jednolični dani
u žurbi da se nađe kopno Nove Zemlje.
Pošli bi na daleku plovidbu, no još se ne dani
i uvijek bdijuć u magli, k svijetlu nam oko stremlje.

A vi ste, jadniji, u još gorem mraku, u noći,
pod crnim stijegom, u iskonskoj tuzi za nama.
Tko nam je dao za vječan plač punomoći?
I zašto nas, svijetle, dozivate sred tamâ?

Tako mrtvi. A mi se rodimo za visine,
strepeći nad svojom najvrednijom glavom.
Tek katkad nam netko, iz prikrajka, bljesne i zine,
glasno nam prijeteći novom, neznanom javom.

Bojimo se mrtvih. Mrtvi se samo nas boje.
Živ se mrtvoga plaši, mrtav u živome guši.
Dva svijeta tako na strmu razmeđu stoje,
dok se među njima vječna panika ruši.

Zvonko Kuhar

NA POVRATKU

I

Ja se, evo, vraćam ponovno
S puta besciljnog.
Ja se vraćam s puta
Sa kojeg povratka nema.

Umrli su oni, koje znah,
A o obale se mnogo valova
Razmrskalo ututanj.
U svijetu se mnoge moje misli
Izgubiše uzalud.

Lađe, koje iz rodne luke
Na polazak pozdravih
Nikad se, kažu, nisu vratile:
Iz tamnih vodâ u kojima brodimo
Povratka nema.

II

O učitelji! U svijetu daleku
Moja je mladost po svim bojištima
Nosila smjelo neokaljan vam stijeg.
Umirah predano
Za vas, koji ste nestali
I koji ćete doći.

Sad znam:
Nema ni rastanka ni bolna povratka
Oh, sve je ovo ista tamna voda,
A moj jedrenjak plovi
I po njem mašta, crni nostromo hoda.

Oh, sve je ovo san,
Nedosanjan, bez svršetka:
I topla mora i groblja nad grebenima
I pučinske samoće i kletve pređâ!
Oh, sve je ovo bol,
Oh, sve je ovo radost
Kojoj jedini znam
Izvor začetka.

SVET ČAS

Moje vas je oko smotrilo
Divotne boje:
Dubrava zelena
Prolistala grbava maslina
I zeleno more miruje.

Oh, to je sveti čas,
Kad rub Gospodaričina plašta
Cjeluje mokre trave.

Anton Nizeteo

NA ROBIJI

Znadu da život prolazi bez nji'
dok žive sred uze i trpe u čežnji —
no uvijek mogu zapevši o gredu
dokrajčiti bijedu.

U strepnji čekaju slobodu
(da l' će odovud još mladi otići?)
odlaze samo klonuli starci,
a dođoše mladići.

ONIMA ŠTO NOĆU RADE

U noći ja se sjećam sviju
što vazda moraju da bdiju.

Konobari goste posljednje dvore,
lampe im sve pospanije gore.
Tada se vraćaju iz probdite noći
u svježinu zore.

Po zadimljenim noćnim lokalima
skakuću pospane pikole;
njihovi vršnjaci bezbrižno spavaju
ko štićenici svetoga Nikole.

Neispavani šoferi bdiju
il načas usnu za volanom
iščekivajući stare goste
pred otmjenim restoranom.

Sada će i čistači izići
da skupe svagdašnje gradsko smeće,
da ulice postanu čiste
za svijet što danju šeće.

Sada i oni počinju bdjeti
što bjehu danju zauzeti,
oni su, budni dočekujući zore,
znali da još i djela stvore.

Nakon probdite noći, kad se dâni
oni su tako trudni i neispavani,
dočekuju da ih izmučene
na radu drugi izmijene.

I osjetiš veličinu života
onih, koji noću stvaraju
i koji bdiju u kasnom radu
za one, što se sad odmaraju.

SLOBODNO JUTRO

I ovdje sjaju bajonete,
u strahu su opet kažnjeničke bluze:
željezni plot i odjek čvrstih koraka
stvaraju i na slobodi uze.

Zašto ti ljudi zastaju na cesti
i tako čudno motre robijaše na radu,
a oni samo na povratak misle
i neispiljene cjepanice broje.

DRUGOVIMA SERGIJA JESENJINA

Međ borcima, koji vječito trpe,
mnogi slabići bez razloga skrenu,
ostave trag za sobom sjajan
dižući samo užitak i ženu.

I slava im biva sve manja, sve manja,
borba im je nemoćno klonula,
a rad im sliči ponornici
silnoj i šumnoj, što je potonula.

Vladimir Jurčić

BUĐENJE

Mliječno je jutro rano:
leže još žene lijeno u krevetima,
rijetki ljudi idu ulicama polagano,
rano je jutro, pospano,
I sve se spavanje sastoji u okretima.

Jutro svanjiva: nad krovovima danjiva.
Po sobama zijevanje, zdvajanje, očajavanje
nad novim danom što pada u lice:
pred jutro se sanja ono što si u životu želimo.

Okreće se od prozora lice:
to prve ptice zapjevaše nemilice.

Ivo Ladika

Ivan Dončević

MUTNO SJEĆANJE

Fragmenat jednog djetinjstva

Predveče, po najvećem pljusku, doseli se Mraović sa ženom i sinom u Zdence, i nastani se u Schlechtinoj kući. To bijaše velika zgrada iz crvene opeke, građena u ključ, s osam prozora na frontu, s prigrađenom stajom, sušom i štagljem, s golemim dvorištem i bunarom usred dvorišta, a do svih zdanja moglo se prići po suhom, ispod strehe. Činila se, — gledana s ceste, — bogata, velika, gazdinska kuća. Bila je vlasništvo Josefa Schlechte, trgovca i birtaša u mjestu, a on je došao do nje tako, što ju je kupio na dražbi od nekog Vase Đevića, pijanca i rasipnika, koji je kasnije otišao u Ameriku, a sina, dvije neudate kćeri i ženu ostavio u staroj i poderanoj krovinjari baš preko puta nove zidanice, koju proigra još nedograđenu po pijankama i kramovima. Schlechta kupi kuću za jevtin novac. A jer je bila nenastanjena i vlasniku onaj čas nepotrebna, — budući da je on stanovao u staroj »kapetanskoj« zgradi s lukovima pokraj sajmišta, — ne zataji veselje, kad mu se lugar Mraović ponudi da kuću, dvorište, vrt kraj kuće i voćnjak uzme u najam. Oni se pogode za cijenu i smjesta ispiju, zadovoljni oba, šesnaest vrčeva dobrog, ledenog piva na birtašev račun.

Lijevalo je neprestano iz crnog, natmurenog neba i mrak se hvatao, kada se prva kola s lugarevim stvarima navezla u dvor te Schlechtine kuće. Jedna po jedna, škripeći točkovima po raskvašenom drumu, stignu i ostala. Kočijaši, kunući i stresajući vodu sa šešira, pokriju konje gunjevima. Gunjevi su bili mokri. Sa konja se pušila para.

Schlechta, vlasnik kuće, zagrnut u kišnu kabanicu s kapucom spuštenom niz leđa i pušeći oblu porculansku lulu na dugom kamišu, dočeka ih na vratima, zveckajući snopom ključeva.

— Dobar veče, — reče i pljucne u stranu. I doda podignuvši oči prema crnom nebu: — Pada!

— Neka pada, ako će do sudnjeg dana, — odgovori srdito Mraović, sav prokisao. On raskopča kaput, zatopta nogama, a iz njeg provali voda, kao iz poderane mješine. Na podu se zacrni bara.

Schlechta, hrgljajući, povuče dim kroz kamiš.

— To je sreća.

— Što?

— Kiša kod selidbe.

Mraović progunđa kletvu niz bradu i počne žmikati nogavice na hlačama, te iz njih poteče mutna voda u tankoj struji. Sa čovjeka

se pušila para. Kiša je pljuštala neprestano, dosadno šumeći po krovu, curkom cureći niz nagib strehe. Kata se vrzla poslovno oko kola zadignute rubače i nalagala nešto kočijašima, koji su se otreskivali posve ozlovoljeni od mokrine. Ivo je za čitavo vrijeme, potpuno zbunjen, stajao na nekakvom kamenu što je stršio na dvorištu iz mulja i vode, poklopljen golemim materinim kišobranom, i nije znao kamo da se makne. Tada se Mraović prodere na foringaše, turivši glavu ispod strehe:

— Što čekate, Boga vam! Nosite! Žurite se!

A Schlechta pokaže jednom momku kamišem prema štali i reče važno:

— Konje uvedite unutra, u suho! Svih šest pari! — I okrene se prema Mraoviću: — Još bi šest stalo! Krasna zgrada!

Ali Mraovića su mučile njegove misli:

— Pšenica će mi se razmočiti. O, sva će mi pšenica propasti! Svinja kiša nijednog časa ne prestaje, grom božji ju satro!

Kočijaši su rasprezali konje i vodili ih u staju. Kata dobježi mljackajući nogama pod strehu, i kad se nađe na suhom, spusti prisukanu rubaču preko koljena, okornu od kiše kao kožu, pa zovne sina:

— Sinak, ajde ovamo!

Kiša je lijevala neprestano iz niskog prljavog neba, vjetar je raznosio trulo lišće sa starih jabuka, nečiji je ždrijebac zarzao resko u staji i zatoptao kopitima po hrastovom podu. S neba na zemlju spuštao se lagano mrak, crn i smrdljiv, kao veliki, mokri pauk.

Bila je kasna noć, kad su sve stvari bile unesene pod krov: burad s vinom u podrum, pšenica i brašno na tavan, što već kamo spada. Sve je bilo mokro i prokislo. Žena je jaukala nad uništenom posteljinom, nad blazinama i vanjkušima s dobrim guščjim perjem. Lugar je kleo. Dječak, nekako zaplašen od seobe i od strana svijeta, šutio uporno i vukao se neprestano za materinom suknjom. Najposlije, kad unošenje bi završeno, Schlechta preda novom gazdi ključeve kuće, a prije toga pokaže točno sve, iskuša svaku bravu da li dobro zatvara, otvori svaki prozor upozoravajući da su stakla čitava, zatim se lijepo oprosti i, — kao što se pristoji, — zaželi lugaru i ženi mu sreću u novom domu. Zatakne lulu za pojas, navuče kapucu na glavu i izađe u noć, a koraci su mu sporo i oprezno mljackali ispod prozora po bljuzgavici, kao da to ne korača čovjek, nego sita, steona krava.

Željezne ploče na peći žarile se jako, pa je teško bilo gledati u njih. Neki foringaš, frčući cigaretu, reče zbog toga:

— Bit će snijega; željezo se crveni.

— A tko bi znao? — upita drugi.

— Kako ne! Stari ljudi kažu, kad željezo cvate, snijeg mete. A stari ljudi znadu — naučili su puno od života.

— E, ljudi, nije se ni čuditi; mjesec studeni je tu!

Svi se foringaši natisli oko peći i prostorija oštro vonja po uparenoj tkanini. Na pločama cvrči mast i svinjski but u zemljanoj tepsiji lako se žari. Ljudi pogledavaju ispod oka na lijep zalogaj, i da čekanje bude kraće, pripovijedaju o svačem: o snijegu, o Martinju, o moštu, o ratu. A govor im je spor i razborit. Tada lugar donese izvana čuturu vina i nekoliko čaša, utegne malo stijenj na lampi, jer je odviše visok i kos plamen čađio staklo, natoči čaše i zovne ljude da sjednu. Stolna ploča, posve glatka, izdjelana iz dobre orahovine, bila je vlažna od kiše. Ivo je sjedio u zapećku na malom tronošcu i šutio.

On još nije došao k sebi. Ova strana, nepoznata kuća, nered, razvaljene stvari, i kiša koja neprestano šumi napolju, sve je to punilo dječakovu svijest — strahom. Otac se srdi i kune za upropaštenu pšenicu, pije s prozeblim kočijašima, a oni, kad se smiju, čini se da ržu konji; mati je zaposlena, sva je u žurbi: prostire stol, siječe meso u sitnije komade, onda ne može naći vilica i noževa (nekud se zametnuli), pa psuje, kruh je sav raskvašen, trči naokolo poput zle vještice, uzima u ruke nekakve predmete, pa ih opet ispušta jer joj ne trebaju, sve je razbacano, u neredu, vika, kletve, a na dječaka kao da su posve zaboravili. On sjedi skutren u zapećku, nikom na putu, tih, nezapažen. Rok suši krzno kraj peći, ali ni on ne mari za njega; zvjera naokolo očima i tiho cmuže i vrti repom.

Zatim dječak polako zaboravljaše sve. Stvari se oko njega počnu mutiti. Slušao je još neko vrijeme duboke glasove kako jednolično gunđaju, ne razumijevajući ništa, slušao je kišu kako pljuska o okna, katkad mukao udarac čaše o stol, a onda sve izblijedi, izbriše se pred očima kao slika kad se izbriše mokrom krpom, i potone nekud duboko. Dječak onako ozebao i promočen, zaspi na tronošcu i glava mu samo padne na koljena.

Sutradan se probudi u nepoznatoj kući, a mati je stajala nad njim. Iz susjedne sobe čuo se štropot, kakav nastaje kad se po drvenom podu prevlače teški predmeti. I očev glas je čuo. Dječak je ležao u svojoj posteljici, kud ga je noćas mati zaspalog prenijela, i sve je oko njega izgledalo tako tuđe i nepoznato. Žut, gladak strop od jelovih dasaka, bijele stijene, štednjak s ljeskavim ukrasima od mjedi, staklena vrata na hodnik, cigleni tarac, — sve se dječaku pričinjalo strano i mrsko. Gledao širom otvorenim očima u majku, a i njezin pogled bijaše neobičan i kao zabrinut. I to je

bilo čudno. Vidio zaista mater, kako stoji i motri ga, čuo jasno iz susjedne sobe štropot i očev glas, ali na očima mu je ležala neprestano nekakva maglica, koju prsti ne mogu otrti, noge i ruke bijahu tvrde, kao drvene. Kad je progutnuo slinu, u vratu osjeti bol, a iz čitavog tijela izbijaše vrućina. Zaklopi oči. Čuo je još korake i glasove, hladan dah materina disanja osvježi ga po obrazu, otac je govorio, a glas mu je mrmljao u takvoj blizini, kao da mu govori u uho.

Tada žena reče mužu, zabrinuto skrstivši ruke na prsima i pokazujući očima na sina:

— Nešto nije s djetetom dobro.

— Kako? — upita otac.

— Viče u snu, prevrće se; sav je u vatri.

— To je od kiše, — reče lugar. — Prokislo je dijete, ozeblo, ali će proći. Samo ga toplo potrpaj! I jak čaj mu skuhaj! O, svinja kiša! — prokune čovjek, prisjetivši se ponovo jučerašnjeg dana, i seobe, i lijepe svoje pšenice, koju sada mora sušiti na ponjavama u sobi. — Još će mi dijete oboljeti! — vikne sav crven u licu od srdžbe.

— Bojim se, — reče Kata.

Lugar ju pokuša umiriti.

— Ne, ne! Bojim se! — ponovi ona sva zabrinuta.

Bliže podnevu dječak počeo buncati, šaptati nešto nerazumljivo, na licu mu izbile crvenkaste mrlje, sav se uznemirio, pa se neprestano bacaka u ognjici. Mati tada zaplače od straha. A otac, kad vidje da nije šala, odveze se smjesta po doktora u Garešnicu, a vratit će se s njim tek sutradan, jer je put dalek. Oboje su oni već stoput prokleli čas, kad su namislili da se sele po ovakvom vremenu. Ali sada je kasno. Mati sjedi na uzglavlju pored bolesnika, plače istiha, i otire ručnikom znoj s djetetovih sljepočica. Usta u dječaka su suha, a dah vreo.

Istom se smrklo. Napolju duva leden sjevernjak, truseći u pregrštima s požutjelih drveta preostalo lišće, zavija oko ugla kuće kao gladan pas. A dječak sanja ružne sne.

Sanja tako da ide s ocem i materom kroz nekakvu veliku šumu. U šumi je drveće prastaro, golemo, nebo se ne može sagledati od silnih krošanja. Otac je zabrinut, ogledava se naokolo, i sve se udara šakom po čelu. »Kako to«, veli, »da ja ne znam put kroz ovu šumu? A tako sam često tuda prolazio!« Ocu od zabrinutosti izbija znoj iza ušiju i kaplje u krupnim kapljama kao kiša na njegovu lugarsku bluzu. Mati šutke korača pored njega i vodi Ivu za ruku. Tlo je puno trulih panjeva, klada i granja. Teško se ide. Tada mati najedamput prasne u smijeh. Kikotala udarajući se rukama po bedrima, saginjala tijelo k zemlji i minđuše su je od smijanja tuckale po obrazima. Otac stane zapanjen, ogleda se na mater, lice mu je silno smeteno, a znoj curkom curi iza ušiju.

— Zašto se tako besramno smiješ? — upita otac.

— Smijem se tebi, ha, ha, ha!

— Zašto? — upita otac po drugi put, a glas mu zazvuči bolno.

— Jer ne znaš puta, ha, ha, ha!

— Ne, to nije istina; ja znam put!

— Onda vodi!

— Čekaj!

I opet su koračali ispod tamnih krošanja, po izrovanu tlu, između stabala, koja bijahu crna i hladna kao zmijska koža kad se dotakne rukom. Išli su neko vrijeme, a onda otac stane. Bio je posve zbunjen.

— Ne znam dalje, — prizna i obori oči.

— Rekla sam ja! — vikne mati, ali se nije više smijala.

— Vodi sad ti! — reče otac.

— I hoću.

Zatim kao da je oca i matere nekud nestalo. Dječak je sâm lutao šumom. A crna stabla najedamput kao da oživješe, pa se počnu cerekati iza dječaka i gdjekoja grana kao ruka pruži se za njim, pograbi ga za kose i čvrsto potrese njima. Dječak je bježao, a srce mu je od straha kljuvalo u sljepočicama. Bježao je dugo, dugo. Jako ga je bilo strah. Onda se probudi.

— Mama! — zovne.

— Što je, zlato?

Majka je sagnuta nad njim. U sobi gori slabo svijetlo, vjetar zavija oko kuće, a majka mu ručnikom otire znoj sa sljepočica.

— Mama, strah me je, — govori dječak, a oči se boji rasklopiti, samo škilji kroz trepavice. Pričini mu se kao da ga netko njiše na rukama. Opet sanja. A sni su strašni, svaki čas se budi od njih.

I tako proteče noć.

Otac bi se morao vratiti zajedno s doktorom već rano izjutra, a najkasnije do deset sati. Mati je s nestrpljenjem iščekivala. Ali dođe deset sati i prođe, a otac se ne vrati. Dijete kao da je malo ostavila ognjica, ali bijaše silno slab i u licu blijed, usnice mu ispucale od vatre, a oči pobijeljele. Čim mati posvršava napolju prešne poslove, žuri se odmah bolesniku, miluje ga po suhoj, uparenoj koži i gleda ga žalosno.

— Sine, mili moj, da li ti je što bolje? — pita.

— Malko mi je lakše, — veli dijete.

— A bi li nešto da ti majčica skuha? Da kokoš zakolje?

— Ne, — veli, — ništa ne ću.

— Dijete, moraš malo!
— Ne mogu.
— Joj! joj! — uzdiše mati i miluje ga. — A oca s doktorom još nema! Gdje je samo tako dugo? Da mu se nije dogodilo štogod na putu? Da možda doktor ne može odmah — možda ga je spriječilo nešto? Već je podne blizu, a oca još nema! Joj! joj!
— Mama! — zove dječak.
— Što je, zlato?
— Mama, ne idi od mene. Bojim se.
— Ne ću, zlato, ne ću; ni maknuti se ne ću od tebe.
Prolaze časovi. Dan se sporo vuče, tmuran, oblačan dan, koji prijeti snijegom. Iza nekog vremena opet veli dječak:
— Guši me u vratu.
— Zašto samo taj doktor ne dolazi? — misli mati, stiskajući čeljusti i mršteći čelo od nemoći.
I bliži se lagano veče. Napolju počinje padati snijeg. U trijemu krekolje kokoši, guske gaču i stresaju krilima, krmača u kocu njuškom nadiže vratnice, pa ruje po praznoj kopanji i rokće. Tada se žena zagrne u rubac, popne se na tavan i odanle donese punu grovaču kukuruza u zrnu, baci kokošima nekoliko pregršti, ostalo naspe krmači u kopanj i jaki zubi životinje počnu smjesta halapljivo žrvnati. Mati žurno i nesabrano obavljaše večernje poslove. Najposlije izvuče vjedricu vode iz bunara i donese je u kuću, a po crnom rupcu, kojim bijaše zagrnuta, poprašio snijeg. Dječak se iznova nemirno bacakao u ognjici, koja se večerom pojavila.
Tada se žena tupo zagleda kroz prozor, — a napolju divlje sipa snijeg i vrane grakću na susjedovu orahu.
Netko pokuca na vrata.
— Slobodno! — reče žena.
Uđe stara Ciganka s torbom u ruci, a na leđima joj prtanjak, pun, nabijen prnjama. Po ovakvoj studeni dođe bosa, a smeđa preplanuta koža na mršavim nogama tamno se crveni, kao bakrena. Iza nje, kad uđe, zamete snijeg, nošen vjetrom.
— Mila, ja bih se malo ogrijala, samo malo ogrijala! — reče odmah s vrata.
Žena šutke kimne glavom i ponovo se zagleda kroz prozor. Nekoliko djece sa crvenim šačicama grabilo tanki snijeg sa ceste i nabacivalo se jedno na drugo. A djeca su bila zažarena u licu od vjetra i trčanja, i smijala se i vriskala.
Ciganka mučno skine prtanjak s leđa, metne ga pod peć i sjedne na nj. Rok zareži. Zubi u Ciganke cvokoću od studeni. Ona je jako stara, obučena u poderano, tanko ruho, sva prozebla. Čim se malo ugrije, počne odmah onako na ciganski način:

— Daj, — veli, — lijepa, da ti gatam sudbinu iz karata; sreću, veliku sreću, i bogatstvo, i dug život, — veli, — gatat će ti stara Jula, jer nesreća iz njezine ruke nikad ne ispadne.
Kata mahne rukom, kao da tjera muhu, niti se ne ogleda, nego jadljivo reče:
— Grij se i šuti! Pusti me, pusti me!
Ali Ciganka se ne zbuni.
— Znam, — kaže, — takvu kartu, za koju bi car krunu svoju dao. Eto kakva sreća leži u njoj! A ona je kod mene, sestro, — veli Ciganka i sve prevrće među koštunjavim prstima svežanj starih, otrcanih karata, — ajde, sestro, ajde samo povuci, a ja ću onu riječ reći, koja nečistog tjera iz crkve. Ajde daj, — veli, — povuci iz ciganske ruke, jer padne li ti, carevinu ćeš u naslijeđe dočekati. Eto, kakva je to karta!
Tada Ivo prostenje od boli, sfrkavši se nemoćno u klupko na jastucima; vrat mu se naduo i nabrekao, a iz usta cure sline.
— Sine! — vrisne mati i skoči k njemu.
Dječak je nijemo zurio u nju.
— Sine, — ponovi žena i očajnim pokretom zakopa lice u dlanove. A ništa mu ne može pomoći! Umrijet će joj, — ona ga spasiti ne može! A gdje je doktor? Zašto već ne dolazi? Mati je grčevito ridala, dijete je stenjalo i oči mu od muke bijahu iskolačene i nepokretne.
Tada Ciganka ustane sa svog sjedišta, počeše se po leđima i stane pored kreveta.
— Dijete ti je bolesno? O, gle mališan; a ja ga dosad nisam ni opazila! — Zatim žustro upita:
— Sestro, a od čega boluje?
Žena joj ne odgovori, — iz njezinih se prsa kidao plač, ramena se tresla, lice zagnjurila u dlanove. Tada je Ciganka lagano dotakne rukom, a ruka bijaše crna i mršava.
— Ajde, — veli, — reci, od čega boluje; možda će ti stara Jula pomoći!
Žena prostenje kroz plač:
— Umrijet će, o, umrijet će, nesretne li mene!
I plakaše sve silnije.
Ciganka ogleda dječaka sa svih strana, opipa prstima po vratu, onda se uspravi i reče važno:
— Guše ima mališan! O, to nije zlo; to nije zlo! Nego, — govoraše, — ded ti vidjelo napali! Znam ja (no, ajde ne plači!) znam ja, — veli, — kako se guše vrače! Puno sam ja već crne žgadije izvračila od guša, puno, kažem ti, ne bi mi ni vjerovala, sestro, da rečem

pravi broj. Stara je Jula, i mnogo ona zna, oh, oh! Ded, — veli, — užgi lampu i nemoj plakati, jer ništa jedincu ne će biti!

Ciganka odgura zatim rasplakanu ženu od kreveta, pomogne joj naći šibice, i kako je žena palila lampu, ruke su joj se tresle, kao da ima zimnicu. Pospan sjaj svjetiljke uprlja crninu tame žutilom.

— A sada daj žlicu! — reče Ciganka, zavrnuvši otrcane rukave na svojoj crvenoj halji. — I malo masti, neslane! O, sve će biti dobro!

Bijedna majka zatetura kao pijana. A dječak, taman i crn u licu poput šljive, netrepćući bulji u strop užasnim očima.

Tada Ciganka namaže žlicu mašću na izbočenoj strani, lampu metne na stolić pored uzglavlja djetetova, pa gunđajući poluglasno tajne riječi coprije, turaše oprezno žlicu u bolesnikova usta; onda brzo trljaše namazanom stranom po otečenim žlijezdama. Dječak se previjao od boli, pokušavao se oteti divlje trzajući tijelom, ali čvrsta je ruka u stare Jule, pa ne pušta. Kasnije trljaše izvana po koži na vratu: sve od jabučice do uha, pa opet od jabučice do uha, na obje strane. Pod prstima joj izmicahu nabrekle žlijezde, tvrde kao oraščići. Radila je spretno: vidi se — poznat joj posao. Onda reče ženi:

— Odmah skuhaj mlijeka i onako vrelog daj mu piti!

Mati je čitavo vrijeme skamenjena stajala po strani; ni okom nije trepnula.

— Je si li čula? — opomene je Ciganka.

— Šta?

— Daj mu vrelog mlijeka!

— A, je li već dobro?

— Sve je dobro; sve!

Žena se tada pomakne s mjesta. Dječak tiho cmizdri i hvata rukom vrat — boli ga. Ali sline mu se više ne cijede niz usta; i disati može lakše.

I gori tako lampa na stolu, a žuti kolobar njezina svijetla oštro odudara od sjene na podu, na rubu kreveta, na jednoj stolici, na uglu stola. Napolju, — nekako je ugodno slušati iz tople zavjetrine, — zavija sjevernjak, zviždi i jauče oko kuće. Nošen vjetrom sipa snijeg. Cesta je već posve bijela. Gdjekoji čovjek, sav crn i zguren, žurno prolazi putem, da se što prije sklone u toplom. Zvekeću vjedrice na bunarima, iz staja se puši para. Crvenkasta svijetla iz kuća дršću na divljem vjetru i gust dim, ravno iz dimnjaka, perja u stotinu čuperaka, i nestaje odmah u snježnom vrtlogu.

Lugara još nema s doktorom iz Garešnice.

A dječak lagano srče mlijeko i teško guta. Mati je blažena. Ciganka se raširila kao kraljica na svojim prnjama u zapećku i večera

komad slanine s kruhom: brada joj je sva zamaštena. Zatim puši lulu i govori:

— Neka popije mlijeko, a onda ga, sestro, toplo potrpaj! Samo neka se oznoji — sutra ti je zdrav!

— O, hvala ti; stoput ti hvala! — reče žena.

— Hvali Bogu, a ne meni!

— I Bogu i tebi! Jer što bih jadnica, da mi nisi došla! Sâm Bog te poslao, hvala mu i dika budi! — A onda doda, odlazeći u drugu sobu: — Ne će ti biti badava, ne će!

Ciganka se pomakne na svom mjestu i sakrije lukavi smiješak iza oblaka dima.

— Pa ako baš škornje imaš kakove odbačene, da ne moram ovako stara bosa po svijetu; ili debeli rubac kakav, otrcan, star, ne ću ja novo.

— Sve ću ti dati, sve!

— I duhana, ako —

— I duhana!

Ciganka se tada zadovoljno meškolji na svom prtanjku u zapećku i odbija brzo ljute dimove iz lule. Dječak je najposlije zaspao. U snu mu je lice svijetlo, nosić se crveni, diše sporo i pravilno. Kata se vrati iz druge sobe.

— Ne znam, — reče, — što je to s mojim mužem? Sinoć još otišao po doktora u Garešnicu, odavna bi se morao vratiti, a njega ni dosad nema. Da mu se nije štogod dogodilo na putu?

— Nije, nije, — reče Ciganka sigurno, — dalek je put, snijeg, studen velika, a putem ima devet birtija! A, što me tako gledaš? Stara je i mudra bome Jula, pa zna ona, kako gospoda putuju!

— Ne, to ne može biti! — vikne žena zaprepašteno.

Ali ona baš u riječi, a na vratima — Mraović. Uđe u sobu i posrne. Lice mu je silno crveno, kao da je koža oderana s njega, a po brkovima, po šubari, po kaputu pao snijeg. Iza njega provali u sobu val hladnoće.

— Zatvori vrata! — reče žena.

Lugar postoji neko vrijeme, glupo gledajući u nju; onda opet posrne i zatvori vrata.

— Gdje si bio dosad? — upita žena.

Lugaru se pleo jezik:

— Eto, znaš, doktora —

— A gdje ti je doktor?

— Pa u Hercegovcu! — odgovori on; njiše se na mjestu i samo se blesavo smješka.

— U Hercegovcu?

Lugar neprestano stoji na istom mjestu, kod vrata, ruke mu nemoćno opuštene klate uz bedra, snijeg se sporo tali i kaplje na zemlju. On ne zna mirno stajati — njiše se, oči su mu tupe, kao da ništa ne razumiju. Ciganka Jula izvadila lulu iz zubi i motri netremice pijana čovjeka, a iz lule se diže ravan, plav trag dima. Mraović tada posrne i jedva se uzdrži da ne padne, grčevito pograbivši perdu stolca.

— Pije, gad! — reče kao da se ljuti. — Nije htio dalje, jer, veli: gospodine Mraoviću, snijeg mete! Neka vražji otac, veli, ide po mećavi, a ja ne! Ni za stotinu bolesnika!

— Ti si pio, a dijete ti umire?

Lugar na to šuti.

Tada žena grčevito zagrebe noktima po dasci stola, nokti zapucketaju suho, a na stolu osta urezan trag; nasred čela iskoči joj žila, prst debela, oči se same od sebe zaklope, a usta iskrive u grču. Svašta je mislila, mnogo je pretrpjela tijekom današnjega dana, zabrinjavala ju je jako Mraovićeva odsutnost, ali to, to da je on čitav dan pio s doktorom, da se zaustavljao kod svake birtije na putu, — ne, to nije pomislila ni za trenutak u dnu svoje ojađene duše. Najprije se silno začudila, kad ga vidje pijana, onda čuđenje prijeđe u razočaranje, pa u nemoćnu srdžbu i, konačno, teška i tupa bol obuzme ju svu. Nešto građeno i paženo dugo sruši se u njoj najedamput, silovito i vrlo bolno, a iza rušenja preosta — pustoš. Kako je to moguće, da je on pio? Zar to nije onaj čovjek, koji je još do jučer bdio nad životom i zdravljem malog i dragog svoga sina, a tako je bdio nad njim: — na rukama ga gotovo nosio po svijetu, što se kaže, samo da mu se kakvo zlo ne dogodi! Kako je to moguće? Potmula bol, koja žmiče srce kao žilava pesnica, istisne joj uzdah iz prsiju; otkloni glavu u stranu i zatrese njom, kao da se hoće sabrati, kao da hoće iznova porazmisliti o svemu temeljito: — možda ipak nije tako? Ali ne uspije joj sabrati se. Suze joj kao kiša navru na oči, odvuče se u drugu sobu s licem sakrivenim u rubac, stideći se pred Cigankom zbog sebe i zbog blesava lica pijanice, zbog djeteta i zbog svega. U sobi se sruši na krevet i zaplače u mraku, cvileći ježovito.

Čitave noći nije oka sklopila. Misli su tinjale u njoj i gasile se kao ugljevlje. A kad se sutradan digne s tamnim kolobarima ispod očiju, ona je već načisto bila s tim, da je od juče njezin život pošao nizbrdo. (Biva tako trenutaka, kada čovjek neobično oštroumno prozre budućnost.)

Lugar je sutradan bio mrzovoljast od rana jutra. Dugo je prekapao po škrinjama u sobi, po ormaru; onda zlovoljnim glasom upita:

— Gdje su moje vunene čarape?

Napolju je preko noći zapao debeli snijeg i stegla divlja studen, pa su lugaru trebale vunene čarape. Kata nađe čarape i dâ mu ih bez riječi.

Malo kasnije probudi se dječak. Bio je blijed, iznuren i obijestan. Otac ga nađe gdje se igra s mačkom u krevetu; mačka se izvrnula na leđa i hvata uzalud šapom pahuljicu, kojom je dječak draži.

— A ti si već zdrav? — upita otac veselo i pomiluje ga po licu. Onda se okrene i zapali cigaretu.

Ciganka žurno izgovori, prateći govor brzim pokretima ruke:

— O, zdrav ti je sinak, zdrav! A puno je muke bilo s njim! Nije se dao samo tako, — veli, — deran! Htjela ja da mu žlicom protarem žlijezde iznutra, već kako se to mora, a on se otima i grize kositar, — ne da. Boli to jako, znam ja, ali pomaže. Što smo se, moj Bože, namučile s njim! I ja i ona tvoja sirota! A sada je eto ipak sinak, hvala Bogu višnjemu, zdrav (budi bez uroka) kao dren! A sav je mališan, — govori Ciganka i laska, — gospodine, na tebe!

Onda Ciganka zašuti. I lugar šuti.

— Tata! — zovne dječak, prestavši se igrati s mačkom.

— Što je?

— Tata, — veli dječak i gleda ga ispod oka, — što si mi donio iz Garešnice?

Lugar, okrenut prema prozoru, duhne dim i zagleda se za njim: bljedičast oblačak kao para prilegne uz staklo prozora i zamuti ga. Čovjek ne odgovori ništa. Po pognutim plećima, po istegnutom vratu činilo se, kao da nešto razmišlja. Kata dođe izvana crvenih jagodica, dršćući od studeni, a u ruci donese muzlicu punu topla mlijeka, koje se još pušilo. Brzo zakuha žgance i polije ih vrelom varenikom. Ciganka je jela u zapećku, mati s djetetom na krevetu, a lugar za stolom — sâm. Čim se najede, ode.

Malo kasnije ode i Ciganka. Ona se klanjala do zemlje i govorila:

— Hvala ti, sestro, za konak, za cipele, za maramu, za sve ti hvala! Bog će ti platiti!

— Ne zanovijetaj! Hvala tebi! — odgovori žena.

— O, o, ne će stara Jula ići više bosa po snijegu, — govori Ciganka, ogledavajući zadovoljno sa svih strana tek malo ponošene cipele od čvrste kože, i odlazi. A Kata se zamota u rubac i počne odgrtati snijeg ispred vrata.

Te je godine bila zima neobično oštra. Ispočetka se činilo, da ne će potrajati dugo, — odmah poslije Božića okopnio snijeg i nekoliko

dana prigrijalo mlačno sunce, — ali sredinom siječnja zamete ponovo, i to takav, kakav nisu upamtili ni najstariji ljudi. Mnogo se one godine pomrzlo blaga i živadi, — u proljeće se samo izvrtalo na leđa. Ljuta zima potraje do polovice ožujka. Onda neke noći dune južnjak, sutradan pripeče sunce, a iz crnih oblaka provali topla kiša, i — snijega nestane. Ilova se razlila iz korita, poplavila sve livade i voda dopuzala čak do prvih kuća u selu. U Zdencima zavlada tifus.

Čitave te duge zime Ivo nije, tako reći, ni izlazio iz kuće; preboljevši u početku tešku bolest, od koje jedva osta živ, podlegne kasnije ospicama. A još nije on posve ni ozdravio, kad mu otac oboli od tifusa.

Nikad Katin život nije bio tako mučan, pun briga i žalosti, kao te zime.

— Zdenci, prokleto selo! — često je klela, hvatajući se za glavu. — Otkad dođosmo ovamo, sve kao ukleto! Sve je pošlo krivim putem!

Mara Devićka, kći Vase Devića, negdašnjeg vlasnika kuće u kojoj se nastanio lugar, dolazila često lugarici. Ona je bila već nešto postarija djevojka, naoko dosta razborita i u govoru podrugljiva. Bijaše jako visoka i snažna poput mesara, lica zagasitocrvena i izjedena boginjama. Ona je lugarici odgovarala finim smiješkom:

— Pa nisu Zdenci krivi tome!

— Nego što?

— Što — ja ne znam.

— Ništa ti ne znaš, ali selo je ovo zaista prokleto! Nigdje me ovakva nesreća nije pratila, velim ti! Eto, dijete pobolijeva neprestano, iz jedne bolesti pada u drugu, blijedo je kao da nema što jesti, na očigled propada. A on, — i pokaže rukom prema drugoj sobi, gdje je ležao lugar, posve iscrpen tifoznom groznicom, — on eto nikad nije bio bolestan; došao ovamo, i gle!

— Da, ali Zdenci ipak nisu krivi tome! To je tifus!

— Tifus? Pa to i kažem.

— A tifus, vele, da su donijeli iz rata.

— Vele; pa da, vele svašta!

Uhvativši rukom kvaku na vratima, prije nego što ode, cura se malo nasmiješi, a na njezinom debelom, boginjavom licu smiješak poprimi podrugljiv i zagonetan izražaj, više nego što je u stvari bio, i reče:

— Još ćete vi žaliti za Zdencima jedamput!

— Nikad, nikad! — povikne žena. — Da me samo što prije vrag odnese iz ovoga zlosretnog gnijezda!

I mahne žestoko rukom.

Početkom travnja lugar malo prizdravi. Jedno popodne izvuče se iz postelje u kojoj odleža tri tjedna, i premda još jako slab, otpuzi na sunce i sjedne na kladu pred bunarom. Silno bijaše propao od bolesti. Koža na licu požutjela mu kao šafran, sav se usukao, kosti na lopatici iskočile ćoškasto ispod bluze, a kosa opuzla: na velikoj, bijeloj ćeli ljeska se sunce.

Sja sunce nad selom. Voćke su u punom cvatu, a zemlja miriše vlagom i mladom travom. Cestom, uz zaglušnu tutnjavu, prolazi nekoliko vojničkih kamiona, i oni su pokriveni izblijedjelim celtom. U kamionima sjede vojnici s puškama.

Jabuke cvatu, iz zemlje buja trava, na susjedovu dvorištu skače pergasto tele, lugar se grije na suncu i osjeća nekakvo golemo blaženstvo u sebi, i mir, i tiho zadovoljstvo, što diše i gleda, što sunce sja. A negdje se kamioni kotrljaju cestom, negdje kosi smrt, trava je osmuđena i smrdi po barutu, umiru ljudi protiv volje, a oko gomila raskrvavljena mesa, zdrobljenih kostiju i kože zvrje zelene lešinarke muhe. Ipak, dobro je živjeti! I osjećati sreću zbog toga, što je tebi bolje nego drugome! Lugar se diže s klade i, smješkajući se blaženo, iskušava u hodu snagu svojih nogu.

Kata radi u vrtu, — mjeri, prekapa i ravna gredice, a pod motikom se sipa vlažna zemlja. Skinula maramu i na sjajnoj, bijeloj koži punog vrata blistaju sitne kapljice znoja; šake su joj do kotriga uprljane crnom zemljom. Stazom preko polja prolazi posve mlada žena, odjeća joj je jarko crvena, i pjeva; kako odlazi dalje, postaje sve manja, sve manja, nalik na stabljiku maka, koju vjetar njiše na suncu. Ivo skače po voćnjaku, zabavljen tko zna čim, i podvikuje.

Lugar došeta u vrt.

— Zemlja je dobra; lako se radi, ha?

On stane pokraj žene i podboči se o štap, koji utone u sipko tlo.

— Da, rodit će dobro, — odgovori Kata.

Između njih od onog dana, kako se lugar opio idući po doktora u Garešnicu, odnos potraje hladan i napet. Govorili su među sobom malo, vršeći svaki svoj posao, zaokupljen svaki svojim brigama. Izgledalo je naoko, kao da se ništa i nije promijenilo u njihovu životu, osim što se lugar odao pijančevanju. Dovozili bi ga katkad bez svijesti na kolima seljaci iz okolnih sela kamo je odlazio poslom, a jer se u Zdencima i čitavom onom kraju ljudi ne bave vinogradarstvom, kad je sve pusta ravnica bez brežuljka i bez ikakve strmeni pogodne za lozu i magla dugo leži nad zemljom, pio je otrovno piće — rakiju. U takvim pijanstvima, koja su često potrajala nekoliko dana, razbijao je čaše, pucao iz puške i tako se potomak ponosnih i oholih Mraovića srozao do uloge odviše savje-

snog sluge — pandura i oružnika. Jer što je lugar nego sluga! Onakav čovjek, kakav je on uistinu bio, naprasit, bahat i žestok, potkupljiv u duši, kao što su većinom potkupljivi ovisni ljudi, iživljavao se tamo gdje je otpor bio najmanji, a »zasluge« velike. Svi oni pokušaji, da postane razborit, vrijedan seljak — nekad, pa točan službenik i dobar otac — kasnije, sve su to bili samo pokušaji da prilike, u koje je zabasao njegov život, nadvladaju srce i ćud. Došao tako doktoru u Garešnicu, čitavim putem jako zabrinut za sina, i smjesta digao doktora iz kreveta, jer je došao noću.

— Preša je velika, gospodine, — rekao je, — djetetu mi nije dobro.

A doktor mamuran ustao iz kreveta i uzvikao se:

— Zar sam ja tvoj svinjar, da ti sa mnom ovako? Djetetu ti nije dobro? A što se to mene tiče, da ti djetetu nije dobro? Svatko će umrijeti.

— Znam, gospodine doktore, — rekao je Mraović pokorno, — ali ipak nemojte tako. Kola već čekaju na putu.

Doktor se još neko vrijeme izdirao na Mraovića, zatim na ženu i na kćer, koje su također poustajale iz kreveta, pa mu brzo donijele bundu i čizme i u kovčežić nagurale stvari, koje je on imenovao. I lijepo se onda odvezu cestom u mrkloj noći. Putem se doktor raspripovijedao o svačem. Rekao, na primjer, strogim glasom, da se dandanas, kad traje rat, i ne može nitko brinuti oko jednog bolesnog djeteta. Jer šta je jedno dijete prema milionima vojnika? Ako treba umrijeti, neka umre! Onda gospodin u bundi iznenada upita Mraovića:

— A zašto ti nisi na fronti?

Lugar odgovori pitanjem:

— A zašto niste vi?

Ćoravi kočijaš, koji je sjedio na boku, nakašlja se na to i pljune u grabu.

Kod prve birtije naloži doktor da stanu, i Mraović je preko volje morao ići za njim.

Tako su putovali čitavu noć i čitav dan, od birtije do birtije. U Hercegovcu konačno stanu, obojica pijani do smrti.

Kočijaš reče lugaru:

— Gospodine, nemojte se dugo zadržati unutra! Konji su mi gladni, ja sam gladan, a tko zna, kako je vašem djetetu?

— Kuš! — vikne Mraović, zibajući se na nogama.

A doktor drekne razdraženo:

— Narode, udri po njem!

Ali ono nekoliko staraca, nejake djece i žena, što se okupilo oko kola da gleda pijanu gospodu, ni ne pomakne se s mjesta. Bliže večeru, kad je počeo padati snijeg, kočijaš siđe energično sa svoga boka i, cvokoćući zubima, reče lugaru:

— Gospodine, ja idem; a vi kako znate!

— Ajde, dragi, još malo čekaj, još samo malo! — reče pijani Mraović. — Evo, pij!

Ali kočijaš ponovi odrješito:

— Ne, ja idem! A vas može biti sram! Sin vam je možda već mrtav, a vi ločete i udarate se u prsa. Koritar bi se za tuđe kljuse više brinuo, nego vi za svoje dijete.

I lugar onda morade sjesti u kola; sa sjedala dobaci doktoru:

— Ti si, svinjo, kriv za moju nesreću.

— Drago mi je bilo, — vikne doktor s vrata, a u ruci mu se tresla čaša; onda doda, klanjajući se: — Drago mi je bilo, da smo se upoznali!

— Svinja si ti! — reče žalosno Mraović.

A kočijaš progunđa u brk:

— Bome i ti!

I od tog doba odnos između žene i muža potraje hladan i napet. Čovjek je bio svijestan zločina, kojeg počini prema djetetu i njegovoj materi, ali zbog tvrde svoje naravi ipak ne popusti. Nego naprotiv produbljivaše jaz sve dublje.

Onoga dana, kada je ozdravio od teške bolesti i izvukao se iz postelje na sunčano svijetlo, osjeti se zaista sretan i sve mu je bilo drago: i sunce, i ptice, i zeleno lišće na drveću, i Kata — dobra gazdarica, koja radi u vrtu. Ali nije to bila sreća zbog nje, nego zbog života. Progovorio ženi nekoliko blagih riječi, pa se onda opet vratio u kuću, podupirući se o štap. Idući dvorištem vikne dječaku, koji je jahao na drvenom kozliću kao na konju:

— Ej, ti derane, čim se to baviš?

Ali dječak samo obori pogled i prestane podvikivati i trzati umišljenom uzdom. I u tom odnosu, — između oca i djeteta, — bijaše također nešto tuđe i strano, što je odbijalo. Mraović se posrami u sebi i ode u kuću. A kad on zalupi vratima, dječak se opet uzviče i uzobijesti, zatim mašući rukama ponad glave, kao da pleše, odbježi voćnjakom u polje, i tamo ga odmah nestane u gustoj i zelenoj pšenici, koja se nemirno mreškala na sunčanom vjetru.

Nad živicom kraj vrta nadizala se krišom jedna kuštrava glava s drskim očima; onda se opet sakrivala iza vinjage i kupine.

— Koga uhodiš, nesrećo? — upita Kata i nasloni se na motiku.

U granju tada nastane lom. Žena se zagrozi u šali nevidljivom uhodi i potrči prema živici, objema rukama držeći njedra, da se ne tresu, pa se nagne nad onu zelenu guštaru i reče:

— Izidi iz tog gloga, vraže, jer ću te motikom istjerati!

Ali nijedna se grančica više ne pomakne.

— Čekaj, sad ću ja okolo! — reče ona, tražeći očima laz. I kad zakorači prijeko — u šikari, kao u gnijezdu, leži Miško Kolar, veliki bećar u selu, smije se i škilji na nju sitnim očima, a žute, rudaste kike, kao u ovna, prosule mu se po malo oznojenu čelu.

Lugarica reče:

— Znala sam, da si ti.

A on se samo uzdigne na koljena i ne odgovori ništa. To je bio najveći prostak i najbolji pjevač u selu, sin susjede Kolarke, ratne udovice, koja je sada bila za porabu čitavom selu, kako su govorile zlobnice.

— Koga to uhodiš? — upita žena po drugi put.

— Bome vas! Suknja vam je kratka, valjda je šparate!

Žena se razljuti:

— Mati bih ti mogla biti. Ne soli Bogu juhe.

— Kad je neslana, — odgovori drsko momak.

Ivo istrčao iz pšenice, pa se nabaciva grumenjem za prepelicom, koja mu uzletjela pred nosom i odletjela. Onda ide ozbiljno uz živicu onako malen, u bijeloj rubačici i plavim hlačicama, kao da je patuljak Pedaljmuž sišao sa svoje planine u ravnicu s veselom nakanom, da zabavlja ptice, kukce i guštere. U živici je praštilo granje, kao da se đikaju telci jednogodišnjaci, a mati je klela sva usopljena i ljutita i otimala se:

— Pusti me, vraže, vrag te ubio!

Onda opet:

— Usred bijela dana, nesrećo rogata; materi ću ti reći! Pusti me!

Tada dječak počne cmizdriti u sav glas. Žena brže bolje skoči sa zemlje, raskuštrana i jako crvena u licu, a Miško Kolar odbježi četveronoške uz živicu u polje. Lugar ponovo išetao na dvorište, prislonio se na ogradu i pita sina:

— Ivo, gdje ti je mati?

Tada se ona saginje k dječaku, popravlja na njemu vrelim, drhtavim prstima rubaču, podiže mu hlače, i govori šaptom punim prijetnje:

— Ako rečeš, naruljit ću te svega koprivama; i od toga ćeš sigurno umrijeti.

I sva u tijelu dršće; od straha, ili od nečeg drugog, — dječak nije znao. Kasnije ravnodušno podigne motiku iz trave, poravna na

glavi rubac, zatim odgovori mužu, koji je još uvijek bio naslonjen na plot, nekako nestrpljivo, kao da se čudi glupom pitanju:

— Evo me; nije me bome nitko ukrao.

— Znam, ali šta je u tom? — začudi se lugar. — Nisam te vidio, pa pitam!

Žena se opet udubla u svoj posao, motika joj se u rukama hitro diže i spušta i željezna oštrica ljeska se bijelo na suncu; a ona je u licu još uvijek jako crvena i diše teško i na prekide. Dječak zbunjeno stoji na jednom mjestu. Onda se lugar odlijepi od plota, progunđa nešto zlovoljno u bradu, i odlazi natrag u kuću, a korak mu je od bolesti ponešto klimav i nestalan, katkad malo posrće, kao kad je čovjek pijan.

DR. MIJO MIRKOVIĆ, SUBOTICA

SELJAŠTVO U SKLOPU SVJETSKOG GOSPODARSTVA

I. Brojni odnos seljaštva prema ostalim slojevima

Seljaštvo sačinjava većinu stanovništva na zemljinoj kugli i većinu življa u svima agrarnim zemljama. Sve baltijske zemlje, između Poljske, Njemačke i Rusije (Letonija, Finska, Estonija i Litva) po sklopu svoga stanovništva seljačke su zemlje, jer u njima živi od poljoprivrede i stočarstva preko 60% čitavog stanovništva. Ogromna Kina je seljačka zemlja bez velike industrije, ali podataka o sastavu njenoga stanovništva nema. U britanskoj Indiji seljaci sačinjavaju 67% stanovništva, a u Egiptu živi također 67% ljudi od zemlje. Isti je procenat (67%) i u Mexiku. Evropske agrarne zemlje imaju ovaj procenat ljudi zaposlenih u poljoprivredi (od broja svih zaposlenih):

Jugoslavija (1921)	82,0%
Rumunjska (1930)	85,0%
Poljska (1931)	75,9%
Bugarska (1920)	82,4%
Grčka (1928)	53,7%
Madžarska (1930)	54,0%
Španjolska (1930)	56,1%
Portugal (1930)	51,1%

Osim dviju republika na pirenejskom poluotoku, sve ostale evropske agrarne zemlje nalaze se između dva svijeta, između kapitalističkih zemalja zapada i Sovjetske Unije. Sovjetska Unija je prije deset godina (1926) bila također potpuno agrarna zemlja, jer je 84,9% svih zaposlenih lica u njoj živjelo od rada na zemlji. U toku zadnjih deset godina struktura se njene privrede izmijenila.

Struktura ruskoga stanovništva po pripadnosti pojedinim granama proizvodnje pokazuje još golemim dijelom značaj poljoprivrede. Od 152 milijuna duša u godini 1928. sačinjavali su poljoprivredni radnici, samostalni seljaci i kolektivizirani seljaci

123 milijuna ili 81% stanovništva. U 1934. godini od stanovništva, kojega broj sada iznosi 168 milijuna, sačinjavaju ove grupe pučanstva 120 milijuna ili 71,6% stanovništva. Značajno je, da na ruskoj zemlji živi u 1934. godini tri milijuna poljoprivrednog stanovništva manje nego 1928. godine, dok u drugim zanimanjima živi sad 20 milijuna više nego prije. Jako je izmijenjena unutrašnja struktura grupa stanovništva, koje vodi zemlju. Broj individualnih seljaka smanjen je sa 117 milijuna na 38 milijuna, dok je broj kolektiviziranih seljaka povećan sa 4,4 milijuna na 77 milijuna.

Ima niz zemalja, u kojima seljaci nisu u većini, ali ipak sačinjavaju najbrojniji sloj stanovništva. To su skandinavske zemlje, Danska, Francuska, Kanada, Čile i Kuba. Procenat stanovništva, koji je zaposlen u poljoprivredi, od cjelokupnog zaposlenog stanovništva iznosi u ovim zemljama:

Francuska (1926)	38,3%
Italija (1931)	46,3%
Švedska (1931)	40,7%
Norveška (1930)	35,3%
Danska (1930)	34,8%
Kanada (1931)	31,1%
Chile (1930)	37,8%
Kuba (1931)	48,6%

U ovim zemljama industrija, trgovina, obrt i prometna djelatnost s javnim službama i slobodnim zanimanjima daju zaradu većini stanovništva. Narodna privreda nije više potpuno zavisna samo od poljoprivrede, ali je poljoprivreda još uvijek glavni izvor zaposlenja naroda.

U treću grupu zemalja spadaju one zemlje, u kojima poljoprivreda nije više, po broju lica kojima daje posla, glavna privredna djelatnost. To su zemlje evropskoga Sjeveroistoka, djelimično i srednje Evrope, i zemlje novog kapitalizma, izgrađenog preko Oceana. Procenat lica zaposlenih u poljoprivredi u ovim zemljama od broja svih zaposlenih lica, bio je ovakav:

Engleska (bez Škotske i Irske) (1931)	6,8%
Belgija (1926)	19,1%
Holandija (1931)	20,6%
Njemačka (1933)	30,5%

Čehoslovačka (1930)	28,3%
Švicarska (1930)	21,3%
Austrija (1930)	8,0%
Sjedinjene Države (1930)	22,0%
Australija (1930)	22,9%
Nova Zelandija (1926)	24,2%

U svima ovim zemljama broj lica zaposlenih u industriji, obrtu i rudarstvu veći je od broja lica zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribolovu zajedno, u Engleskoj osam puta veći, u Švicarskoj i Belgiji dva puta veći.

II. Učešće poljoprivrede u stvaranju i podjeli narodnog dohotka u nekim kapitalističkim zemljama

U svima kulturama, u svima historijskim epohama, osim današnje, poljoprivreda je bila glavna grana privredna i u pogledu zaposlenja stanovništva i u pogledu stvaranja bogatstva narodnoga. Samo su neke male gradske republike na obalama Sredozemnoga mora uspijevale da poljoprivredu zamijene vanjskom trgovinom u formiranju bogatstva, iako ne u pogledu prehrane i zaposlenja stanovništva. Velike teritorijalne države na evropskom kontinentu i na svima ostalim kontinentima bile su sve do polovine prošloga stoljeća agrarne zemlje. Samo je Engleska već u 18. vijeku napustila svoju poljoprivredu.

Danas većina civiliziranog svijeta nije u svome blagostanju više zavisna od poljoprivrede. Tehničkim napretkom, izborom surogata i primjenom umjetnih gnojiva u poljoprivredi, civilizirane zemlje mogu da proizvode poljoprivredne viškove i onda, kad je samo jedna četvrtina ljudi zaposlena u poljoprivredi, kako to pokazuju zemlje sa najviše kapitaliziranom poljoprivredom: Sjedinjene Države, Australija i Nova Zelandija.

Dohodak od poljoprivrede u ovim bogatim zemljama razmjerno je još manji, nego što je broj ljudi zaposlenih u poljoprivredi. U Sjedinjenim Državama poljoprivredno stanovništvo sačinjava 22% stanovništva, ali dohodak svih farmerskih obitelji iznosi svega 8% cjelokupnog narodnog dohotka. Ukupni dohodak procijenjen je za 1929. godinu na 90 milijarda dolara, a dohodak poljoprivrede samo na 7,2 milijarda dolara (vrijednost čitave proizvodnje i usluga iznosila je tada samo 81 milijardu dolara, tako da je narodni dohodak bio veći od narodne proizvodnje, poradi dohotka, koji je priticao od kapitala investiranoga u inozemstvu).

Narodni dohodak u Velikoj Britaniji procijenjen je za godinu 1928. na 3,5 milijarde funti, za 1929. na 3,7 milijarde, u 1930. na 3,7, u 1931. na 3,3 milijarde funti. U tome dohotku dohodak od poljoprivrede zauzima vrlo skromno mjesto, i iznosi svega 200 milijuna funti ili 6,7% od čitavog narodnog dohotka. Isti dohodak kao i od poljoprivrede bio je u Engleskoj od rada služinčadi (200 milijuna funti). Narodni dohodak od poljoprivrede bio je dakle otprilike isti kao i broj ljudi zaposlenih u poljoprivredi (6,8%).

Mnogo veći značaj ima dohodak od poljoprivrede u Francuskoj. Za 1928. godinu procijenjen je taj dohodak na 200 milijarda franaka. Na dohodak od zemlje i rada na zemlji otpadalo je 59,4 milijarda ili 30% narodnog dohotka. Budući da je od rada na zemlji živjelo 38% ljudi, i tu je dohodak od toga rada kao i u Sjedinjenim Državama razmjerno manji nego broj lica zaposlenih u poljoprivredi. Ovaj dohodak od poljoprivrede bio je opet podijeljen ovako: vlasnici zemljišta, koji zemlju ne obrađuju, primali su 6,6 milijarda franaka, zakupnici i seljaci 36 milijarda, a poljoprivredni radnici 16,8 milijarda.

III. Vlasništvo obrađivača nad zemljom. — Čija je zemlja?

Za proučavanje seljačkih pitanja i za seljačku politiku bolnije je pitanje, čija je zemlja, na kojoj seljak živi. Sasvim sigurnih podataka o tome nema ni u zemljama, gdje je statistika dobro uređena, i koje raspolažu s mnogo sigurnijim podacima na pr. o stanju izvoza i kretanja kapitala, nego o vlasništvu nad zemljištem. U mnogim zemljama se taj odnos u vlasništvu nad zemljištem utvrđuje procjenama stručnjaka, anketama i podacima poreznim o opterećenju zemljarinom. Ekonomisti na zapadu (Engleska, Francuska, Belgija) smatraju, da je to sporedno pitanje, jer po njihovu mišljenju eksploatacija zemlje u

rukama seljačkim i nije nikakav idealan ekonomski oblik eksploatacije. Za njih je idealniji oblik zakup (u Francuskoj, Belgiji i Engleskoj) i napolica (u Italiji), nego seljačko vlasništvo zemljišta. U spomenutim sjeverozapadnim zemljama smatra se, da je kapitalistički način eksploatacije zemlje putem zakupa ekonomski korisniji, jer su funkcije podijeljene između gospodara zemlje i zakupca. Gospodar se brine za zgrade, možda i za jedan dio inventara i za porez, a zakupac samo za eksploataciju. Osim toga zakupcu ostaje veliki prometni kapital, koji mu pušta usavršenje proizvodnje, dok bi ulažući taj kapital u kupovanje zemlje i u zgrade ostao sasvim bez prometnih sredstava. Kad se dijele sinovi zakupca, svakome od njih ostaje jedan dio prometnoga kapitala, kojim mogu da zakupe posjede, koji su im zgodni. Kad bi imali da dijele očev zemljišni posjed, ostali bi svi bez sredstava i dijelovi posjeda ne bi predstavljali zaokružene cjeline. Na isti se način obrazlaže u Italiji udomaćen sistem napolice. Za napolicu se navodi još i to, da ona omogućuje i gospodaru zemlje aktivnije interesiranje i za samu eksploataciju.

Ovaj način gledanja na poljoprivredno gospodarstvo posljedica je zatečenog stanja u poljoprivredi i privredi uopće u pojedinim zemljama. U zemljama sjeverozapadne Evrope (Francuska, Belgija, Engleska) nisu seljaci gospodari većine zemljišta. Nisu to ni u Italiji. I kao što ljudi u seljačkim zemljama, kakva je naša, misle, da je najprirodnije, da gospodar zemlje bude seljak, koji zemlju radi, u tim zemljama se smatra, da je najbolje, da zemlja ostane u rukama onih, koji je sada drže. U Engleskoj je seljaštva u našem smislu gotovo sasvim nestalo, pa se ne osjeća ni potreba, da se to seljaštvo iznova stvara, a ne vidi se ni način, kako može seljaštvo, u kapitalističkom poretku, da se iznova stvori, kad ga je baš taj poredak uništio.

1. *Engleska.* — Ako pravoga seljaštva u užoj Engleskoj više nema, kakva je onda poljoprivredna struktura u toj zemlji? Ako putujemo vlakom kroz Englesku, prvi utisak, koji se izvana dobiva, jesu velike površine pod travom. Jedan dio tih travnjaka postoji zbog ljepote i razonode, jedan dio služi kao igrališta, najveći dio ipak su livade i pašnjaci. Ovi travnjaci su sastavni

dijelovi velikih zemljišnih posjeda. Struktura je tipičnog engleskog posjeda od 5000 engleskih jutara ovakva: Na posjedu je kuća gospodareva sa pet ili šest prostorija za primanje, sa 25 spavaćih soba i s ostalim prostorijama za domaćinstvo. Zatim su tu garaže, staje i igrališta. Pored kuće je park od oko 250 jutara. Gospodarevo gazdinstvo obuhvaća od 50 do 250 jutara s farmerskom kućom i zgradama. I ostala površina podijeljena je na slična gospodarstva. Na imanju ima oko 500 jutara šume, veći broj malih gospodarstva, pola tuceta privatnih kuća, čitavo selo, koje pripada imanju, sa tri do četiri trgovine, dvije ili tri gostionice, te oko stotinu kućica za stanovanje. Neposredno u rukama gospodara zemlje nalazi se ujedno uže gospodarstvo, park i šume. Farme su izdane pod godišnji zakup, kućice su iznajmljene za stanovanje pod kiriju, koja se plaća tjedno, a ostalo je također izdano pod kratkoročni ili dugoročni zakup.

Polovinom prošloga vijeka, čitavo englesko, škotsko i walesko zemljište držalo je u rukama 250.000 vlasnika. Danas se računa, da je samo 25% cjelokupne poljoprivredne površine vlasništvo obrađivača. Ali kad se uzmu u obzir pašnjaci, šume, parkovi, koje drže u svojoj režiji veliki posjednici, koji se u ovim procjenama vode kao vlasnici-obrađivači, onda mali posjednici, koji sami obrađuju zemlju, imaju još daleko manji udio u vlasništvu nad engleskim zemljištem, nego što pokazuju procjene.

Poradi toga nema više sela kao kolektivnog tijela, a nestalo je i individualnih seljaka evropskoga tipa. Zemlja se obrađuje radi čistog novčanog prinosa, a ne radi prehrane obitelji. Zakupci nisu vezani za zemlju; njima je slobodno tražiti ili zemlju s nižim zakupom ili zemljište bliže gradskom tržištu. Gaje se one kulture, biljke ili stoka, koje zahtijevaju što manje ljudske radne snage. Dok je u Njemačkoj na 100 jutara obrađene zemlje zaposleno prosječno 13 lica, u Holandiji 11, u Francuskoj 9, u Engleskoj i Walesu zaposlena su svega 4 lica.

2. *Francuska.* — U Francuskoj je samo djelimično riješeno agrarno pitanje revolucionarnim zakonodavstvom 1779.—1793., jer ona crkvena i aristokratska imanja, koja su bila nacionali-

zirana, prodavana su zatim onima, koji su imali novca, u prvom redu imućnim građanskim slojevima. Poljoprivredni radnici i mali seljaci nisu ni tada ni kasnije dobili zemlju. Računa se, da mali seljaci posjednici do 10 hektara nemaju do danas više od jedne petine (21%) francuskog zemljišta, a srednji seljaci od 10 do 40 hektara da imaju oko 27% zemljišta. Preko jedan milijun gazdinstava ili 36% čitave površine zemlje nalazi se u zakupu, 10% zemljišta obrađuje se u napolici. Uz 2,8 milijuna muških gospodara na poljoprivrednim gospodarstvima, ima 2,5 milijuna muških poljoprivrednih radnika. To znači, da ova klasična zemlja seljaštva uopće nije seljačka zemlja, jer poljoprivredni radnici na jednoj strani, bogatiji zakupnici zemlje na drugoj strani, koji su sastavni dijelovi francuskog seljaštva, predstavljaju sasvim inovrsne elemente.

3. *Belgija.* — U Belgiji ima svega 9.984 posjednika zemlje iznad 25 hektara. Ovim posjednicima pripada 52,3% čitave površine zemlje. Posjednika od preko 50 hektara ima 6,333, ali njima pripada 47,4% ili blizu jedna polovina čitavog zemljišta. Seljaci, koji sami obrađuju svoju zemlju, drže svega jednu petinu, t. j. oko 20% čitavog belgijskog zemljišta.

U Belgiji je izvršen prvi pokušaj, da se odnos obrađivača prema zemlji zahvati ne samo statički, u jednom danom trenutku razvoja, nego i dinamički, u raznim razvojnim fazama u 19. stoljeću. Taj pokušaj je izvršio Vandervelde svojom čuvenom anketom pri kraju 19. vijeka. Rezultati te ankete objavljeni su i u posebnoj knjizi (La propriété foncière en Belgique, Paris 1900, str. 327), a mogu se svesti na ove podatke:

Broj poljoprivrednih gospodarstava, na kojima su vlasnici obrađivači (u Belgiji):

	g. 1846.	g. 1866.	g. 1880.	g. 1895.
sitni parcelni posjed (manje od 2 ha)	127.112	229.929	218.144	164.867
mali posjed (od 2—10 ha)	57.169	68.598	60.598	51.298
srednji posjed (10—50 ha)	16.587	19.329	13.767	14.237
veliki posjed (preko 50 ha)	1.359	2.823	1.015	917

U toku razvoja od 50 godina povećan je broj parcelnih posjeda sa blizu 40 hiljada, nazadovao je broj malih seljačkih posjeda za 7 hiljada, nazadovao je i broj srednjih seljačkih posjeda za dvije hiljade, a nazadovao je i broj onih velikih posjeda, koje posjednik sam obrađuje u svojoj režiji. U tom istom razmaku vremena, od godine 1846. do 1895. povećan je broj zakupa na malim gospodarstvima (od 2—10 ha) sa 69.961 na 99.288 a na srednjim posjedima (od 10—50) sa 24.997 na 26.865.

U 1880. godini bilo je u Belgiji pod zakupom 65,1% površine, u 1895. već oko 70% površine. Vandervelde je tada zaključio, da se od početka industrijske revolucije sve više rastavlja vlasništvo nad zemljom od poljoprivrednoga rada, da se na zemlji formira kapitalistički srednji stalež, koji se sastoji iz dva neseljačka sloja: vlasnika zemlje i poduzetnika na poljoprivrednom gospodarstvu.

4. *Italija.* — U Italiji su zadnjih godina vršena velika istraživanja od strane Nacionalnog Agrarnog Instituta o stanju i razvojnim tendencijama malog seljačkog posjeda u svima krajevima Italije. Rezultati su većim dijelom već objavljeni u posebnim monografijskim svescima za pojedine pokrajine. Ukupnog pregleda nema, a prilike u pojedinim krajevima pokazuju raznovrsnu tendenciju. U cjelini se ni u današnjoj fašističkoj Italiji ne smatra mali seljački posjed kao nešto poželjno za poljoprivrednu proizvodnju. Poslije svjetskoga rata seljački posjed je nešto napredovao poradi vraćanja radnika-iseljenika iz Amerike, koji su kupovali zemlju, kao i radi dobrih cijena za seljačke proizvode. U novijem razvoju seljački posjed opet nazaduje.

Prema službenim podacima, bilo je u Italiji u 1930. godini oko 4,2 milijuna poljoprivrednih gospodarstava. Od toga je bilo gospodarstava sa manje od 3 hektara oko 2,7 milijuna, t. j. mnogo više od polovine. Broj gospodarstava od 3 do 50 hektara iznosio je 1,3 milijuna. Od toga su obrađivali sami vlasnici oko polovinu, t. j. 660.000. Pod zakupom je obrađivano oko 130.000 tih kategorija gospodarstava, u napolici 220.000, a ostalo su bila »mješovita« gospodarstva.

Godine 1931. živjelo je od poljoprivrede u Italiji 6,2 milijuna muških lica od preko 10 godina. Od toga broja bilo je 1,5 milijuna poljoprivrednih radnika bez zemlje, 426.687 sluga, 1,3

milijuna napoličara i kolona, 716.996 zakupnika i svega 2,2 milijuna lica zaposlenih na vlastitoj zemlji. Dakle od svih lica zaposlenih u poljoprivredi jedva je nešto preko jedne trećine radilo na vlastitoj zemlji. Bonifikacija i unutrašnja kolonizacija zadnjih godina nisu ništa bitno izmijenile u korist seljaštva tu nepovoljnu strukturu Italije.

5. *U srednjoj, sjevernoj i istočnoj Evropi,* bez Rusije, stanje seljaštva, u pogledu posjedovanja zemlje, nešto je možda povoljnije, iako sigurnih podataka o posjedu zemljišta za većinu zemalja nema. Ali je u ovim zemljama kapitalistički oblik iskorišćivanja zemljišta, zakup, malo raširen. Neke od zemalja ovoga dijela Evrope kasnije su ušle u kapitalističku privredu, mnoge ulaze u nju tek sada. Budući da se ulaženje ovih zemalja u kapitalistički način privređivanja vrši u doba općeg i jednakog prava glasa, a seljaštvo sačinjava u njima relativnu ili apsolutnu većinu stanovništva, zaštita seljaka u pravcu očuvanja seljakove zemlje imala je nekoga uspjeha. Međutim sa napredovanjem kapitalizma i takva zaštita seljaštva postaje slabija. Ni u tim zemljama nije moguće osigurati seljaku dovoljno zemlje.

IV. Opći gospodarski položaj seljaštva

Tako ni u ovim zemljama, gdje većina seljaka živi na svojoj vlastitoj zemlji, gospodarski položaj seljaštva nije naročito povoljan. Moglo bi se reći čak obratno. U kapitalističkim zemljama, gdje je broj seljaka razmjerno manji, gospodarski položaj seljaštva je bolji nego u seljačkim zemljama, gdje seljaštvo sačinjava ogromnu većinu stanovništva.

Opći razlozi slabog gospodarskog stanja seljaštva u pojedinim zemljama i u sklopu svjetskoga gospodarstva jesu mnogobrojni. Redovito se navode dva glavna uzroka takvoga stanja:

Prvi uzrok je najopćenitije prirode i svodi se na *»hiperprodukciju«*, tj. na razmjerno preveliku proizvodnju seljačkih proizvoda. Količine proizvoda su veće, nego što su potrebe potrošnje.

Drugi uzrok je neposredno posljedica ovoga prvoga. To su niske *cijene.* Računa se, da je *stanovništvo svijeta* iznosilo 1913.

godine 1.787 milijuna duša, 1925. godine 1.870 milijuna duša, 1933. godine 2.044 milijuna. Povećanje broja stanovništva od godine 1913. do 1925. iznosi 4,7%, od 1925. do 1933. iznosi 9%, od 1913. do 1933. povećanje iznosi 13,8%. — Površina pak pod *pšenicom* u svijetu povećala se u to vrijeme od 106 milijuna hektara u 1913. godini na 134 milijuna hektara u 1933. godini. Proizvodnja pšenice se povećala sa 1 milijarde kvintala na 1 milijardu i 310 milijuna kvintala ili za oko 31%, dakle nerazmjerno više nego što je bilo povećanje stanovništva. — Broj *goveda* u svijetu povećao se od 510 milijuna glava u 1913. godini na 563 milijuna u 1925. godini ili za 10,4%. (Povećanje stanovništva za taj period vremena bilo je samo 4,7%).

Za iduće godine nemamo usporednog pregleda o stanju u svijetu, ali prema podacima za pojedine zemlje, broj goveda u tim zemljama se ipak jako povećao. U Britanskoj Indiji, na primjer, bilo je godine 1913. svega 142 milijuna goveda, 1925. godine bilo je 146 milijuna, 1932. godine bilo je već oko 160 milijuna glava. I gospodarstvo i svinjogojstvo je napredovalo u vanevropskim zemljama. Broj goveda od 1913. do 1935. povećan je u Africi za 40%, u Oceaniji (naročito Australija i Nova Zelandija) za 23%, u južnoj Americi za 13,7%. Broj *svinja* u to isto vrijeme povećao se u Aziji za 51%, sa 12 na 18,5 milijuna glava, u Oceaniji za 20,8%, sa 1,2 na 1,4 milijuna glava. U Africi i Evropi u to vrijeme broj je svinja nazadovao, ali se posljednjih deset godina svinjogojstvo jako oporavilo u nekim evropskim zemljama, na primjer u Njemačkoj, Austriji, Velikoj Britaniji i Čehoslovačkoj. U nekim zemljama, među njima i u Italiji, našem važnom potrošaču, nazadovala je potrošnja mesa. Još 1927. godine trošeno je u Italiji oko 11 kg mesa prosječno na glavu stanovnika godišnje, pet godina kasnije (1932.) samo 9 kilograma.

Cijene govedini su pale, na pr. na tržištu u Milanu sa 424 lire za 1 kvintal u god. 1929. na 217 lira za 1 kvintal u god. 1934. U Chicagu u to vrijeme pala je cijena govedine sa 29 dolara na 12 dolara po kvintalu, i još je vrijednost novca bila tada niža,

nego prije pet godina. Cijena svinjskom mesu za to vrijeme pala je u Chicagu sa 19 dolara na 7 dolara po kvintalu.

Uzroci takvoga pada cijena nalaze se u smanjenoj potrošnji mesa i masti, posebno svinjske masti. Jedan od najboljih stručnjaka za seljačka pitanja u svijetu, švicarski profesor Laur tvrdi, da je *glavni razlog gospodarske bijede seljaštva u svijetu* u tome, što industrijske zemlje troše mjesto svinjske masti i mjesto kravljega maslaca sve više *biljnu mast iz tropskih kolonijalnih zemalja* i mast od *kitova* kako za hranu, tako i za industrijsku preradu. Ali nije samo to. Industrija i kapitalistički sistem sa svojim lovom za rentabilnošću uopće ubijaju seljačku proizvodnju, kako su uništili i polako uništavaju obrtnički rad. Kapitalizmu industrijskih zemalja nije stalo da očuva seljaštvo ni u svojim zemljama, još manje u tuđima, jer se seljački način proizvodnje za održanje života ne slaže s kapitalističkim načelom profita. U tim zemljama ne uviđa se i ne priznaje socijalni značaj seljaštva, nego se pristupa ekonomskim pitanjima s olovkom u ruci, kojom se izračunavaju troškovi proizvodnje i rentabilnost uloženoga kapitala. I kad su kapitali uloženi u proizvodnju i preradu tropskih biljnih masti, i kad su ti kapitali rentabilni, onda se organizira prodaja tih proizvoda bez obzira na interese evropskog i svjetskog seljaštva.

Ali i sama *poljoprivredna proizvodnja* uzima u svijetu nov pravac razvoja. Ona se sve više *industrijalizira*. Nesamo da se zemljište preorava sve više traktorima i ne samo da se žetva žitarica vrši kombiniranim mašinama, tako da je dovoljna jedna ljudska radna snaga za svakih 100 hektara površine, nego je taj kapitalistički način proizvodnje ušao i u *stočarstvo*. U Irskoj je poljoprivreda specijalizirana za govedarstvo i ima više goveda nego ljudi, u Novoj Zelandiji je veći broj krava za mlijeko nego ukupan broj stanovnika (na 1000 duša dolazi 1,233 krava za mlijeko). I u toj Novoj Zelandiji dolazi na jedno gospodarstvo prosječno 40 krava (u Danskoj 15 krava). Prosječna veličina jednoga posjeda u Novoj Zelandiji je 250 hektara, a u Australiji 350 hektara. U samoj Novoj Zelandiji bilo je 1933. godine 24.300 mašinskih instalacija za muženje krava, tako da je blizu

tri četvrtine svih krava muženo mašinom (72%). Tim mašinama može da se muze u isto vrijeme i u istoj staji 85 krava, tako da se rukom ljudskom samo mašine namještaju i pri kraju učine dva tri poteza, da se krava pomuze do kraja. Takvo mljekarstvo može da bude samo na osnovu velikih ulaganja kapitala, a ljudski izvršni rad gubi pritome svoju vrijednost i cijenu. Tako maslac iz Nove Zelandije konkurira na engleskim tržištima s velikim uspjehom evropskom, i to naročito danskom i irskom maslacu.

I *svinjogojstvo* je postalo trgovački posao. Na farmama i gospodarstvima drži se velik broj svinja (u Vojvodini broj svinja kod više odgajivača prelazi hiljade komada); svinjogojstvom se bave specijalisti, koji umiju da izaberu pasminu, da svinje očuvaju od bolesti, da svinje hrane kako treba, i da se sve to radi na osnovu većih investicija kapitala a malim trošenjem radne snage. Seljak, koji ima mnogo radne snage ali malo ili ništa kapitala, ne može da se snađe u toj jagmi za profitom i mora poradi toga da strada.

Isto tako u traženju profita, napreduje kapitalistički način iskorišćivanja zemlje i u specijalnim kulturama, na pr. u *vinogradarstvu* (Francuska i Alžir), u *povrćarstvu* (industrije proizvodnje povrća, posebno »pod staklom«, u staklenim vrtovima, negdje i centralnim grijanjem lijeha), u *voćarstvu*, u gajenju raznih *industrijskih biljaka* itd. Sve većeg maha u svjetskom gospodarstvu zauzima ona poljoprivredna proizvodnja, koja se vrši po načelu čiste *rentabilnosti* i radi stvaranja *čistoga prinosa*. U vezi s time smanjuju se mogućnosti za prođu seljačkih proizvoda.

Pri svemu tome država kao glavni nosilac gospodarske politike ne može mnogo da uradi u seljačkim zemljama za seljaštvo. Iako se stvari čine nevjerojatne, stvarni su odnosi u seljačkim zemljama takvi, da onemogućuju vođenje smišljenije ekonomske politike u korist seljaštva. Na jednoj strani ima u tim zemljama malo kapitala, pa se taj kapital pomaže, jer je on jako potreban i za privatnu djelatnost i za državu. Kapital je ipak utjecajan i ako ga mnogo nema. Država je stegnuta između svojih potreba

i svoje zavisnosti od inozemnih zajmodavaca. Na drugoj strani seljaštvo je odveć mnogobrojno, dok je broj onih, koji troše seljačke proizvode, razmjerno malen.

Uostalom, u sadanjim međunarodnim poremećenjima postaju za državu ponajglavnija međunarodna politička pitanja; radi tih pitanja vrše se naoružanja, iz strategijskih razloga grade se željeznice i putovi, dok seljak kao mali čovjek ostaje po strani i zadnji je faktor u svjetskoj politici. Kad njegovo pravo glasa postaje nezgodno, onda mu se ili to pravo oduzima, ili mu se ne da da ga slobodno vrši.

Zaključak

Iz svega što je rečeno izlazi, da je opći razlog slabog ekonomskog stanja seljaštva baš u seljačkim zemljama u tome, što seljaci nigdje nemaju dovoljno zemlje, da bi mogli samo od nje živjeti. Najveći broj seljaka životari na posjedu, koji ne samo da ne nosi nikakav čist prinos, nego ne daje ni dovoljan brutto prinos za prehranu seljačke obitelji.

Kako da se riješi taj problem? Kako da se taj problem riješi napose kod nas, gdje je naš narod u srži još seljački i gdje ga mora samo zemlja da prehranjuje?

Iako bismo prema svjetskim perspektivama seljačke privrede morali gledati u budućnost s najgorim pesimizmom, mi ipak vjerujemo, da će zdrava snaga našega seljačkoga naroda pokazati svoje nadživljavanje i ondje, gdje drugi staleži izumiru. Mi ne vjerujemo zato u prognoze o izumiranju seljačkih naroda — što više — mi u vizijama na ruševinama kapitalističke proizvodnje gledamo seljački narod u zdravoj sintezi s ostalim staležima kao srž i osnovicu novih državnih forma i uređaja.

† DR. JOSIP BOGNER, ZAGREB

FIZIOLOGIJA KRITIKE

Jedna je od bitnih karakteristiska francuske književne kritike, da je ona uvijek usko vezana za život i životne probleme, i da je odatle ne samo kritika književnih djela i književnih radova, nego u isti čas i kritika društva, duha i morala. Izolacija od općih životnih, duhovnih i moralnih pitanja nije bila nikada svojstvo francuske književne kritike. Jer kritika je kao specifična vrsta u književnosti imala uvijek za cilj: zaći u duhovna i društvena, moralna i umjetnička talasanja vremena, i književna djela promatrati i ocjenjivati pod sintetičkim vidom. Zato je i književna kritika u toj književnosti toliko stvaralačka i pozitivna. — Druga je bitna osobina francuske književne kritike, da je oduvijek bila filozofijski osnovana. S izgrađenoga filozofijskog stajališta francuska je književna kritika promatrala i ocjenjivala književna djela. I upravo to joj izgrađeno gledanje daje logičku čvrstoću i arhitektonsku jedinstvenost. U Taineovoj je književnoj kritici uzeta za osnovu filozofija pozitivizma, impresionistička je kritika osnovana na psihologiji, koja tvrdi mehanizam duševnoga života (Lemaitre, A. France), dogmatičkoj je pak kritici temelj filozofija apriorizma (Brunètière).

Ove dvije bitne osobine francuske književne kritike: vezanost za život i filozofijska osnovanost podaju joj prvorazrednu vrijednost ne samo u francuskoj, nego i u evropskoj književnosti uopće. Sintetički karakter ove kritike ne dopušta, da se ona ograniči samo na promatranje i ocjenjivanje književnoga djela s uskoga stajališta verbalne književne analize, nego joj naprotiv omogućuje i nalaže, da književna djela promatra i procjenjuje u kompleksu ostalih duhovnih, moralnih i općeživotnih problema. (Stoga bi i historija francuske kritike podala sintezu francuskog kritičkog duha, sintezu, u kojoj bi sve vrednote francuskoga književnog stvaranja bile do dna ogledane i ocijenjene sa svih gledišta i u svima dimenzijama). Naravno, svaki pojedini kritik vrši vrednovanje književnih djela prema svom prevalentnom krite-

riju, ukazujući sad više na moralne, sad na socijalne, sad na estetske tendencije, no i pored toga nijedan ne izdvaja književno djelo iz općeduhovnoga i općeživotnog kompleksa. Sintetičnost je upravo osnovna crta i najviša vrijednost francuske književne kritike.

Kritika, koja se na takav način vrši, nužno mora biti stvaralačka. Ona je aktivni stvaralački činilac u općem književnom stvaranju, jer je i sama jedan specifični stvaralački književni rod. Uz vrednovanje književnih djela dolazi i do vrednovanja samih kritičkih principa i kriterija — ukratko, ona kritički ocjenjuje temelje, vrijednost i mogućnost tih principa. Uz kritiku književnih rodova — jer se u tome sastoji sama sadržina književne kritike — francuska je književna kritika, više od ijedne druge evropske književne kritike, teoretski razrađivala i problem o principima i kriterijima kritike. Kao što je Kant u svojoj kritici čistoga i praktičnoga uma postavio pitanje o granicama, valjanosti i mogućnostima našega uma, tako je francuska književna kritika oduvijek postavljala i rješavala problem o metodama, principima i mjerilima kritike sa čisto teoretskoga stajališta. Teoretsko je raspravljanje o samim pitanjima kritike prvi uvjet, da se dođe do velike, logične i sustavne književne kritike. Francuska je književna kritika oduvijek pazila i na ovu teoretsku stranu, i od Boileau-a do Brunètièrea ona je bila uz kritiku književnih rodova i kritika samih principa kritike. Ta velika tradicija živi i danas u francuskoj književnoj kritici, i Albert je Thibaudet u svojoj knjizi o Fiziologiji kritike pokušao da sa svoga filozofijsko-kritičkoga stajališta promotri i ocijeni principe francuske književne kritike XIX. stoljeća i da, raspravljajući uz to još o problemu suda i ukusa, postavi i dade svoje kritičke principe. Thibaudet je pristaša Bergsonove filozofije intuicionizma i pisac jedne studije o toj filozofiji. Ja ću njegovu knjigu o Fiziologiji kritike najprije potanko ogledati, a onda tek o njoj, poslije analize, dati svoje mišljenje.

Kritika je u smislu, kako je danas shvaćamo, plod XIX. stoljeća. Doduše, i prije toga vijeka bilo je kritičara, no kritika kao specifična književna vrsta ipak nije postojala. Kritika naime kao

rad više ili manje specijaliziranih književnika, kojima je profesija da govore o književnim djelima i da izriču o njima svoj sud. To dakako ne znači, da prije XIX. stoljeća nije bilo razvijenoga književnog ukusa, koji čini preduvjet za svaki kritički rad, nego jedino znači, da se kritika nije profesionalno obavljala prije toga vremena. Tri su faktora, koji izazivaju kritiku u današnjem smislu te riječi: 1. stvaranje profesorskog staleža, 2. stvaranje žurnalističkog staleža, 3. opreke i borbe među tim staležima. Prije Revolucije odgoj pripada crkvi, poslije nje on se postepeno, ali sve jače, laicizira. Oko 1830. postoji u Francuskoj već jedna katedarska historija, katedarska filozofija, pa dosljedno i jedna katedarska književna kritika. Tako postaje književna kritika bitni dio profesorskoga zvanja. No, u isti čas i žurnalističko zvanje počinje u sebi uključivati rad na književnoj kritici. Književni žurnalizam postaje prirodni govor književne kritike. Podrijetlo se književne kritike prema tome mora tražiti u rođenju ovih dviju velikih korporacija: profesorske i žurnalističke, — posve nepoznatih prije XIX. stoljeća. Ali književnu kritiku ne stvara samo rođenje ovih dviju korporacija, već je izaziva i njihov sukob i rivalitet. Na taj način i postaje njihov sukob i rivalitet treći odlučan činilac pri stvaranju književne kritike.

No već pri samom početku stvaranja spomenutih dviju korporacija književna se kritika vrši i razvija u dva smjera. Jedan smjer, i to profesorski, ide više na ispitivanje i sređivanje prošlosti, dok drugi, žurnalistički, ostaje u sadašnjosti, ne komentira i ne polaže važnost na inventar, nego samo registrira i subjektivno reagira na književno stvaranje. Naravno, ova dva smjera ne treba strogo dijeliti i shvatiti kao dva divergentna pravca, koji se ne dodiruju i isprepliću, nego ih treba razumjeti tek kao dvije tendencije, pri kojima prevalira jedamput duh prošlosti, a drugi put duh sadašnjosti. Prvi je smjer kritike rođen u vezi s historijom, s osjećajem prošlosti, i zato on postavlja akcent na inventar i sređivanje prošlosti. Romantičarska će tek kritika odbaciti svaki inventarski interes, obazirat će se na samu prirodu stvaralačkog akta, pa će se stoga i toliko razlikovati i od profe-

sorske i od žurnalističke kritike. Tako će se upravo ovdje roditi sukob između profesionalne i umjetničke kritike, a u isto vrijeme, baš zbog toga sukoba, nametnut će se potreba suca u tom sukobu, suca koji u stvari treba da bude književni kritik.

Kritiku uz spomenute faktore izaziva također još jedan činilac. Francuski je XIX. vijek — vijek pluralizma, vijek u kome vlada i u kome se priznaje više sistema ukusa, više planova umjetničkoga stvaranja. Pluralizam, koji je započeo sukobom klasicizma i romantike. Politički liberalizam XIX. stoljeća, koji je dopuštao da više političkih stranaka ima jednako pravo i jednaku valjanost, prenesen na područje umjetnosti, obilježuje pluralizam u pitanjima ukusa i stvaranja. I tako je kritika crpla svoju snagu iz ovih triju korijena: 1. korporativnoga (profesorskog i žurnalističkog), 2. historičkoga (ukus za sređivanjem), i 3. liberalnoga (istovremeno postojanje neprijateljskih i protivničkih stranaka, jednako priznatih i jednako borbenih).

Kritika, kao specifična književna vrsta, nema zadaće a niti je ovlaštena da propisuje pravila ostalim književnim vrstama. Thibaudet ovu činjenicu naročito naglašava, jer unaprijed odbija svaku mogućnost kritičkoga dogmatizma, — a koju je potpuno iscrpljavao Brunètière. Njegova je namjera, da s ovom knjigom dade fiziologiju kritike — t. j. da odredi mjesto i značenje ukusa, konstrukcije i kreacije pri vršenju kritičkoga vrednovanja. Prema tome, ova će knjiga ispitati razlike i granice između triju vrsta kritike, i to 1. kritike spontane ili govorene, 2. kritike profesionalne, i 3. kritike umjetničke, a zatim će odrediti, što znače ukus, konstrukcija i kreacija u kritici. Ukus, koji ocjenjuje književna djela; konstrukcija, koja raspoređuje književna djela i svrstava ih u red; i kreacija, koja ih odmjenjuje, nastavlja ili se sukobljuje s njima. Što svoju knjigu nije nazvao psihologijom kritike, razlog je u tome, što je svaka prava i živa psihologija kritike u stvari psihološka biografija čovjeka, koji je živio životom kritičara. Što pak nije knjigu nazvao geografijom kritike, iako bi taj termin odgovarao prvom dijelu knjige, u kojem se ispituju tri različite klime, iz kojih se razvija kritika, nego fiziologijom kritike, uzrok je u tome, što već sama geografija nosi

u sebi i fiziologiju čovjeka kao društvenoga bića, promatranog u njegovim relacijama sa zemljom. Drugi napokon dio knjige, koji raspravlja o ukusu, konstrukciji i kreaciji u kritici, potpuno opravdava termin »fiziologija kritike«, uključujući, naravno, u sebi i prvi dio radnje — t. j. ispitivanje triju različitih regiona, iz kojih izraštava kritika.

Usvojivši diobu kritike na ove tri vrste: kritiku spontanu ili govorenu, kritiku profesionalnu i kritiku umjetničku ili artističku, — ostaje nam da detaljno svaku pojedinu od njih odredimo i da što točnije definiramo. Spontanu kritiku radi sama publika ili, preciznije, kulturniji dio publike i njeni neposredni tumači. Profesionalna je kritika zanat specijalista, kojima je zadaća da čitaju književna djela, da iz njih izvode izvjesnu doktrinu i norme, i da učvrste među književnim djelima svih vremena neki red. Umjetničku pak kritiku obavljaju sami umjetnici, na taj način što razmišljaju o svom umjetničkom stvaranju i umjetnosti uopće. Dok spomenuta kritika promatra književna djela u »salonu«, profesionalna kritika o njima raspravlja, ispituje ih i komentira, da ih najzad restaurira i sredi u muzejima, umjetnik kritik promatra vlastita djela neposredno u samom atelјeu svoga stvaranja. I ovdje treba podvući činjenicu, da se ove tri vrste kritike moraju shvatiti samo kao tendencija, a nipošto kao oštro izolirani okviri.

Još Voltaire napominje spontanu kritiku, kritiku publike, kao najbolju kritiku francusku. Ta je kritika najviše i gotovo isključivo samo govorena kritika, te je toliko već posve jasna razlika između nje i drugih dviju vrsta kritike. Dok se druge dvije vrste pišu, i dok je njima svrha da budu čitane, spontana se kritika samo govori. Ali, uza sve to, ova kritika nipošto nije na odmet. Jer nju vrši onaj najinteligentniji dio publike, koji znade čitati i suditi. Sainte-Beuve čak misli, da i kritik nije drugo nego sekretar publike, »koji otkriva, raščišćuje, i redigira svako jutro misao svih ljudi«. Iako Jules Lemaitre suprotno ovome tvrdi, da »kritika od dana do dana, kritika djela od jučer nije uopće kritika« nego samo konverzacija — ipak treba napomenuti, da dobre kritike ima upravo ondje, gdje ima i dobre konverzacije. A po-

slije toga, kritika o aktualnim djelima, govorena kritika, koja pomaže da se istakne i iskristalizira prava fizionomija tih djela, važna je ne samo u sadašnjosti, za samoga umjetnika, nego je važna i kasnije, za historika književnosti. Govorena ili spontana kritika, ako nije vršena samo zato da se govori, nego u prvom redu da se sudi o književnim djelima, pa makar i u obliku konverzacije samo, drži književna djela uvijek u svježini, u atmosferi interesantnosti i modernosti. To je, naravno, nemala usluga i važnost te kritike! Često doduše ova vrsta kritike, nošena psihologijom koterija i dnevnoga ukusa, potpuno griješi, no uprkos toga, ona nosi svojom svježinom uvijek u sebi i pozitivnih vrednota.

Dok se ta kritika nekoć vršila u salonima, — naravno u Francuskoj — danas ona dolazi do izražaja samo u novinskoj kritici. To je i kritika o djelima dana, rađena u duhu i jeziku dana, izražena na lak i ugodan način, prikazujući ideje djela kao nove i zazirući od svake pedanterije. Ta se kritika čita, jednako kao i same novine, jedamput, ne prečitava se, jer je pisana u duhu dana i samo za jedan dan. Zato ovoj kritici i nije potreban duh klasične kritike. Jer klasična je kritika usmjerena i koncentrirana na prošlost, dok je ona prva sva u aktualnosti. Kolikogod ova dnevna kritika, zbog same svoje prirode, vrlo često postavlja krive perspektive, ipak je njena glavna odlika upravo u tome, što književna djela promatra samo kroz prizmu sadašnjosti. Kada bi ova kritika naime promatrala književna djela pod kutom vječnosti, — to bi značilo ne samo smrt kritike, nego književnog stvaranja uopće. Uostalom, u žurnalizmu su i onako dobri svi oni načini, koji nisu odveć nošeni logikom. Kritika spontana ili kritika kronike, u stvari je kritika izražena u ime mnogih, i utoliko što ona izražava vjernije mišljenje svih članova izvjesne partije ili koterije, utoliko je važnija. Zbog svoje prirode, ova se kritika, nošena isključivo duhom dana, naročito dobro primjenjuje na teatar, i ovdje je ona, više nego drugdje, doista samo registriranje mišljenja sviju. Danas, ova spontana kritika, u svom modernom obliku novinske kritike, doživljava

svoj »zlatni vijek«, — i diskusije o dekadansi kritike nikako se ne mogu doticati i odnositi na ovu vrstu.

Nasuprot ovoj spontanoj kritici, koja ima za svoj predmet knjige i ljude, profesionalnoj su kritici glavni interes pravila i književne vrste. Profesionalna kritika hoće da u prvom redu odredi granice i norme pojedinim književnim vrstama, i da na izvjesni način ustali u književnika svijest o tim vrstama. Ova kritika ispada u neku ruku kao kritika savjetovanja. Jer njen je cilj savjetovati umjetnicima, kojim putem da pođu u svom stvaranju. Odrediti putove i metode stvaranja, uz definitivno određenje granica pojedinih književnih vrsta jest smisao profesionalne kritike. Boileau, kao i Brunètière, — najizrazitiji su predstavnici ove aprioristične i dogmatičke književne kritike francuske. Usto, ova je kritika — historička. To je kritika ljudi, koji znadu i sređuju, koji prvenstveno sude i ocjenjuju prošlost. Antiknost je kruh profesora ili ove kritike, rekoše Goncourti. Ali suditi o djelima prošlosti ipak može samo onaj, koji je u stanju da ih smjesti ponovo u njihovu sredinu i da ih historički oživi — nadovezuje na ovu misao Goncourta ispravno Brunètière. Suditi, svrstati i protumačiti književno djelo — sadržina je ove profesionalne ili profesorske kritike. Kolikogod se ni taj posao ne da izvršiti bez ukusa, prvog preduvjeta za kritiku uopće, ipak profesionalna kritika u svom historijskom radu nalazi veliko i zasluženo opravdanje.

U dogmatizam spada ova vrsta kritike — najviše sa svojim nastojanjem za određivanjem putova umjetničkoga stvaranja i granica književnih vrsta. No u drugu ruku, ova kritika svojim stvarnim i logičkim metodama služi korisno pročišćavanju književnih pojmova, a sređivanjem prošlosti, ona projektira na neki način putove budućnosti. Miješajući u svoje umjetničke kriterije vrlo često i moralne elemente, ona se gubi nerijetko u vanumjetničkim mjerilima, jer ne razlikuje dovoljno potpunu odijeljenost sfere ukusa od sfere morala.

Impresionistička kritika — kritika ukusa i utisaka, predbacuje profesionalnoj kritici pomanjkanje mogućnosti da jedno književno djelo ocijeni i osjeti izolirano, kao djelo o sebi, nego

nužno zbog svoga historijskog duha promatra književno djelo uvijek u relacijama prema čitavoj jednoj množini djela prošlosti. No, baš taj prigovor impresionističke kritike ukazuje na najjaču stranu profesionalne, i to zbog toga najjaču, što je traženje vječnih ideja, shvaćenih u Platonovu smislu, upravo najuzvišeniji i najsintetskiji zadatak ljudskoga duha. Profesionalna kritika tako brani prošlost i vječne vrijednosti njene od zaborava, no ako katkada i previše naglašava vrijednost i prava mrtvih, to čini samo zato, jer zapada u krajnost. No braniti prošlost od zaborava — ostaje jedna od najljepših odlika profesionalne kritike.

Prema ovim dvjema vrstama kritike stoji — najzad kritika samih umjetnika. Za razliku od profesionalne kritike, koja misli da može odrediti putove i metode umjetničkog stvaranja, umjetnička je kritika uvijek samo kritika o dovršenom vlastitom djelu. Odatle je ona i dokaz, da je umjetničko stvaranje u stvari nepredvidljivo i neodredljivo stalno eksplodiranje duha, — i da se kritika o metodama i normama stvaranja može da izvrši tek iza dovršenoga djela. Naspram kritike profesionalne, koju Faguet nazva »kritikom pogrešaka«, ova se artistička kritika može obilježiti kao »kritika ljepota«. Zato i ova kritika nerijetko dovodi do opće estetike, baš kao što profesionalna kritika rado postaje književnom historijom. Artistična se kritika ne bavi djelima, nego samom biti stvaranja, i zato je ona u neku ruku »čista kritika«. Njen je glavni problem — problem samoga stvaraoca, problem genija, problem same biti ljepote.

Odredivši kao glavnu sadržinu profesionalne kritike suđenje, a s njim u vezi i svrstavanje i tumačenje, dolazimo do pitanja, da li se suđenje može vršiti bez ukusa, odnosno, koje mjesto zauzima ukus u književnom vrednovanju. U biti same kritike leži, da brani ljudski duh od automatizma, što nipošto ne isključuje potrebu, da kritika i sama sebe brani od mogućnosti da upadne u automatizam. Iako kritika teži za izvjesnošću, ipak se njen princip ne smije sastojati u aksiomu, da uvijek ima i da uvijek mora imati pravo. Kritika, koja misli da ima uvijek pravo, — potpuno je dogmatička. Bez želje da uđemo u staru raspru između dogmatičke i impresionističke kritike, između kritike koja

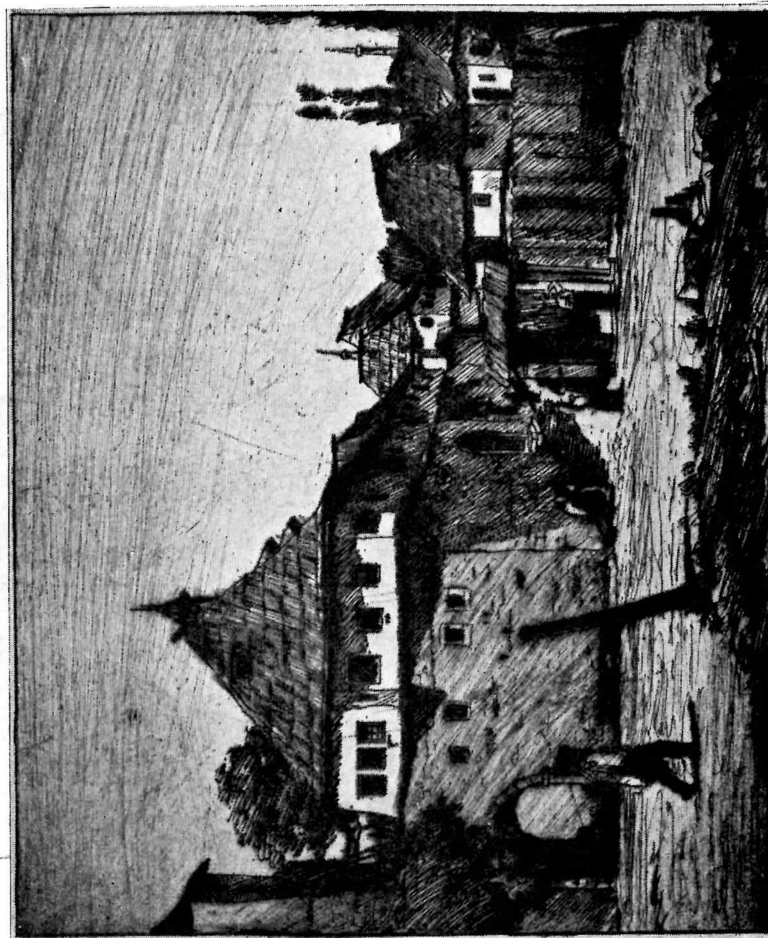
isključivo hoće da sudi i kritike koja iznosi samo svoje utiske, u povodu književnoga djela, iz čiste »estetske pasije«, — treba ipak istaknuti, da kao opreka suđenju stoji ukus. Ukus kao naročito stanje ili instrumenat naše senzibilnosti u stvari ocjenjuje književna djela. Inteligencijom i moralnim zakonom ne vrši se vrednovanje umjetničkoga djela, nego ukusom. Rješenje pitanja, da li ima nekih zajedničkih zakona ili norma ukusa, kao što ima zajedničkih kategorija razumskih i moralnih, iako ne dovodi do zaključka da estetski život dopušta individualnu anarhiju, ipak stvara uvjerenje, da su izvjesni zajednički elementi ukusa vrlo mnogostruki, i da su diferencirani prema različitim rasama, jezicima, mentalitetima i generacijama, te da je ideja o nekom jedinstvenom ukusu, analogno konstrukciji ideje o nekoj jedinstvenoj inteligenciji i moralu, prosta fikcija. Postoji tako primjerice ukus zapadnjački i istočnjački, ukus francuski i engleski, klasički i romantički. Po uzoru na Kantove antinomije čistoga uma, mogli bismo gornje opreke ukusa nazvati estetskim antinomijama, za koje kritika ne može naći nikada rješenje. Tek činjenica postoji, da ima dobar i rđav ukus, ili, bolje, dobrih i rđavih ukusa.

Dok impresionistička kritika dopušta individualne ukuse i tako završava stvarno u estetskom anarhizmu ili, bolje, u estetskom atomizmu, dogmatička opet kritika vjeruje u racionalno jedinstvo ukusa, bit će ipak kritički najopravdanije pretpostaviti pluralizam ukusa. Jer »ukus uključuje raznolikost, kulturu, mogućnost i naviku uspoređivanja«: ljepota, realizirana preciznim sredstvima, završava kompleksnim i nepreciznim stanjima. Ukus, prema tome, pripada području impresije, a ne području stvaranja. Odatle se i ukus ne da definirati, jer definicija traži preciziranje. Iskustveno tek znamo, da je »ukus umjetnost uživanja bez ikakve praktične svrhe.«

Ukus je umjetnost uživanja, ali nije samo stvaranje umjetnosti. Kritika, koja se razlikuje i koja je nešto sasvim drugo od umjetnosti produciranja, nije međutim ni samo ukus. Jer kritika nije samo umjetnost uživanja, nego u isti mah i umjetnost razumijevanja pomoću inteligencije, dakle također izvjesna umjet-

nost stvaranja, kritika nije, dakle, samo umjetnost užitaka, nego i umjetnost određenja, fiksacije ukusa. Fiksacija ukusa, dakako, ne znači drugo nego da kritika fiksira ukus, koji je već prije fiksiran, tek ona toj fiksaciji pridaje razlog i svijest o fiksiranju. Ali od fiksacije ukusa kritika često ide toliko daleko, da hoće od toga fiksiranog ukusa da načini jedan apsolutni univerzalni ukus, — ukratko autoritet. Taj apsolutni ukus postaje onda mjerilo za naš lični ukus, za naše lično uživanje. On se prenosi izvan nas i postaje neka apstraktna sila, koja stoji nad nama. Međutim, kriterij treba da uvijek ostane u nama, — jer varijabilnost ukusa ne dopušta apsolutni ukus. Sama opet kritika, koja bi se vršila jedino na osnovu ukusa, a koja ne bi htjela i da inteligencijom razumije umjetničko djelo, — ne bi bila nikako stvaralačka, nego bi bila isključivo posao potpuno dezinteresiranoga amatera. Kritici se tako nameće jedna viša zadaća. Ne samo uživati u književnom djelu, nego i smjestiti ga u neki red i zamišljati ga prema nekom redu. Stvoriti izvjesni red ili više redova postaje tako smisao kritike. Po uzoru na redove u arhitekturi, u kritici mogla bi se razlikovati četiri reda, oko kojih se grupira kritički duh. Prvi je red konstruiran oko ideje književnoga roda, drugi oko ideje tradicije, treći oko ideje generacije i četvrti oko ideje zemlje.

Čitava je klasična kritika francuska formirana oko ideje književnih vrsta. Kritik poznaje prirodu svakoga roda, njegove zakone i uvjete pod kojima može književno djelo da zadovolji, ako je konformno s dotičnom vrstom. Ova je teorija o književnim vrstama u stvari inspirirana Platonovom filozofijom, prema kojoj u umjetnosti ima Ideja koje umjetnik kopira. Danas je ta teorija, naravno, već posve zabačena, jer je zabačena pretpostavka o postojanju nekih idealnih estetskih tipova. Ali, ideja se književne vrste kao regulatorna ideja ne da odijeliti od kritike, tek ta ideja ne postoji neodjeljivo od umjetnika. Umjetnik ne stvara prema ideji o književnoj vrsti — nego stvarajući on ruši sve planove i intencije, čak i vlastite, unaprijed zamišljene. »Književna vrsta postoji iza umjetnika, a ne pred njim«. Kritik ima gotova umjetnička djela pred sobom i njegova je zadaća da

T. Krizman — Selo

V. Kirin Na Temzi

ih promatra u njihovoj vezi, da obilježi njihove opće crte, i od tih općih crta kritik stvara ideje književnih vrsta. Književne su vrste, prema tome, pomoćno sredstvo kritike, konstrukcije izrađene na osnovu čitave množine književnih djela, — ukratko intelektualna pomagala. Uzimati, međutim, književne vrste kao konstantne realnosti, a ne kao »fikcije« — znači logično završiti u dogmatizmu. Kritika ne može bez književnih vrsta, — ali tek ne smije ih shvatiti kao realnosti, nego kao pomoćne i žive konstrukcije, koje stalno evoluiraju. Književne su vrste, prema tome, apstraktne i artificijelne opće ideje, koje dopuštaju stalnu evoluciju. I upravo pomoću tih vrsta kritika stvara lanac, koji međusobno povezuje periode pojedine književnosti. Konstrukcija tih književnih serija i nastavaka organska je sadržina kritike. Ideja tradicije služi tako kritici i opet za sređivanje književnih djela. Za uspostavljanje pak reda među književnim djelima sadašnjosti kritika je iskonstruirala ideju generacije. Iako se pojam generacije ne da točno odrediti, kritika ipak tim idealnim pojmom izvodi red među književnim djelima. Najzad idejom zemlje ili idejom lokalnom kritika tumači djela i ljude. Taine je oko ove ideje razvio cijelu svoju kritiku, i od jedne samo pomoćne ideje prešao u pretjerane generalizacije. Kritik, koji uz ukus ima i sposobnost konstruiranja, u punom je smislu riječi arhitekt. Ali da bi arhitekt dao djelo, potrebno je da, osim što posjeduje ukus, bude i stvaralac. Tako i kritika mora biti ne samo nošena ukusom, i sposobna za konstruiranja, nego mora biti i stvaralačka, hoće li da dade djela, jednako poput sviju drugih književnih vrsta.

Ideje književnih vrsta, tradicije, generacije i zemlje samo su apstraktne konstrukcije, i još same po sebi ne znače i originalno stvaranje. Prava stvaralačka kritika bit će ona, koja, poput umjetnosti, stvara nešto posve novo, što živi svojim vlastitim životom. Osjetiti osjećaj drugoga, simpatizirati s tim osjećajem i izraziti svoj sud, dobiven osjećajem, kongenijalno samom umjetničkom osjećaju, — sadržina je stvaralačke kritike. Saživjeti se s djelom i čovjekom — to sačinjava svaku pravu stvaralačku kritiku. Tu je notu unio u francusku kritiku tek romanti-

zam. Kritika je stvaralačka tek onoliko, koliko uspijeva da u sebi utjelovi moć simpatiziranja. »Ljubav je produciranje u ljepoti. Stvaralačka se kritika ne zadovoljava time, da uživa književnu ljepotu, nego ona stvara u toj ljepoti, ona stvara one lijepe dijaloge, o kojima govori Platon, ona ih stvara pomoću ljubavi.« Konačna je svrha kritike prema tome: razumjeti.

Senzibilnošću osjetiti i zavoljeti, a inteligencijom razumjeti pravo je određenje stvaralačke kritike. Uhvatiti »elan vital« jednoga doba i jedne epohe, uhvatiti ga poput skulptora, prenijeti ga u plastiku i ljepotu, gdje ga može da voli jedna genijalna inteligencija, — vrhunac je takve stvaralačke kritike. Kritika postaje stvaralačka onda, kada živo, životno izrazi »elan vital« jednoga duha, — svu genijalnost toga duha, a izraziti ga može samo pomoću ljubavi i razumijevanja.

Poslije analize Thibaudetove knjige postaje jasno, da je on uzeo Bergsonovu filozofiju za bazu svoje kritike. Glavni kriterij kritike postaje: intuicija, dotično ukus. Svaki je racionalistički dogmatizam isključen. Thibaudet usvaja estetski pluralizam, — i utoliko tvrdi relativizam kritike. Autoritet, to znači apstraktni apsolutni ukus, nemoguć je u ovoj kritici, uza sve to što ona dopušta izvjesne zajedničke crte ukusa. Ne priznavajući, međutim, pretpostavku o racionalističkom jedinstvu ukusa, ova kritika nužno — ne priznaje autoriteta. Ali zato, — kao životno i psihološki elastična, ona ima razumijevanja za sve manifestacije književnoga stvaranja. Ova kritika nije ukočena, jer nije racionalistička, nije »autoritativna«, jer nije dogmatična, — nego je intuitivnosubjektivna. Ona ne ide dotle, da priznaje mogućnost estetskog anarhizma, jer konstruiranje je izvjesnoga reda i izvjesnih norma i njena sadržina, — ali stoji na stanovištu estetskoga pluralizma. Glavni kriterij za kritička vrednovanja ova kritika nalazi u ukusu. A opet ona nije estetski senzualizam. Jer ukus kao čisto fiziološki instrumenat, kao »umjetnost uživanja« — nije još dovoljan za kritiku. Uživati samo — dakle vršiti samo jednu fiziološku radnju, znači potpunu pasivnost. A kritika — upravo po svojoj biti sastoji u aktivitetu. Zato za kritiku treba ukusu da pridođe i inteligencija, — uživanju treba da se nadoda

još i razumijevanje. Thibaudetova, prema tome, kritika nije impresionistička, nije kritika ukusa i utiska, — jer ona traži osim ukusa jedan plus — traži intelekat. Ukus — ocjenjuje, intelekat shvaća i uređuje. Intuicijom ulazimo u umjetničko djelo, ukusom ga vrednujemo, a inteligencijom ga razumijevamo. U tu kritiku ulazi jedan objektivni faktor, naime intelekat, ali opet ona nije racionalistična. Norme i književne vrste za ovu su kritiku samo fikcije, pomoćna sredstva, — zato je racionalizam isključen. Intelekat pak dolazi kasnije kao logički instrumenat za sređivanje i uvođenje izvjesnoga sistema, pošto je ukusom izvršeno samo vrednovanje književnoga djela.

Međutim, kolikogod ova kritika naglašava ukus kao glavni uvjet i faktor pri kritičkom vrednovanju, ona ipak nije izrazito estetska kritika. U duhu tradicije — i Thibaudetova je kritika sintetična. Ona traži estetske elemente u književnom djelu — ali ne isključivo estetske. Jedino, podvlačeći činjenicu o potpunoj odijeljenosti sfere ukusa od sfere morala, ona definitivno odbija uvlačenje moralnih kriterija i tako pokazuje oštru razliku prema tradicionalnoj već navici francuske kritike, da moral i estetiku ne samo izjednačuje, nego čak estetske elemente podčinjava moralnim kriterijima. S obzirom na ovaj momenat, Thibaudetova je kritika mnogo bliža estetskoj negoli moralnoj — iako nije nipošto isključivo estetska. I upravo ova njena prevelika elastičnost u shvaćanju »estetskih fenomena«, prejaki fiziološki ton, — možda je najslabija strana Thibaudetove kritike. Thibaudet se boji od dogmatizma, racionalizma, — no zato je ipak nešto previše u fiziologiji, u pluralizmu, — ne dajući nigdje preciznosti i definicije. Taj je relativizam, neosporno, vrlo kritičan, čak i zbog svoje elastičnosti da shvati najsloženije i najraznolikije umjetničke manifestacije, vrlo prikladan kao redna metoda, no ipak on nije dovoljno čvrst. Jer, napokon, čvrstoća još uvijek ne mora značiti i dogmatizam. Thibaudet je Bergsonovac. Filozofija je Bergsonova baza njegove književne kritike. Svuda se u toj kritici osjeća, da je važnost položena na život. Traži se životni sadržaj djela, a ne forma, šablona ili novac. — I zato kritika nosi u sebi toliko ljubavi da razumije, i čisto u duhu Pla-

tonove filozofije Thibaudet misli, da je ljubav ne samo izvor svakoga umjetničkog stvaranja — nego je i izvor svake velike i životne kritike. Ljubav stvara djela, ljubavlju se djela i razumiju.

Sve o svemu, Thibaudetova je knjiga odličan kritički prikaz francuske književne kritike XIX. stoljeća, prodahnut svuda ličnim gledanjem i određen samostalnim stavovima prema problemima kritike.

TUŽNI SUVREMENICI

Mislim na vas večeras u krčmi sam,
Poliću, Matošu, Donadini!
Aj, i nizašto ja ne bih htio da vas dam,
iako ste, vele, bili u mnogom harlekini.

Sve su noći iste, ko kad ste i vi bili:
Namiguje nad svetim Markom prastara žuta Luna,
A vaš nepoznati brat očekuje, mrtvi mili,
Da doputuje u kočiji kneginja Pampeluna.

O kako su čarobne riječi, dragi: jesen, zlatna šuma,
Kao od trompetâ mjednih u virtuoza zvuci.
O što vas nema više? Ja silazim s uma.
Čujte: negdje u noći zavijaju vuci.

Imali ste pravo: ovaj svijet je ludnica.
I bolje je tako, da vas nema više.
Na ulici je samo dobra stara bludnica,
Što u sjeni kuća hitro suzu briše.

Zavidam noćas pticama na telegrafskoj žici,
Što svoja mala srca peru u slapovima zraka.
Ja ću morat da se sklonim u zemlji Romantici,
Jer daleke su ceste do kule od oblaka.

Mislim na vas večeras u krčmi sam,
Poliću, Matošu, Donadini!
Aj, i nizašto ja ne bih htio da vas dam,
Iako ste, vele, bili u mnogom harlekini.

Viktor Vida

JEDNO DJETINJSTVO

DJEČAK

Snivalo je ljeto u popodnevnom sjaju,
na ruke je pala dječakova glava,
misli bijahu u nekom dragom kraju,
suncem obasjana kosa sjajila se, plava.

Polumrak u sobi spuštene rolete,
probija se sv'jetlo kroz pukotinu neku,
sve odiše tugom popodnevne sjete,
a čuti je samo željeznice jeku.

Iznenada dječak u sebi se prenu,
osjetivši nešto tijelom se pomaknu,
i vidjevši na stijeni jednu dragu sjenu
majčina ga ruka već po glavi taknu.

ĐJEČAK I JEDNO BOŽJE VEČE

Podmuklom bruju zvona dječak prisluškuje tiho:
što se to ovdje zbiva, jesu li to sanje?
Probudio se vjetar, zastore je lagano zanjiho,
savijao je blago od sna probuđeno granje.

O tužno veče dječakovih snova,
kad zlatna glava na ruku pada blijeda,
sivost gviri iz dosadnih zidova,
pitanja niču, u dušu tuga sjeda.

Luta pogled umorno tražeći po zidu
sliku neviđenu, tek slućenu u mašti,
kad plesalo se u snu po oštrice bridu,
a ljudi bjehu često neobično tašti.

Otkud ove misli nenadano dođu?
Čega se dečko plaši, što je tako ružno?
Zašto misli gadne dušu mladu glođu?
Sve je tako plačno, dosadno i tužno.

Udarci se čuli zidnog nekog sata,
trak se sv'jetla krade kroz odštrinuta vrata.

Oto Šolc

U TRGANJU*

Pari ka da se crjeni måst upravo smašten
prilija
oko crkve Gospe Srinske,
po zapadu,
i jednu cilu bačvu ka da je u more ulija,
pa sve se rumeni.

* Branje grožđa.

Bi' će još jedno po ure sunca,
a brode bodulske kano galebi bili
po moru, na maištralu, s idrima bilin idru
i vozu bačve krcate slatkoga crjenog masta.

Sve su se dolačke štrade dobro napoile vodon,
kad su se sudovi prali,
a sada piju cide smaštena grožda;
domala popi' će litara puno,
novoga, mladoga vina.

Dolačkom štradom zamrlišala jesen po grožđu
i po friškome mastu.

Dugo su vrimena pěnale ožednile kåle
da se u jesen napoju,
u jesen lipu kada se lĭtina kupi,
lĭtina mala za puno truda,
mnogo težački' žuja za svako pojedino zrno,
mnogo mučnoga znoja,
mnoga briga i strâ o' bolesti loze i krupe,
ne ritka vapenja kiše;
vična dizanja rana i neprospane noći,
veslanja mučna za bure i juga;
svako je zrno plaćeno skupo: žujin, mukon i znojon,
krvavin znojon težaka.

Pri smrknuću, vidro po vidro, na glavi, u konobu nosu
u sudove iskriću stare.
Slatka je večera judi šta su trgati bili:
maništra, meso i razvodnjeno vino,
a za njon teški i kratak san — — —

Njiman je trganje drago i lipo, najlipše u godini ciloj,
jer to in je jedina plaća
mučnoga rada
kroz dugi' deset miseci.

DALMATINSKI KRŠ

Na sivon kamenu našen i na škrapama mnogin
nikolko škipa crjene zemje
posuto leži:
to gol je dalmatinski krš.

Iz pusti' ledina stvaraju uzrađenu zemju,
intradu,
o' tvrda kamena, šta je poškurija o' kiše i sunca,
dnevni svoj suvi kruv.

A teška je motika i tvrda dalmatinska zemja,
oštar je lašun ali živac je kamen,
a pot njiov slan
i muka je mučna rukama trudnin.

Životin svojin obrađuju zemju,
da posadu lozu.

Vascilu godinu spredaju nad intradon svojon
ka mater na' dicom.

U kamenu tvrdon loze ginu o' suše,
i jadna zemja
po' suncon ispucana gori.

Oni bevandu piju da moru prodati vino,
za potribe svoje,
za male novce;
litinu prodaju cine — a na njoj živote besprekidno ništu
u nadi za bojin;
rakiju peču za tuđa usta,
a maraštinu činu za boju gospodu,
jer za nji' to nije.

Oni, težaci moji, za me su najveći sveci,
jer i' posvetila naša 'rvaska zemja:
zemja crjena,
i kamen bili,
i borba sa moron modrin.

Vinko Nikolić

NADNIČARI

Uvijek sa sobom nosimo nemir, brige i lutanja,
bijeda nas stalno istim cestam tjera,
s nama putuju drumovi, nebo, oblaci i vjetar
bez cilja i bez smjera.

Kad se sunce popne na jablan, a mi nismo našli posla,
pritisne nas na ramenu kosa, težina oko srca stegne,
umor jalovog lutanja na tuđem sjeniku
s nama na počinak legne.

A kada tuđu pšenicu kosimo, okopavamo kukuruz tuđi,
maštamo o svom polju, livadi i kući,
koju nikad nismo imali, i naš nas gorak kruh
gorčinom svojom onda još jače truje i muči.

Preko dana tuđa polja napajamo svojim znojem,
a uveče kad umorni klonemo, još nas uvijek nemiri ganjaju:
zavaljeni na leđa upremo u nebo izmučene oči,
što u krilu umora sanjaju:

Toplu mekoću nečijih ruku,
mir jedne noći pod vlastitim krovom,
kruh spečen od žita s našega polja,
i malo radosti u životu novom.

MOJ BRAT U BRIGAMA ZIME

Mnogo nam je ova zima nevolje donijela:
pošast je selom harala, svinje skapavale,
mraz nam je opržio polja
i voćke posmrzavale.

Pojeftinilo mlijeko, a krave presahnule,
djeca su nam cijelu zimu pobolijevala,
a kad su snjegovi stali kopnjeti,
voda nam se na livade slijevala.

I potok je podivljo, sve nam zamuljio
livade, polja i ozime na njivi;
a kad proljeće posve opustoši zalihe zimske,
pitat ćemo: »Od čega da se živi?«

Žena će trgovca moliti za dug,
komisija će štetu procijeniti,
i doći će jesen, bijeda će ostati ista
ništa se ne će promijeniti...

Tek mi ćemo postati malo stariji i mnogo zgureniji,
jer stara nas nevolja uvijek jednako siše,
makar smo se davno s time pomirili, da svega imamo manje
samo duga uvijek sve više...

Zlatko Majtin

PATETIČKI STIHOVI NOŠENI OCEANSKIM MAGLAMA

I. Patetika: O jeseni gledanoj kroz okvir kavanskih novina

Šuti grmlje, a zelene vode
koračaju brzo kraj izgubljenih grana
stolovima koturaju se misli
i snažno živi kavana.

Ova je jesen tužnija od drugih
poplava puna i grozno širokih voda
zapela je u mojem oku
rad svojeg nemirnog hoda.

Želje su sada sustale u čaši
sa bijelom kavom i šarenim slovima.
Život je surovo sjeo pokraj mene
i muči me mislima novima.

Konferencije i Lige na burzi kotiraju slabije
večernja izdanja razmišljaju o uspjehu rata
a posljednji stupac bilježi nadu
o smanjenoj raboti Hrvata.

Dani su kraći i nemirniji
i pogledi šušte na svili i brokatu
za onim malim stolom u sjeni
želio sam ugriz, djevojko draga, na tvojem pruženom vratu.

I šušti grmlje, a zelene vode
koračaju brzo kraj izgubljenih grana
stolovima koturaju se misli
a pljušti jesen i nemir sivog dana.

II. Patetika: O umiranju i življenju inih staleža ovoga grada

Svaki čas othodi netko
iz krčme — »životna cesta«.
Pijan od tuge, žena i batina
povučen u se netko disati presta
i šušte glave ko u jesen tratina.

U ovoj krčmi oni se napajaju
i ljudi i žene i bogataši i jezuiti
jedni su tihi i samo zdvajaju
smirenje bubnjaju siti.

Tihi su oni što oko šanka stoje;
i stojećke piju i kunu:
kiselo vino što život im sipa
razbiju čaše, ne načine bunu.

Drugo je buka što dopire iz sobe
što teški je zastor krije
u njoj se slatki eliksir, pjenušavo vino
ležećke pije.

Othode žene i malena djeca
i duge falange crne
neki uz glazbu uz koju se jeca,
a neki plaho kao najplaše srne.

Ulaze novi i othode stari
zgužvani kaputi, frakovi i svila.
Banče se bogataši pijani od sreće
i udobno leže sred krčmina krila.

Radovan Žilić

VJEKOSLAV MAJER, ZAGREB

SARDELICE, KOKAIN I GIPS

Turobno zalazi novembarsko sunce, a hladni vjetar, koji je doputovao iz gore, zvoni plinskom svjetiljkom, pa se stari slobodnjak srdi, da se je dao uhvatiti među njenim staklima. Pepić već čitavo popodne sjedi na klupi pred kazalištem, i bubnjajući prstima po praćki u džepu, još uvijek se raduje da je njome najurio ljudeskaru i da ga je malo naučio poštenju. Eto takav nikogović hoće da vrijeđa njegovu majku u grobu, koja nikad nikome nije što na žao učinila i čiji je život prošao u teškū radu i brizi za njega. Ne da se on od nikoga vrijeđati, ma imao i slonovu jakost. On nije tako jak, ali ima zato više soli u glavi i više spretnosti od teških i glupih slonova, koji, imajući sve što im treba za obranu, i ne pomišljaju da treba i svoju pamet oštriti, a ne samo kljove. Vjetar je predveče postajao sve hladniji, i Pepić, dršćući od studeni, ustane i zakorača, ne razmišljajući kuda da upravi hod. Naskoro se nađe u Gundulićevoj ulici i brzim se koracima uputi prema Ilici. Počele se već paliti reklame nad dućanima, i Pepić je uživao u tim šarenim, čarobnim svijetlima, koja su tekla po zidovima kuća, pločnicima i licima prolaznika. — E, povećava se moj grad! — veselio se on kao da je barem pola grada njegovo, a zapravo je tu bio jedan od posljednjih, i kad je na Jelačićevu trgu pio vodu iz vodovoda, ogledavao se plaho, bojeći se da ga i za to tko ne opsuje. Teško su gurao kroz gužvu, a zima mu je sve više ulazila u kosti, no tješio se je, što ima trideset dinara. — Nešto će mi ostati, — mrmljao je pred sebe — iako još moram platiti ceh, što sam ga načinio o podne u Savskoj cesti. — I pun ponosa mislio je Pepić: — neka oni ljudi tamo ne misle, da sam ja nekakav prevarant. No bogme za vrijeme borbe nije bilo vremena, da se plati račun krčmaru, iako i u ratu zaraćene države ne plaćaju ništa za sve ono, što svojim i tuđim podanicima pomlate. — Sutra će poći platiti račun, i sve što je pojeo i popio može stajati najviše petnaest dinara, dakle mu još petnaest ostaje. Znao je on za jedno vinotočje u Gajevoj ulici, tamo se za male novce može najesti pečenih sardelica. To je već par puta jeo, i vrlo mu je prijalo. Upozorili ga na to služnici, koji tamo zalaze, jer on u čitavom djetinjstvu nije znao, što su to sardelice, poznajući samo naše domaće štuke, koje je katkada neki susjed dao njegovoj mami, a ona bi ih onda ispekla, pa bi to bio blagdan za čitavu obitelj. Tek se sjeća, da je s velikom plahošću jeo tu ribu, koja je bila vrlo dobra, ali puna sitnih kostiju. No kod sardelice nema nikakove opasnosti, jer nema tih sitnih kostiju, a može se pojesti čitava, pa ne treba mnogo paziti dok se jede. Ušavši u vinotočje, naruči dva deci vina i te ribice, kojih je za dva dinara dobio čitav tanjur. Sjedne na klupu kraj prazna stola, i za čas je već slasno jeo sardelice, zalijevajući ih dobrim vincem, jer se od starine kaže, da riba mora da pliva. Jedući, ogledavao se po gostima, i najednom opazi, da njegov stari znanac Kozjak, nekadašnji portir u baru, sada bez posla, sjedi u drugome kutu lokala i nešto raspravlja sa služnicima. Iz dima se jedva razabirala kruškasta, već malo ćelava glava. Mora da se nešto uzrujavao, jer je nemirno mahao svojim dugim rukama, tako da se maleni, sijedi služnik, koji je do njega sjedio, plaho odmaknuo, bojeći se da ga, možda i slučajno, ne udari. Pepić, veseo da je našao starog znanca, povikne glasno u buci:

»Bog, Kozjak, što se uzrujavaš? Nemoj toliko galamiti, moglo bi ti zubalo ispasti.«

Kruškasta se glava naglo okrene, i spazivši Pepića, rašire mu se usta do ušiju:

»Zdravo, Pepić! Već sam mislio, da te je tramvaj pregazio ili da si se možda oženio. Odmah idem k tebi. Samo da završim.«

Kozjak je još neko vrijeme galamio među služnicima, tada prenese svoju čašu s njihova stola k Pepićevu, oni se srdačno izrukuju, i kruškasta glava sjedne i upita razdragano:

»A gdje se ti kriješ? Već dugo sam htio s tobom razgovarati, zar si bio izvan Zagreba? Ha?«

»Nisam ja nigdje bio, ali znaš kako je. Danas spavaš ovdje sutra ondje, i uvijek imaš punu glavu briga. Znaš kako mi ide.«

Kozjak uzme sa Pepićeva tanjura sardelicu i rekne:

»Misliš ti, da meni bolje ide, ha? Ali mene možeš uvijek ovdje naći. Danas mi plati ovaj, sutra onaj, pa se nekako preživi. Čovjek se dosta najedi, kao na primjer sada s ovim dinstmanima. Da ih nekako zabavim, jer su mi platili piti, pripovijedao sam im, kakove su sile nastupale kod nas u baru. Slavna francuska zvijezda Maja Noris na primjer. Kad je ona u Parizu nastupala, bio je čitav varijete rasprodan, a i u Americi je bila. A vidiš, onaj služnik s crnim, zafitiljenim brkovima pripovijeda mi, da ta slavna plesačica nije nikada ni bila u Parizu, već veli, da se ona zove Marica Novak i da joj je otac tišler u Vrapču. On veli još, da dobro pozna njezina oca, pa da su često skupa pili. Takova glupost.«

Kozjak opet uzme sardelicu sa Pepićeva tanjura, koja je s munjevitom brzinom nestala u njegovim ustima.

Pepić, kao da to nije ni opazio, odgovori:

»Ne razumijem ti se ja u plesačice. Ti si bio u baru, pa to znaš.«

»To je jasno, da ja to znam, zato me i vrijeđa, kad mi tko ovakove gluposti pripovijeda. He, koliko sam ja pijane gospode vodio u zahod bara na bljuvanje. Lijepo sam ih očistio i oprao kao malu

djecu, i uhvativši ih čvrsto oko pasa, da pijani ne padnu, odvukao ih u auto. »Kozjak, to ti nikada ne ću zaboraviti«, pentali su pijani, a često su mi i lijepu napojnicu dali, a često i zaboravili na to. Znaš, kako su velika gospoda mušičava. Znaš ti to, ha?«

»Da, to znam«, rekne Pepić; »jednom sam na ulici slučajno stao nekome starom, vrlo otmjenom gospodinu na cipelu, i on se izderao na mene: »Glupane! Tko će mi sada očistiti cipelu?« Ja sam rekao: »Na Jelačićevu trgu je čistilac cipela, on bi rado nešto zaradio. Baš ćete mu dobro doći«. — Pogledao me je strašno strogo, a ja udri njega gledati, i on se brzo izgubio. Šta on meni kaže, da sam ja glupan.«

»Trebao si ti reći pardon, kad si mu stao na cipelu, pa bi odmah sve bilo u redu«, rekne poučavajući ga Kozjak, i opet uzme jednu od posljednjih sardelica sa Pepićeva tanjura.

»Nemoj ti tako, dragi Kozjak, kod mene kod kuće nije nitko govorio pardon, i moj otac je uvijek govorio, da ni s nama nema nitko pardona, pa zašto da se mi drugima ispričavamo«.

»Da, to je istina«, odgovori Kozjak, gledajući tužnim pogledom na tanjur, na kojemu nije više bilo nijedne sardelice — »tko ima s nama smilovanja; a imaš ti novaca za litru vina, ha?«

»Baš toliko još imam«, rekne Pepić, zatajivši da još ima petnaest dinara, koje treba zato, da sutra krčmaru na Savskoj cesti plati račun. Kozjak naruči vino, natoči čaše, a Pepić mu stane pričati, kako je praćkom pobijedio ljudeskaru. Kozjaku se to strašno svidjelo, i raširivši usta gotovo do ušiju, smijao se glasno, da su ljudi sa obližnjih stolova počeli gledati k njima. »Pravo si imao«, zagrcavao se Kozjak od smijeha, ne zaboravivši na vino, pa je svaki čas njegova čaša bila prazna, dok je Pepić u razgovoru jedva dospio da popije jednu čašu. Još su neko vrijeme razgovarali o Pepićevoj pobjedi, a onda opet stali da se tuže na taj život i počeli upadati u tugu. Kozjak je nujno sagnuo glavu, možda zbog tuge nad tim životom, a možda i zato, jer je vino u boci bilo već pri kraju. Uto stupi k njima čovjek u strašno izlizanom gumenom ogrtaču, i držeći izgužvanu športsku kapu u ruci, sagne se tajnovito do njihovih glava i gotovo šapćući, da su ga jedva čuli, rekne:

»Gospodo, oprostite, da smetam. Vidim da ste vi neki dobri ljudi, pa mislim, da me ne ćete prijaviti.«

Pepić i Kozjak ga čudno pogledaju. Nato će Pepić:

»Samo recite, gospodine, što mislite; ako možemo, mi ćemo vam pomoći.«

Neznanac, umiren Pepićevim riječima, rekne, ali opet posve tiho: »Gospodo, vi vidite, u kako užasno doba mi živimo. Pogotovo mi siromasi. Čovjek bi se najradije četiri puta na dan objesio, dvaput prije podne, a dvaput poslije podne. I svi smo mi nesretni. A kako da se tome pomogne, pitam ja vas, iako već unaprijed znam, da mi ne ćete znati odgovoriti.«

»A vi znate, ha«, upane mu u riječ Kozjak, gledajući ga ispitljivim pogledom.

Neznanac nastavi:

»Da, ja znam, kako se našoj nesreći može pomoći, eto pogledajte«.

I on izvadi iz džepa nekakovu vrećicu od ružičastog papira, i prinesavši je posve do njihova nosa, da nitko drugi ne bi opazio, rastvori je malo i pred njima se ukaže neki bijeli prašak, u koji su obojica začuđeno gledala.

»Dakle stvar vas već zanima, kako vidim, a to je dobro«, rekne neznanac udobrovoljeno, i nastavi:

»Svi smo mi nesretni, kako sam malo prije rekao, a ni vrag nam ne će pomoći. Ali božja providnost poslala je mene, da pomognem čovječanstvu, i to za nisku svotu od pet dinara. Tko je tako jeftino pomogao čovječanstvu, pitam vas ja, gospodo...«

»Na stvar, na stvar«, prekine ga nestrpljivo Kozjak, »ne trebamo mi vaših govorancija«.

»Eto već dolazi istina, odmah sam gotov«, rekne neznanac. »Ali, molim, to u velikoj tajnosti, inače mogu imati velikih neugodnosti. Radi se o slijedećem: U toj vrećici je kokain. Sigurno ste već čuli za to.«

Pepić: »Mislim da je to otrov, a ljudi koji ga uzimaju, zovu se kokainisti. Meni je jednom u nekoj iskuhavaoni rekao neki suhi čovjek, da uzima kokain. Bio je blijed kao čaša puna Jamničke kiselice, koja se pije nakon lumperaja.«

Kozjak: »Da te vrag, da nam ti ne bi kakova otrova prodao, pa da mi pocrkamo kao štakori. Sumnjiv si ti.«

Neznanac uplašeno:

»Nisam ja sumnjiv gospodo, nisam ja sumnjiv, ja sam veliki siromah, pa bih htio nešto zaraditi. Ako hoćete, ja ću tu pred vama kušati taj prašak, pa da vidite, da mi se ništa ne će dogoditi.«

»Dobro, to možemo pokušati«, rekne Pepić, »ali kažite nam, u čemu se sastoji ta sreća, koju čovjek uživa nakon tog praška. Hoćemo li mi nakon toga od vas dobiti kakovu namiru, kojom imamo pravo na koštu, na piće ili možda na tijater? Da znamo.«

»Ali ne, dragi ljudi, stvar je u tome: taj prašak morate metnuti na dlan, pa ga onda nosom uvući u se. I naskoro ćete se osjećati strašno lagani, zaboraviti ćete na sve brige i biti ćete sretni, sretni i presretni. Dakle pokušajte.«

Pepić odluči da žrtvuje pet dinara od onih novaca, koje je spremio za birtaša na Savskoj cesti, i dok je kriomice iz džepa vadio no-

vac, da ne bi Kozjak vidio, dotle je njegov drug još uvijek nepovjerljivo gledao u neznanca, i zaprijetivši mu ozbiljno rukom, rekao mu:

»Ti, slušaj, ako je tu kakova svinjarija po srijedi, onda jao si ga tebi. Već ću te ja negdje uhvatiti, ali onda ću ti svezati ruke na leđa i sav prašak, koji sa sobom nosiš, morati ćeš pojesti i bez kruha i bez soli, pa da se raspukneš.«

»Stvar je riješena«, prekine ih Pepić, »neka on tu pred nama proguta malo toga praška, pa da vidimo, da li pošteno misli.«

»Molim, molim, drage volje«, rekne neznanac, i turnuvši prste u vrećicu, izvadi malo praška i stavi nešto u usta, a nešto usrkne u nos. Pepić i Kozjak gledali su pažljivo, što on radi, a neznanac raširi lice u blaženi smijeh i rekne:

»Eh, već počinjem biti sretan, majko, već počinje sreća, ah, kako to godi, kako to godi...«

Kozjak: »Slušaj, dragi, kad si ti sada već sretan, šta ti onda trebaš naših pet dinara, daj ti to nama badava. Sretan čovjek ne treba novaca od sirotinje.«

Smjesta nestane blaženog smijeha sa neznančeva lica, i on će ozbiljnim, malo plačljivim glasom:

»Ljudi, trgovina je trgovina. Pa valjda ne ćete biti takovi...«

»Što kupuješ, moraš i platiti, ni jegervuršt se ne dobije badava«, rekne Pepić ozbiljno, i pruži neznancu pet dinara, a ovaj njemu dadne papirnatu vrećicu i htjedne da ode.

»Hej, čekaj«, uhvati ga Kozjak za rub strašno izlizana gumenog ogrtača, »barem još dvije, tri minute, da vidimo, hoćeš li nakon tog praška ostati živ.«

Još dva, tri časa ostala su sva trojica u šutnji, kao da odavaju počast sjeni kakovog velikog pokojnika, a onda neznanac ostavi njihov stol i za čas ga nestade iz lokala.

»Dakle na posao«, rekne Kozjak, »čekaj me još samo časak«.

Kozjak ode i izgubi se u dimu druge sobe među gostima. Za čas donese vesela lica bocu punu vina, i pobjedonosno je postavi na stol.

»A otkuda ti to«, upita ga začuđeno Pepić.

»Na vjeru, brate, na vjeru. Dinstmani su jamčili za mene. Pa misliš ti, da sam ja ne znam šta.«

Obojica popiju još brzo čašu vina, a onda stanu usisavati prašak u se. Radili su to vrlo ozbiljno oko pet minuta, a onda upita Kozjak:

»Pepić, jesi li ti već sretan, ha?«

»Još ništa, još ništa« rekne Pepić, »možda taj vrag ne djeluje odmah, ali nemoj me smetati.«

I obojica su dalje važno usisavala bijeli prašak u nosnice.

»Pepić«, javi se opet Kozjak, »mislim da bih ja smio između toga popiti čašicu vina, to ne može škoditi sreći.«

M. Uzelac Pavlova

F. Šimunović Crtež iz Španije

»Barem sada se svladaj, kad je tako važno«, rekne Pepić, usisavajući sve glasnije prašak u nosnice. No Kozjak se nije mogao svladati, i natočivši čaše, rekne:

»Pa makar i nesretan ostao, ali ne mogu ja pred sobom gledati vino, a da ga ne pijem. Prevelike su to muke za mene.«

I oni popiju svaki svoju čašu i nastave opet usisavanje praška. Iako su ljudi oko njih, a osobito u drugoj sobi, glasno razgovarali, pa i pjevali, ipak se moglo jasno čuti, kako oni zdušno i marljivo usisavaju prašak u sebe.

»Ja još uvijek nisam sretan, pa kakova je to medicina«, javi se Kozjak, koji se od tog posla već sav zacrvenio, dok je Pepić još uvijek s najvećom ozbiljnošću i najvećim mirom sve to za njim radio. Tad rekne:

»Ti, mene su već počele peći nosnice, bit će nešto.«

»Ništa ne će biti,« rekne srdito Kozjak. »Dobro nas je nasanjkao. Mater mu.«

Na začađenoj zidnoj uri nad vratima prošlo je već četvrt sata otkako se Kozjak i Pepić bave tim poslom. Već im je klonula volja, a i svaku nadu su već izgubili.

Kozjak, mrzovoljno:

»Pa kako smo mogli biti tako glupi. Da smo se radije za tih pet dinara pošli voziti na ringlšpil, bili bi sretniji«.

»Da, to imaš pravo«, odvrati Pepić, gledajući srdito u preostali prašak, koji je virio iz razderane vrećice. »No baš me zanima, što je u tom prašku.«

I oni stali prstima čeprkati po vrećici. Kozjak:

»A, sad ja znam, zašto su nas pekle nosnice. To ti je, brate, gips, znam ja, što je gips.« I on rastepe prašak po stolu. »A sve mi se nekako čini: to što je vlažno unutra, to ti je na fino stučena mrkva. Šuft prokleti, baš nas je nasamario. A sad se negdje smije i zapija naših teško zasluženih pet dinara.«

»Nisi ih ti zaslužio, nego ja«, rekne srdito Pepić, i rukom pomete prašak pod stol. »I ja sam siromah, ali ne pravim takovih stvari«.

»No ako ga ja uhvatim, ako ga ja uhvatim, zagnjuriti ću mu nos u žlijeb u podzemnom zahodu na Jelačićevu trgu,« rekne srdito Kozjak. »Svinja jedna. Ti, taj mora biti sumnjiv, taj već sigurno ima nekakove škole. Nekako je izgledao kao da govori barem tri jezika.« I u bijesu natoči Kozjak svoju čašu i brzo je ispije do dna. Tad natoči obje čaše, pa će prema Pepiću:

»Ti, ovu eks u znak bijesa.«

Pepić ispije do dna, pa obrisavši usta rukavom, rekne:

»Ne da nama sudbina sreće. Eto, dali smo sada za nju pet dinara, pa opet ništa. Sad treba opet dalje živjeti sa svojom bijedom kao gu-

bavac sa svojom gubom. Ne možeš je se riješiti, možeš se samo napiti, da je na čas zaboraviš. Tako ti je to. Toči!«

Kozjak vrlo pripravno natoči čaše, i u razgovoru i pijuckanju prolazilo im vrijeme. Kako je ovdje bilo ugodno i toplo. Svud oko njih galamili gosti, smijali se i pjevali, mirisi jela i vina lijeno plovili zrakom, i tu su se nekako osjećali sigurni pred tim ludim vremenom, kao kad se dva turista sklone u sigurnoj planinskoj kućici, a vani urla bura u visokim borovima, vododerine huče i buče prema nizini, a blijesak svaki čas srdito raspori nebo. Kozjak je još na veresiju izbio pola litre, i tako su veselo u razgovoru proveli vrijeme do zatvaranja lokala. Malo teški od vina, podigli su se i pošli prema izlazu. Za njima štamgasti i gazda s ogromnim ključem. Na ulici im udari hladan vjetar u lice, kao da ih je netko udario mokrom krpom po obrazima.

»E, skoro će prosinac«, uzdahne Pepić, »ne može se više vani spavati. Teško je to.«

»Ja bih te k sebi poveo«, rekne Kozjak, »ali prošli tjedan sam doveo nekoliko pijanih prijatelja, koji su spavali u kuhinji i onako pijani štrcali se vodom iz vodovoda, a debeli Štrigar bacio je svoju cipelu u prozor i govorio da gađa u mjesec, pa da će ga sigurno pogoditi. — »jer ja sam bio član streljačkog društva«, — govorio je drugima. Odonda moja žena, čim začuje moje korake, postavi se za vrata s mojim štapom, i nitko više ne smije da kod mene prenoći. Dakle to ne bi išlo.«

»Kad ne ide, ne ide«, rekne snuždeno Pepić, »ja se i onako čudim, kako ti to bez mjesta, pa oženjen možeš živjeti.«

»Je, dragi moj,« odvrati Kozjak, dok su hodali prema Jurišićevoj ulici, »ja ti imadem mnogo poznatih u gostioni, pa mi svaki ponešto plati. A ja ti nešto pojedem, a drugo metnem u džep, pa to onda odnesem ženi i djetetu. Ja ti to oprezno radim. Popipaj moj džep.«

Pepić opipa džep njegova kaputa i osjeti pod rukom nešto okruglo i tvrdo.

»Šta je to?« rekne tad začuđeno.

»To ti je mala rajnglica, dragi moj,« odvrati Kozjak slavodobitno. »U nju ti ja, razgovarajući, mogu metnuti i najmasniji komad mesa, pa ti to lijepo odnesem kući. Ja ti, na primjer, reknem čovjeku koji sa mnom sjedi: »Boga ti, pogledaj, nije li onaj mali, crni u kutu sličan pokojnome Matkoviću, ma isti nos, oči.« I dok ti on pogleda tamo, metnem ja brzo komad mesa u džep u rajnglicu, a kad se okrene, pogleda malo začuđeno gdje je meso, ali nikako ne može zaključiti, kamo je nestalo. A ja onda spretno prijeđem preko toga i govorim, recimo, o pretpotopnim životinjama, koje su imale duljinu od trideset metara, kako sam negdje čitao, a mislim da sam to negdje čitao, jer sâm to

bogme nisam izumio. Da, tako ti ja živim. Šta ćemo. Takovo je vrijeme. Pa valjda ti je to jasno, ha?«

»Razumijem, razumijem,« rekne Pepić, uvukavši ruke u džepove i koračajući tužno pokraj njega. »Glavno da ti uspije. Valjda si se vježbao u tome«.

U razgovoru došli su naskoro do kuće na kraju Jurišićeve ulice, u kojoj je Kozjak stanovao. Na rastanku rekne on Pepiću:

»Baš mi je žao, da te ne mogu povesti k sebi, ali što ćeš. Baba čeka sa štapom iza vrata. Neugodna stvar. A gdje bi se s tobom mogao sastati. Ja rado s tobom razgovaram. Ti si zgodan čovjek.«

»Pa i ja tebe volim, ali kako možemo mi siromasi da urečemo sastanak. Što ću ti reći? pod ovom ili onom vrbom ćemo se sutra vidjeti?! Nismo nas dvojica dva bogata prijatelja, koji se mogu posjećivati u svojoj palači, pa i lijepo dati skuhati čaj, i navinuti zajedno i radio i gramofon, da bude veselije. Kad se vidimo, vidimo se; zdravo, dragi Kozjak.« I Pepić mu snuždeno pruži ruku.

Kozjak je prihvati i čvrsto stisne.

»Bogamu, pa ne možeš ti ovako u hladnu noć.«

»Nije to prvi put, Kozjak, već sam ja naučan na to. Bog!« rekne Pepić, i stane koračati prema Draškovićevoj ulici. Kozjak još povikne za njim: »Možda će jednom biti bolje, šta misliš, ha?« a onda nestane iza kućnih vrata, tako da Pepić nije više dospio da mu odgovori. — A što bi mu i mogao odgovoriti na to, — pomisli nujno Pepić. — Hoće li jednom biti bolje? To je isto kao da me netko upita, ima li na mjesecu ljudi. Tko to zna. Ja znam isto toliko kao i moja mačka Fifa, koju sam u djetinjstvu imao. Više ništa. Idemo dalje!

I on energično zakorači u mračnu i oblačnu noć, koja je bila bez i jedne zvijezde. A hladni vjetar bridio je kroz njegovu trošnu odjeću kao da mnoštvo sitnih pilica pili marljivo po njegovoj koži i kostima. Sa kolodvora fićukao je tužno, otegnuto vlak.

ZDENKO VOJNOVIĆ, ZAGREB

NAŠA SUVREMENA GRAFIKA

Prikazujući danas rad i rezultate umjetničkih htijenja, — koja su dio naših općekulturnih nastojanja —, jasno nam je, da ta prikazivanja, ukoliko hoće da imaju uopće neki raison d'être i da bar nekako adekvatno zahvate činjenice koje obrađuju, treba da bezuvjetno odbace šablonsko sistematiziranje, prikupljanje i vrednovanje »našeg umjetničkog blaga«. Mučno je doduše u našem »provincijalnom zakašnjenju« i samo prikupljanje i sistematiziranje umjetničkih tvorevina i radova, ali ipak, određujući njihovu vrijednost i značenje u sklopu izgradnje hrvatske umjetnosti, ne možemo naprosto da se zaustavimo na historijsko- umjetničkim izvodima i konstatacijama, i na hedonističko-artističkoj estetskoj analizi izvjesnih umjetnika, niti možemo da se povedemo za benevolentnim (možda reakcionarnim) konstrukcijama umišljene veličine.

Treba da u te prikaze, studije, interpretacije i otkrivanja uđe nešto stvarnog života, nečeg na momenat elementarno neobuzdanog, što će, nošeno današnjicom, unijeti novu dinamiku u sagledavanja, zahvatanja i stavove spram naših umjetničkih nastojanja.

Treba poći korak dalje — a često je i korak samo prijelaz u nove svjetove — i neposredno doživljujući zbivanja i totalitet jedne stvarnosti izraziti je njoj samoj i spram nje same. Konstatirati larpurlartizam i tendenciju, njihovu suprotnost i značenje za suvremenu umjetnost, nastojati u »višem stupnju« čak i te konstatacije pretvoriti u djelo, forsirajući mediokritetsku pseudotendenciju — sa svim tim nije još iscrpen problem naše umjetnosti, bilo u njenom stvaranju bilo sistematskoj kritici i interpretaciji.

Govoreći baš o suvremenoj umjetnosti, koja nas — izrasla iz diskrepance ovih naših dana — *ili nosi ili ne nosi* spram eksplozije, iza koje će se naše suprotnosti postaviti u nove forme i nove odnose, treba da što jasnije ukažemo i doživimo svu onu neposrednost, kojom je ta umjetnost funkcionalno vezana s čovjekom i stvarnosti.

Činjenica je, da je situacija u modernoj hrvatskoj umjetnosti u znaku borbe donekle ustaljenog »artističkog« veltanšaunga, u kojega se okviru radi gotovo samo o formalnim varijantama, naporima i pokušajima, — i o umjetnosti socijalne tendencije, koja zadirući u dinamiku društvene *strukture* traži ovdje nove sadržaje i adekvatne forme izražaja, i odbacuje deduktivne inspiracije iz rafiniranih svjetova dekadentne superstrukture društvenog sloja.

Konačno — oni elementi »artista«, t. j. umjetnici, koji su uvidjeli i osjetili presahlost beskompromisnog artizma —, našli su se s »tendencioznima« na putu, iz kojega je izrastao *problem našeg likovnog izraza*. Taj najaktualniji problem i umjetnički veltanšaung suvremene hrvatske umjetnosti zapravao je najdelikatniji momenat u historiji naše umjetnosti uopće, tim više, što se konkretno rodio baš u današnjoj kulturno-političkoj konstelaciji. To pitanje našeg likovnog izraza nije nikakva izmišljotina »zajedničkog fronta«, već je ozbiljan kamen kušnje, da se, iako zakašnjelo, ipak pokažu *naše* umjetničke ličnosti. I to ne fiktivne ličnosti, koje »goni rasa i krv u svojoj apsolutnoj snazi i autohtonosti«, nego umjetnici, koji će adekvatno današnjem momentu shvatiti, da naš likovni izraz ne leži samo u relaciji selo—grad, jer je i taj odnos samo dio općeg socijalno-kulturnog odnosa. Postulat »našeg likovnog izraza« nije drugo nego postulat da se doživi i umjetnički izrazi naše teško socijalno vrenje i krvarenje, a »ljepote našeg Jadrana«, »zagorske gorice«, širine naših panonskih nizina, i arhitektonski ostaci i spomenici naših gradova i gradića, plastika i plošnost naših pejzaža, sve to da se ne gleda kao artistički najinteresantnija štafaža naših zbivanja, već kao živa zemlja, kojom se mučno odvijaju dani naših borba. Taj postulat traži, da se sve to gleda očima onoga, koji to tegleći i radeći najbliže doživljava, i da se to likovno izrazi u formi, koja odgovara konkretnom i idejnom svijetu našeg čovjeka, koji skapavajući od napora i gladi istovremeno hoda u dugim povorkama s »majstorima duša«, koji je boreći se istovremeno pasivan, i koji stvarajući podliježe istovremeno tuđim stvaranjima. Likovno nas izraziti bilo bi sve to doživjeti, razmrsiti (ili pomoći razmrsiti), pa kao doživljaj objektivirati u umjetničkoj formi.

Ako u vezi sa svim tim zagledamo u naše umjetničko stvaranje, specijalno u grafiku, dolazi nam spontano da se pitamo, što bi pokazala *sociologija hrvatske grafike*. Taj se problem može postaviti tek u sklopu opće sociologije naše umjetnosti. Budući da se u već pomenutom kompleksu društvenih i idejnih odnosa kreće i odvija rad naših likovnih umjetnika, jasno je, da se sve ove prilike odrazuju u njihovim stavovima i djelima. Uzmimo ukratko: počeci naše umjetnosti, kao kulturnog stvaranja članova *našeg* društva, počinju zajedno s počecima razvoja građanstva u Hrvatskoj. Taj proces nije stvarno niti puno stoljeće. (Karas, Zasche itd.). Umjetnost rane građanske periode u Hrvatskoj znači dosta naivno predavanje tadanjim umjetničkim strujama (bidermajer, klasicizam, poslije realizam — Bukovac itd.). Kasnije, za *kraljevićevske* faze, logično je da je i građanin Hrvatske — u talentiranim ličnostima naših prvih impresionista — gravitirao više spram »revolucionarne« pariske umjetnosti Maneta i dalje, i da se usmjerio spram Pariza, koji je poslije Carstva a u novoj Republici bio

postao evropski centar kulturnih i umjetničkih snaga građanske klase. Svakako nam je to konveniralo više nego »dinamika« bečko-münchenske secesije, koja u Hrvatskoj znači više službeni import nego spontano donošenje novih pogleda i umjetničkih realizacija. No dok su naši prvi putovi u Pariz (a to je prva faza hrvatske Moderne u 20. vij.) stvar više individualnog karaktera, uspjeha i radosti, što su naši talenti (Kraljević, Račić) mogli da priđu novoj umjetnosti, koja je rušila ukočene forme klasicističkog apsolutizma, dotle naša daljnja hodočašća onamo postaju činjenica, zbog koje umjetnici imadu da snose izvjesnu umjetničko-etičku i društvenu odgovornost. Rat i nove prilike u svijetu pokazale su, da se umjetnost uzdrmanih društvenih odnosa sve više iscrpljuje, stvarajući revolucije unutar svoje sopstvene strukture. Udaljujući se nesamo od društvene stvarnosti, nego i od umjetničkog objekta, koji su prvo dekomponirali (impresionisti i neoimpresionisti), a poslije preko raznih smjerova umjetno rekonstruirali (kubizam, neorealizam itd.) umjetnici, vođeni sve većim idejno-društvenim divergiranjem, zaboravili su, da su i »ljepote kao životni intenziteti« samo onda vrednote, ukoliko se funkcionalno odnose bar u posljednjem vidu na društvo i čovjeka, pospješujući proces intenziviranja njegovih progresivnih napora i ideja. — U toj etapi općeg umjetničkog razvoja, koja karakterizira i našu modernu umjetnost u fazi poslije Kraljevića, stvaraju danas i rade naši umjetnici, i sigurno znaju, gdje je usidren smisao njihova rada, pa snose punu odgovornost, jednako kulturno kao i etički, koliko izrađuju opću, pa i našu, hrvatsku umjetničku stvarnost.

Sociološka analiza historije naše umjetnosti pokazuje, da zbog izvjesnog ekonomsko-kulturnog standarda nije bilo — specijalno na području grafike — epohalnih otkrića izvjesne grafičke tehnike, (kao što u Italiji bakrorez preko nielista — za renesanse, litografija pred 100 god. u Njemačkoj u vezi s kemijskim progresom itd.). Tehniku i sredstva grafičkog rada preuzeli smo iz vana.

Estetsko-psihološke komponente, dakle one — subjektivne, koje izgrađuju hrvatsku grafiku, gotovo do danas nemaju jedne široke sociološke baze. T. j. — sociologija hrvatske grafike pokazuje, *da grafika kao umjetničko sredstvo izražavanja nije kod nas bila diktirana širom, socijalnom potrebom* (osim izuzetka, o kom će se govoriti), nego tek subjektivnom naklonosti samog umjetnika. Jasno je, da se prema tome određuje i svrha izvjesnih grafičkih radova.

Ako eliminiramo merkantilne uvjete nekih grafičkih radova (mapa, ciklusa, — primijenjena je grafika drugo) — ne tretirajući ih kao »socijalnu potrebu« — onda je većina grafičara i slikara, koji su se služili grafikom, radilo skoro samo pod vidom artističke ili subjektivno-hedonistički upravljene potrebe (Kraljević), ili izražavajući sadržaje i motive, koji su daleko ili dosta daleko od aktualnih (a umjetnički i te kako interesantnih) zbivanja u stvarnosti svakidašnjice. Tu je i značenje *Miroslava Kraljevića,* koji je nemiran, raskidan i nervčik, u svojoj grafici izrazio sav novi svijet i umjetničke mogućnosti pariskog impresionističkog realizma. U Kraljevićevim crtežima očituje se sva psihologija njegova predanja bogatoj tradiciji i umjetničkoj stvarnosti francuske umjetnosti. Noseći u sebi dekorativne elemente secesije ubacio ih je u kaos raznih likovnih utjecaja, zahvatio je u morbidnost toulouse-lautrecovskih kompleksa i sublimacija vitalne i ljudske trulosti i dao konačno u svojoj grafici raspojasani svijet aktova, baleteza i erotike crtajući virtuoznom linijom prebujale oblike svih tih korpusa, kojih su se udovi, trbusi, kretnje i trzaji pretvorili u vrtlog neke barokne ritmike.

Uz posve ozbiljne crteže, kao što je studija brata i majke, Kraljević je znao da na momenat skrene iz sfere svojih solipsističkih sublimacija i da dade uspjehe scene, kao što je »Tučnjava« i »U gostionici«. Kraljevićevi crteži, puni ličnog duha i — makar morbidne — lične vitalnosti, ako su i nosili — kao i čitav njegov slikarski opus »— i divergentne likovne izražaje« (Lj. B.), vrijedni su kao uspjeli izraz linijom, ta Kraljevićeva grafika znači pravi i puni umjetnički početak naše grafike, koja postaje jednako vrijedno i samostalno sredstvo izražavanja.

Izuzeci od gore pomenutih intencija naših umjetnika — kao Babićev Tomo Bakran na odru, Ilica 1928, Crvene zastave i sl.; Uzelčeve ilustracije Mlade mise Alojza Tičeka, Kirinov Štrajk (Vlast radnom narodu), pa Bez posla, Ulica uz Temzu i sl.; Gecanova Tri domobrana (1921.) — više su slučajnosti u čitavom kompleksu njihova opusa, bez obzira da li se i tu nastojalo osim sadržine dati i koji formalno artistički novum ili pokušaj.

Cjelokupni grafički rad *Ljube Babića,* — njegove rane litografije kao Adaggio (1916), Bonazza (1917), motivi Stare katedrale itd. velika mapa Toledo (lito) i najnoviji pejzaži lirsko je rezoniranje osjetljive prirode, koja oscilira između impresija svojih ličnih intimnih svjetova, da se opet trgne na tematiku Tome Bakrana, i na jedinstvene i teške pokušaje da se bude »most« za dalje. Više tražeći i neprestano naglašujući »naš likovni izraz«, manje sretan da ga izrazi, Babić se kida između opće ustaljene umjetničke psihološke strukture i racionalnih postulata, između artističke lirike svojih crteža i pokušaja da bar u primijenjenoj grafici, stilizirajući opremu knjiga prema nacionalnom hrvatskom ornamentu, izrazi svoje vjerovanje u hrvatsku umjetnost.

Uzmimo *Tomislava Krizmana.* On je grafičar izvrsno obrazovan u svojoj struci, kroz čiju je školu u akademiji prošla čitava generacija

naših današnjih umjetnika. Još 1906. izdao je Krizman ciklus bakropisa iz Bosne i Hercegovine, poslije staru Srbiju i nedavno mapu sa Jadrana. Osim toga, on je opremio niz izdanja Savremene Biblioteke (Beograd), neke knjige Vojnovića, Zidanje Skadra od Korolije, — pa mnogo prigodnih plakata. U Krizmanovoj grafici ima izvjesna idealistička na mahove romantična nota, ali neki racionalizam, duh nekog »Specialistentuma«, sve elementi udaljenosti od života obilježuju njegovu grafiku i daju joj pečat i značenje za hrvatsku grafiku danas.

Što znači u našoj necjelovitoj i neizgrađenoj umjetničkoj tradiciji raditi, kad je čovjek upućen na veliki vanjski svijet, pokazuje grafika *Vladimira Kirina*. Kirin, uz Krizmana i Hegedušića naš najizrazitiji grafičar, radio je dugo vremena u Engleskoj (u Studiu i Architectural Rewiew), i čini se da se je mirni i stvarni engleski duh, ono karakteristično shvaćanje realnosti, odmjereno i strogo, mnogo impregniralo u Kirinove impresije. Sve te značajke engleskog habitusa, odražene u njihovoj umjetnosti, naročito u grafici, zadržao je i Kirin u svom gledanju i načinu rada. Njegove ranije Litografije (1921.) koncipirane su još nešto slobodnije, sama tehnika nije tu još čista i izrađena. Već poslije, u svojim poznatim mapama Zagreb, Split, Trogir, Šibenik i Hvar, pa u crtežima Baroknog Zagreba i u posljednjim svojim radovima, Kirin polazi svojim određenim realizmom, koji, inače ilustrativan, prati decentno podcrtana nota štimunga, arhitektonskih spomenika kulture naših krajeva. Kirin je osobito aktivan u opremi knjiga: u hrvatskoj knjižnoj umjetnosti poznate su njegove opreme Bulićeva Zbornika, Zbornika Matice Hrvatske, Hrvatske umjetnosti od Strzygovskoga, Savremenika, Grafičke revije itd. Svuda se tu zapaža njegovo »poštivanje ornamenta i starodrevnog tipa pisma«. (Dr. A. Sch.).

Grafika *Milivoja Uzelca* po svom je karakteru kao i njegova ulja nonšalantna, lagana, puna espria jednog doživljavanja. Ta grafika nije nikad namijenjena široj publici: erotični crtež Grčkih Proljeća s tekstom M. Begovića postoji samo u originalu, ilustracije Krležinim novelama je epizoda, gdje je Uzelac zabavljajući se zahvatio dinamičnu i sarkastičnu grotesku scena oko velečasnoga Tičeka, kao što će poslije jednako amizantno baciti pogled na cirkusku Jahačicu. Sportske mape, koje je po narudžbi radio u Parizu, posve su merkantilnog karaktera, iako iz njih izbija — kao i iz čitavog rada Uzelčeva — savršeno vladanje sredstvima, kojima izražava bujni impuls svog mentaliteta, koji se ne brine za ono »apres nous«.

Gecanove litografije Ropstvo na Siciliji pa Klinika (1921.) spadaju u vrijeme, kad je Gecana bacao rat po Evropi. Ta grafika djeluje nervozno, na momenat rezignirano i stravično, kao spontani izraz Gecanovih ratnih lomova. To se uostalom osjeća i po nemirnim linijama i

nečistom svijetlu i sjenama, koje padaju na scene u Klinici i po hladnom miru nekih listova iz Ropstva. Ipak ta ratna i poratna grafika, osim nešto u Tri domobrana, ne bi mogla da prikaže sav krvavi (nimalo eksaltirani) očaj Hrvatskog boga Marsa. Posljednji su Gecanovi radovi više studije nego samostalni listovi, a karakterizira ih sve veća staloženost.

Marijan Trepše prikazao je u mapi radirunga svoje grafičko umijeće nastojeći na dosta bizaran način dati motive Kabareta, Ubijstva i sl., pa u litografijama pejzaža, kupačice itd. Trepše, iako se bavi grafikom, odaje u svakom momentu više malersko shvaćanje i tretman.

Nova stremljenja u hrvatskoj umjetnosti, a napose u grafici, znači pokret grupe »Zemlja«. Može se netko sa stavom Zemlje slagati ili ne, ali činjenica je, da je Zemlja s Krstom Hegedušićem svakako unijela u naš likovni život nova nastojanja, novu volju, da je ukazala novi svijet i kod nas neuobičajena shvaćanja i poglede na umjetničko stvaranje. Hegedušić s ostalim članovima Zemlje (Detoni, Ž. Hegedušić, Kristijanović, Kovačević, Postružnik, Svečnjak, Tomašević, Tompa itd. — od kojih su neki danas istupili) osjećajući onaj teški »oscuro« našeg čovjeka, sve njegove muke, koje su ga socijalno, kulturno i vitalno izobličile, pristupili su tom čovjeku i buntovno prekinuli s već određenim gledanjem i likovnim izražavanjem.

S tezom, da se umjetnost ima popularizirati, da se u njoj ima izraziti pun život tog potlačenog seljačkog i radnog svijeta, kako bi taj svijet — sagledavši sebe i svoju svakidašnjicu u umjetničkoj objektivaciji, kao osebujnoj, sugestivnoj manifestaciji svojih htijenja, želja i prelamanja, — upro snažnije, trgao se i pošao dalje.

Socijalna grafika Zemlje pošla je tim putem i prikazala u svojoj umjetnosti teško blato »Podravskih motiva«, »Provincije u pozadini« (Hegedušićeve ilustracije Knjizi H. Kikića), škripanje, težinu i veličinu »Rada« (ilustracije Zoli). Najjači Zemljaš, razvijajući se neprestano, nastoji u svojim posljednjim grafikama (Pleti kotec kak tvoj otec) da prikaže neposredno psihu našeg sela i sve negativne strane njegova konservativizma, koji se među ostalim očituje u moru sujevjerja i izvjesnog fatalizma. Ostali Zemljaši traže slično »nepitoreskne« motive, zapadaju po koji put u šablonu tematike (Svečnjak), ali nastoje sve više umjetnički izgraditi svoj likovni način i izraz (Tomašević, Vaić). Specijalno u umjetničkom vidu Zemlja nastoji da se preko primitivističkog, plošno shvaćenog realizma približi primitivizmu likovnih koncepcija našeg sela i uopće našeg primitivnog čovjeka, i da mu na taj način omogući jednako da se *sam likovno izražava* (naš likovni izraz?)

i da shvati umjetnost, koja mu je namijenjena.[1]) S istog je razloga jasno, odakle u Zemlji toliko i pretežito grafičkih radova. Za masovnu umjetnost grafika je po načinu i mogućnosti izražavanja i po pristupačnosti (producentu i konsumentu) najprikladnija. Tu je dakle grafika kao izraz dobila svoju širu socijalnu osnovicu, to više, što je K. Hegedušić pošao i dalje nastojeći da seljaka privede direktno umjetnosti. Generalić i Mraz, pa Virius već su pokazali pozitivne rezultate svog seljačkog umjetničkog stvaranja, koje je slično intencijama i shvaćanjima Zemlje.

Očito je iz dosadanjeg prikaza, koliko bi Zemlja s Hegedušićem — i s iskustvom Babićevim mogla da ostvari umjetnost, koja bi tematski i formalno mogla da bude odraz i naše stvarnosti.

Šimunović, naš najmlađi grafičar, koleba. Talentiran, do danas nije izdavao posebnih mapa već je u dvije izložbe (1935. samostalno kod Ulricha, ljetos u Zagrebu) umjetnicima prikazao svoj rad, među kojim je osobito mnogo grafike. Šimunovićevu uspjelu grafiku ne možemo tretirati kao lični izraz, jer je odveć jako pod dojmom svog studija Goye, ali je očito, da ga kida Goyin artizam i traženje nove suvremene tematike.

U velikim crtama, bilo bi to, što smo prikazali po najmarkantnijim predstavnicima — naša moderna grafika. Još uvijek, u njoj se — kao i u čitavoj našoj umjetnosti — očituje traženje, ali sve snažnije i intenzivnije, i sa sve jačim značajkama *našeg* traženja, koje je proizašlo iz naše stvarnosti. A makar traženje, *kao takvo* ono je za nas mnogo.

[1]) Prigovori i kritike da je Hegedušić »Brueghel—Gross«, ne zadiru u srž problematike Hegedušićeva rada, jer treba ispitati, ne postoji li stvaralački imperativ, koji proizlazi iz društvenih odnosa — i prema tome kulturno-umjetničkog afiniteta Hegedušićeva s ovim umjetnicima, koji se manifestira u njegovim djelima. Zašto su pak Zemljaši iz posve umjetničkih razloga prišli više grafici napuštajući eksperimente modernog kolorizma, u slikarstvu, u to ne možemo ovdje ulaziti.

S A D R Ž A J

Strana

Strana